

॥ ॐ ॥

॥ शास्त्रदर्पणम् ॥

श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमदनु-

मवानन्दपूज्यपादशिष्यैः

भगवदमलानन्दैः

विरचितम् ।

S. S. Va.
—
A. M. H.

भीरदस्य

भीत्याणीचिलासमुद्रायम्भान्तये

संमुद्रितम् ।

१९११.

PREFACE.

SASTRA Darpana is, true to its name, a mirror wherein are faithfully reflected the tenets of the ADVAITA VEDANTA as embodied in the well-known Brahma Sutras. These Brahma-sutras have been variously interpreted by several learned men of different creeds but it is clearly and convincingly shown in the book called VYASATATPARYA NIRNAYA * by Ayyanna Dikshita who lived about 150 years ago that Sri Vyasa while writing the Brahmasutras could have had in view the advaitic interpretation only. Hence a peculiar importance is attached to this interpretation and among the Advaitins the expression "VEDANTA SASTRA" includes the following five works viz, 1. Brahmasutra* by Sri Vyasa, 2. Bhashya by Sri Sankara Bhagavatpada, 3. Bhamati, a commentary on the Bhashya, by Vachaspati Misra, 4. Kalpataru, a commentary on Bhamati by Amalananda and 5. Parimala a commentary on Kalpataru by Appaya Dikshita. Of these mighty intellects in the field of Advaita Philosophy the fourth viz. Amalananda was not satisfied with writing the Kalpataru. He yearned to write an independent treatise on the Brahma Sutras with the

* Published in the SASTRA BOOKLET Series at the Sri Vani Vidya Press, Bangalore. Cr. No. AA, 8 only.

Professor of Mimamsa at the Sanskrit Institute of Bangalore to whom our sincere thanks are due. This forms the second of the three precious sastraic gems issued from the Sri Vani Vilas Press within the course of about thirty days, the other two being the Bhagavadgita with the commentary called Brahmanandagiri and the Taittiriopaniṣad Bhaṣya with the commentary called Vanamala. It will be an ample recompense to our labours if the literary Public rightly appreciate the value of these hitherto unpublished, yea even unknown scholarly works.

J. K. Balasubrahmanyam..

॥ श्रीः ॥

॥ अधिकरणानुक्रमणिका ॥

पृष्ठम्

प्रथमोऽध्यायः	...	१—९५
प्रथमः पादः	१—३१
१. जिज्ञासाधिकरणम्	...	१
२. जन्माद्यधिकरणम्	...	५
३. शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्	...	६
४. समन्वयाधिकरणम्	...	९
५. ईक्षत्यधिकरणम्	...	१३
६. आनन्दमयाधिकरणम्	...	१६
७. अन्तराधिकरणम्	...	१९
८. आकाशाधिकरणम्	...	२१
९. प्राणाधिकरणम्	...	२३
१०. ज्योतिश्चरणाधिकरणम्	...	२४
११. प्रातर्दनाधिकरणम्	...	२८
द्वितीयः पादः	३२—४५
१. सर्वत्रप्रतिद्वयाधिकरणम्	...	३२

चतुर्थः पादः ७७—९५

१. आनुमानिकाधिकरणम्	...	७७
२. चमसाधिकरणम्	...	७९
३. संख्योपसंग्रहाधिकरणम्	...	८०
४. कारणत्वाधिकरणम्	...	८४
५. बालक्यधिकरणम्	...	८७
६. वाक्यान्वयाधिकरणम्	...	९०
७. प्रकृत्यधिकरणम्	...	९२
८. सर्वव्याख्यानाधिकरणम्	...	९४

द्वितीयोऽध्यायः ... ९६—१८४

प्रथमः पादः ९६—११४

१. स्मृत्यधिकरणम्	...	९६
२. योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्	...	९७
३. विलक्षणत्वाधिकरणम्	...	९९
४. शिष्टापरिग्रहाधिकरणम्	...	१००
५. भोक्तापत्यधिकरणम्	...	१०२
६. आरम्भणाधिकरणम्	...	१०३
७. इतरव्यपदेशाधिकरणम्	...	१०७
८. उपसंहारदर्शनाधिकरणम्	...	१०८
९. कृत्प्रत्ययस्यधिकरणम्	...	१०९

८. विपर्ययाधिकरणम्	...	१५१
९. अन्तराविशानाधिकरणम्	...	१५२
१०. चराचरव्यप्राभयाधिकरणम्	...	१५३
११. आत्माधिकरणम्	...	१५४
१२. शाधिकरणम्	...	१५५
१३. उत्क्रान्तिगत्यधिकरणम्	...	१५७
१४. कर्त्राधिकरणम्	...	१५८
१५. तक्षाधिकरणम्	...	१५९
१६. परायत्ताधिकरणम्	...	१६०
१७. अंशाधिकरणम्	...	१६१

चतुर्थः पादः ... १६४—१८४

१. प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्	...	१६४
२. सप्तगत्यधिकरणम्	...	१६५
३. प्राणानुत्थाधिकरणम्	...	१६९
४. प्राणश्लेष्माधिकरणम्	...	१६९
५. वायुक्रियाधिकरणम्	...	१७१
६. श्लेष्माणुत्वाधिकरणम्	...	१७३
७. ज्योतिराद्यधिकरणम्	...	१७४
८. इन्द्रियाधिकरणम्	...	१७६
९. भगामूर्तिवन्मुप्यधिकरणम्	...	१८१

तृतीयोऽध्यायः ... १८५—३२६

प्रथमः पादः १८५—१९९

१. तदन्तरप्रतिपक्ष्याधिकरणम्	...	१८५
२. कृतान्ययार्थाधिकरणम्	...	१९०
३. भनिष्ठादिकार्यधिकरणम्	..	१९२
४. साभाष्यापरव्याधिकरणम्	..	१९४
५. नातिचिराधिकरणम्	...	१९६
६. अन्माधिष्ठिताधिकरणम्	...	१९७

द्वितीयः पादः ... २००—२१६

१. मध्यधिकरणम्	...	२००
२. तदभावाधिकरणम्	...	२०२
३. कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम्	...	२०४
४. मुक्ताधिकरणम्	...	२०६
५. उभयलिङ्गाधिकरणम्	...	२०७
६. प्रकृतौतावत्त्वाधिकरणम्	...	२१०
७. पञ्चाधिकरणम्	...	२१२
८. फलाधिकरणम्	...	२१४

तृतीयः पादः ... २१७—२८८

१. सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्	...	२१७
२. उपसंहायाधिकरणम्	...	२२४

३. अन्यथात्वाधिकरणम्	...	२२६
४. स्यात्स्याधिकरणम्	...	२२७
५. सर्वाभेदाधिकरणम्	...	२२९
६. आनन्दाद्यधिकरणम्	...	२३०
७. आप्त्वानाधिकरणम्	...	२३२
८. आत्मपरीत्यधिकरणम्	...	२३४
९. कार्याद्वानाधिकरणम्	...	२३८
१०. समानाधिकरणम्	...	२३९
११. संयन्धाधिकरणम्	...	२४१
१२. संभूत्यधिकरणम्	...	२४२
१३. पुरुषविद्याधिकरणम्	...	२४४
१४. वेधाद्यधिकरणम्	...	२४६
१५. हान्यधिकरणम्	...	२४९
१६. सांप्रत्याधिकरणम्	...	२५२
१७. गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम्	...	२५६
१८. अनियमाधिकरणम्	...	२५५
१९. पाददधिकाराधिकरणम्	...	२५७
२०. अक्षरभ्यधिकरणम्	...	२५८
२१. इयदधिकरणम्	...	२५९
२२. अन्तर्त्वाधिकरणम्	...	२६२
२३. स्थितिराद्यधिकरणम्	...	२६५
२४. लक्षाद्यधिकरणम्	...	२६६

२५. कामाद्यधिकरणम्	...	२६७
२६. आदराधिकरणम्	...	२६९
२७. सन्निधौर्वाधिकरणम्	...	२७२
२८. प्रदानाधिकरणम्	...	२७३
२९. सिद्धभूयस्त्वाधिकरणम्	...	२७४
३०. ऐक्याभ्याधिकरणम्	...	२७६
३१. अज्ञातवद्वाधिकरणम्	...	२७८
३२. भूम्यायस्त्वाधिकरणम्	...	२८०
३३. शब्दादिभेदाधिकरणम्	...	२८१
३४. विकल्पाधिकरणम्	...	२८४
३५. काम्याधिकरणम्	...	२८५
३६. यथाश्रयमात्राधिकरणम्	...	२८७

चतुर्थः पादः २८९—३२६

१. पुरुषार्थाधिकरणम्	...	२८९
२. परामर्शाधिकरणम्	...	२९२
३. स्तुतिमात्राधिकरणम्	...	२९७
४. पारिप्लवाधिकरणम्	२९९
५. अमी-पनाद्याधिकरणम्	...	३०१
६. सर्वापेक्षाधिकरणम्	...	३०४
७. सर्वाभ्यानुयाय्यधिकरणम्	...	३०६
८. आश्रयकर्माधिकरणम्	...	३०८

९. विधुराधिकरणम्	...	३११
१०. तद्भूताधिकरणम्	...	३१२
११. आधिकारिकाधिकरणम्	...	३१४
१२. बहिरधिकरणम्	...	३१७
१३. स्वाम्यधिकरणम्	...	३१८
१४. सदकार्यन्तरविध्यधिकरणम्	...	३२०
१५. अनाविध्वाराधिकरणम्	...	३२२
१६. ऐहिकाधिकरणम्	...	३२३
१७. मुक्तिकलानियमाधिकरणम्	...	३२५

चतुर्थोऽध्यायः ... ३२७—३४९

प्रथमः पादः ३२७—३४२

१. आनृत्त्यधिकरणम्	३२७
२. अनामावोपासनाधिकरणम्	...	३२९
३. प्रतीकाधिकरणम्	...	३३०
४. ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम्	...	३३१
५. आदित्यादिमत्त्वधिकरणम्	...	३३२
६. आसीनाधिकरणम्	...	३३३
७. एकामताधिकरणम्	...	३३४
८. आप्रायणाधिकरणम्	...	३३५
९. कर्तृविमर्शाधिकरणम्	...	३३६
१०. एतदसंश्लेषाधिकरणम्	...	३३७

११. अनारब्धाधिकरणम्	...	३३८
१२. अग्निहोत्राधिकरणम्	...	३३९
१३. विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम्	...	३४०
१४. इतरक्षपणाधिकरणम्	...	३४१

द्वितीयः पादः ३४३—३५३

१. वागधिकरणम्	३४३
२. मनोधिकरणम्	...	३४४
३. अभ्यक्षाधिकरणम्	३४५
४. आसुत्युपक्रमाधिकरणम्	...	३४६
५. संसारव्यवदेशाधिकरणम्	...	३४७
६. प्रतिषेधाधिकरणम्	३४८
७. वागादिलयाधिकरणम्	...	३४९
८. अधिभागाधिकरणम्	..	३४९
९. तदोक्तोधिकरणम्	...	३५०
१०. रश्म्यधिकरणम्	...	३५१
११. दक्षिणायनाधिकरणम्	...	३५२

तृतीयः पादः ... ३५४—३६१

१. अक्षिरात्राधिकरणम्	...	३५४
२. वाय्वाधिकरणम्	...	३५५
३. वह्निदधिकरणम्	...	३५६

४. आतिवाहिकाधिकरणम्	...	३५७
५. कार्याधिकरणम्	३५८
६. अप्रतीकालम्बनाधिकरणम्	...	३६०

चतुर्थः पादः ३६२—३६९

१. संपत्ताविर्भावाधिकरणम्	...	३६२
२. अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम्	...	३६३
३. मास्राधिकरणम्	...	३६३
४. संकल्पाधिकरणम्	..	३६४
५. अभावाधिकरणम्	...	३६५
६. प्रदीपाधिकरणम्	...	३६७
७. जगद्धाराधिकरणम्	...	३६८

॥ ॐ ॥

॥ शास्त्रदर्पणम् ॥

विद्यारत्नं मया वातं यत्कृपापाखादिभ्यः ।

तं घन्देऽनुमधानन्दं गुणरत्नाकरं मुमुक्षुम् ॥

हरिहरलीलावपुषां परमेशो व्यासशंकरौ नत्वा ।

वाचस्पतिमतिविभ्वितमादर्शं प्रारमे विमलम् ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

ब्रह्म विचार्य न वेति संदेहः, तद्विचारस्य विषयप्रयोजन-
संभवासंभवाभ्याम् । तत्र—

जिज्ञास्यं धर्मवद्यद्वि संदिग्धं सप्रयोजनम् ।

नासंदिग्धमनर्थं च षट्वत्स्वरदाङ्गवत् ॥

अहंधियात्मनः सिद्धेस्तस्यैव ब्रह्मभावतः ।

तद्विज्ञानान्मुक्त्वभावाच्च जिज्ञासा नोपपद्यते ॥

यद्वि संदिग्धं सप्रयोजनं च, तद्विज्ञास्यम् । न च आत्मा संदिग्धः, अहंप्रत्ययेन इदंभीगम्येभ्यो देहादिभ्यः पृथक्त्वेन सिद्धेः । अतश्च अहं मनुष्य इत्यादिप्रत्ययाः गृह्यतभेदविषय-
त्वाद्गोणाः, नाध्यासाः । न च धर्मिणो देहादेरात्मनश्च इतरे-
तरानारोपेऽपि तद्धर्माणां आह्वयचैतन्यादीनां धर्मिणोः व्यत्य-
स्याध्यामान् तद्भाग आत्मसंदेह इति वाच्यम्, स्वाभ्रपाभ्यां
विविक्ताभ्यां विप्रकर्षेण धर्मारोपायोगान् । न च स्कटिके
कुसुमगवामणिमवन् विविक्तेऽपि धर्मिणि धर्म्यन्तरधर्मारोपः,
तत्र कुसुमत्त्वैव रूपवतो रूपवति कृत्र्ये प्रतिविम्बितत्वात् ।
आत्मनस्तु नीरूपत्वेन अनात्मनि प्रतिविम्बितत्वस्य अनात्म-
प्रतिविम्बाभ्रयत्वस्य वा अनुपपत्तेः । तस्मादसंदिग्ध आत्मा ।
न च बृहत्त्वान् ब्रह्म । न च अस्य अहंप्रत्ययगम्यस्य दुःखि-
त्यादिविपरीतं ब्रह्मत्वमुपनिषदोऽवगमयन्तीति युक्तम्, तासां
प्रत्यभ्रविरोधेन गौणार्थत्वान् । एवम् आत्मज्ञानेऽहंप्रत्यये सत्यपि
नमारातिपूर्वनिष्ठयोजनत्वाच्च न तद्विचार्य ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

अत्रोच्यते—

श्रुतिगम्यात्मतत्त्वं हि नाहंबुद्ध्यावगम्यते ।

अविवेकादतो देहाद्यात्मन्यध्यस्तमिष्यताम् ॥

धृतिर्हि मच्चिदानन्दैकरमम् एकात्मभूतं ब्रह्म उपक्रमपराम-
र्शोपसंहारैकरूप्यात्तात्पर्येणावगमयन्ती नोपचारमहति । न च
तादात्म्यतत्त्वमहंशययोऽवगमयति । अतः तस्य विवेकप्रद्वेष-

नसिद्धम् । न च वर्णादिग्राहकप्रत्यक्षस्य आम्नायोपजीव्यत्वेन प्रथमत्वेन च प्रावस्यात् तज्जातीयाहंप्रत्यक्षमपि प्रबलमिति तद्विरोधादाम्नायो न प्रमाणमिति युक्तम् ; प्रत्यक्षगतार्थक्रियासमर्थवस्तुपरिच्छेदकत्वस्य वेदान्तरूपजीवनात् तस्य च अबाधनात् प्रत्यक्षगततत्त्वावेदकत्वस्याम्नायेनानुपजीवनान् सांव्यवहारिकप्रमाणसिद्धस्यापि वर्णदैर्घ्यादेः अगमनेमागमनमित्यादौ तत्त्वपरिच्छेदहेतुत्वान् ; प्राथम्यमात्रं तु प्रत्यक्षस्य परेण निरपेक्षेणाम्नायजन्यज्ञानेन बाध्यत्वमेवावगमयति । तदुक्तम्—
 ‘पूर्वं परमजातत्वादयाधित्वैव जायते । परस्यानन्यधोत्पादादाद्यबाधेन संभवः’ इति । यादिभिरप्यस्य भ्रान्तत्वं मन्तव्यम् । तथा हि—

मर्षगतत्वे परिच्छेदधीर्भ्रमोऽणुत्वं आत्मनः ।

स्थूलादिषीमृषा देहमितत्वे स्यादनिव्यता ॥

सर्वागतत्वे आत्मनः अहमिहास्मि सदाने जानान इति परिच्छेदप्रतीतिः भ्रमः स्यात् । न चेदं देहस्य प्रादेशिकत्वं गृह्यते नात्मन इति युक्तम्, तथा सति अहमित्युद्देशायोगात् । न च अहंशब्दो देहे उपचरितः, उपचरितात्मभावस्य देहस्य तावत्त्वायोगेन जानान इति प्रयोगायोगात् । न च तावत्त्वमप्युपचर्येत, स्वज्ञानप्रकाशने वक्तुस्तात्पर्यात् । तस्मादेहगतपरिच्छेद आत्मन्यप्यस्यते । अणुत्वं आत्मनः स्थूलोऽहं क्षीपं इति न स्यात् । निदापदुर्देहस्य नास्तिमग्नस्य स्वदेहध्यापि-
 मुग्धमाभात्कारानुपपत्तिश्च स्यात् । देहपरिमाणत्वे स्वपरिच्छे-

देहेत्यहंप्रत्ययस्य स्यात्प्रत्ययत्वम् । किं तु सावयवस्यात्मनो
भवेदनित्यत्वम् । विज्ञानमात्रालम्बनत्वेऽपि अहंप्रत्ययस्य अभ्या-
न्तत्वं न ह्यन्यत्, यः सुषुप्तः सोऽहं जागर्मात्यादेः स्थिरवस्त्वव-
गाहित्वान् ।

तत्कृतत्वादहं बुद्धेरविवेकप्रकल्पनान् ।

अहं मनुष्य इत्यादिधीरध्यस्तात्मगोचरा ॥

देहादेरात्मनश्चैवैक्येऽध्यस्ते भवेद्ध्रुमः ।

दुःखानन्दादिधर्माणां न्यत्यासेन हि धर्मिणोः ॥

तथा च अहं मनुष्य इत्यादिव्यपदेशो धर्मिणोरैक्याध्यास-
कृतः । ममेदं दुःखमित्यादिव्यपदेशोऽपि धर्माध्यामजनितः
इति न गौणः । न च अद्वैतमते नैकस्याविवेकः, द्वयोर्हि
शुक्तिरजतादावविवेक इति बान्ध्यम्; समारोपमिद्वितीय-
स्याभ्युपगमान् । न च आरोपे द्वितीयप्रतीतिः प्रतीतिं च आरोप
इति इतरेतराश्रयः शङ्क्यः, पूर्वपूर्वाध्याममिद्वयस्य देहादेः सं-
स्कारारूढस्योत्तरोत्तराध्यामोपयोगित्वेन बीजाद्वृत्तवदनादित्ये-
नाभ्युपगमान् । उपपादितं चैतद्वेदान्तकल्पतरौ । एवमात्मनः
संदिग्धत्वम् ।

अहंप्रत्ययजं दुःखमपोषानन्दमद्वयम् ।

आत्मानं दर्शयन्ती च शुनिः स्यात्प्रयोजना ॥

न च आरोप्यस्य देहादेरमत्त्वादप्रतीतिः गगनरुमलवनू,
तथा च नागोप इति बान्ध्यम्; मरीचिमट्टितात्मवदुपपत्तेः ।

एवं सदेव भातीति व्याप्तौ भग्नायां मरीचिषु सलिलं स्वरूपे-
णापि न सत् वाध्यमानत्वात् नाप्यसत् अपरोक्षत्वात् इत्यनि-
र्वाच्यम् । तथा देहाद्यपीति । अप्यासलक्षणं तु परत्रासंनिहि-
तस्य परस्यावभास इति । अत्र परत्र परस्यावभास इत्युक्ते
द्वारवत्यां दृष्टस्य चैत्रस्य वाराणस्यावभासे प्रत्यभिज्ञायाम्
अतिव्याप्तिरित्यसंनिहितेत्युक्तम् । असंनिहितावभास इत्युक्ते
स्मृतावतिव्याप्तिर्मा भूदिति परत्रेत्युक्तम् । असंनिहितत्वं च
आरोप्यस्याधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वं न देशान्तरादौ सत्त्व-
मिति नापराहान्तः ।

अथवा संनिधानेन सत्ख्यातिरिह शरिता ।

अवभासादसत्ख्यातिर्नृगृह्णे तददर्शनाम् ॥

न च निरंशे स्वप्रकाश आत्मनि सर्वात्मनावभासादध्या-
सायोगः । पूर्वपूर्वाहंप्रत्ययतत्संस्काराभ्यां विषयीकृतस्य आ-
त्मनः काहपनिकर्साशत्वप्रतीत्या प्रतीतिवशादधिष्ठानत्वसंभ-
वात् । अस्य सूत्रस्य वेदान्तैर्विचारापेक्षैरपेक्षणात्संगतिः ।
स्वाध्यायविधिवच्च स्वेतरविचारप्रयोजकत्वाच्छास्त्रान्तर्भावः ।
एतदपेक्षत्वाच्च सर्वज्ञाम्नस्य प्रथमाध्यायप्रथमपादाभ्यां संग-
तिरिति ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

‘यतो वा’ इत्यादिवाक्यं ब्रह्मलक्षणप्रतिपादकं न वेति
लक्षणस्य प्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यां संशयः । जिज्ञास्यब्रह्मलक्षण-

माक्षिष्य समर्पयते । तत्र—

विरोधाद्ब्रह्मणा तस्य न जगद्लक्षणं मतम् ।

शुद्धानन्दादिकं नापि तस्य लोकाप्रसिद्धितः ॥

अत्रोच्यते—

जगत्कारणता प्रल्लक्ष्णं न्नामुज्ज्वलवत् ।

जीवाभातपरब्रह्मविवर्तश्च जगन्मतम् ॥

एवमुपलक्षणमिद्विः—

मिद्विः सत्यादिप्रवृत्तानामर्थो लोके तदङ्कता ।

सामानाधिकरण्येन लक्षणासोऽवधोध्यते ॥

‘सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ इत्यत्र सत्यादिशब्दैर्जातिवचनैः एकानन्दव्यक्तिर्निरूप्यते । सत्यत्वज्ञानत्वयोः परापरभाववत् आनन्दत्वम्य च ज्ञानत्वापरजातित्वाभावान् कथमानन्दत्वाधारम्य ज्ञानत्वाधारत्वमिति चेन्, गृणु । आनन्दत्वं ज्ञाननिष्ठम् आनन्दनिष्ठत्वान् मत्स्ववत् । न च जातिव्यक्तिभेदाद्दानन्दपदशोभिताद्ब्रह्महानिः, एकस्मिन्नपि तत्त्वे कल्पितभेदेन जातिकल्पनोपपत्तेः । नन्मात्स्वरूपलक्षणमपि मिद्वम् ।

आत्मरूपोनिन्वात् ॥ ३ ॥

‘अस्य महतो भूतस्य निःश्चमितमेतददृग्बेदः’ इत्यादिवाक्यं प्रथमो वेदकर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वं न माधयति उत साधयतीति सकर्तृकत्वे वेदस्य मापेक्षत्वात्तपेक्षत्वाभ्यां संशयः ।

जगत्कारणत्वसामर्थ्यसिद्धमेव ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं शास्त्रकर्तृत्वे-
नापि समर्थ्यते । शास्त्रकर्तृत्वहेतुसमर्थकन्यायभेदाच्च अधि-
करणान्तरत्वम् । तत्र—

अर्थद्रष्टा कृतो वेदः सापेक्षत्वेन दुष्यति ।

सिद्धं तद्व्याहरद्वयं सार्वज्यं न प्रपश्यते ॥

इति प्राप्ते, उच्यते—

कर्त्रपि ब्रह्म वेदस्य न पूर्वक्रमस्योऽन्यथा ।

क्रमं करोति वाग्वज्रपातो मा भूशृणामिति ॥

वर्णनित्यत्ववादेऽपि पदवाक्यादिविभागः क्रमकृतः । क्रम-
श्च स्वाभिव्यक्तिकारित इति मकर्तृकत्वं वेदस्य तुल्यम् ; उपा-
ध्यायकृताभिव्यक्तितुल्यत्वात् मानवकृताभिव्यक्तीनां क्र-
मवतीनां वेदनित्यता वाच्या । तस्मान् नृजानुकरणवद्देवानु-
करणम् । यादृशं हि नृत्यं शिक्षयन्नर्तको गात्रचालनादि करो-
ति, तादृशमेव तत् शिक्षयमाणा अनुकरोति नर्तकी । अन्यथा-
करणे च तस्या निग्रहः । एवं सर्वज्ञः सर्वशक्तिरपि मन्
ईश्वरः क्रमान्यत्वे वाग्वज्रत्वेन प्राणिनां दुरितं स्वादिति तद-
भावाय पूर्वपूर्वक्रमसदृशक्रमवन्तमुत्तरमुत्तरं वेदं रचयति ।
रचनातः प्राक्च संस्कारास्तद्विनियतक्रमवतोऽर्थसहितस्य वेद-
स्य युगपदीश्वरेण ज्ञानान् नोपलब्धिपूर्वकरचना वेदानाम् ।
अतो न सापेक्षता । युगपच्च शब्दतदर्थज्ञानाच्च सर्वज्ञत्वम् ;
स्वकृतक्रमानुरूपेण च उत्तरक्रमरचनान् न उपाध्यायतुल्यत्व-

मीश्वरस्य; सर्वे उपाध्याया उपाध्यायान्तरकृतकममनुरुन्ध-
न्ति । प्रयोगोऽपि, वेदः वेदकर्तृत्वे सति असर्ववित्स्व-
रहितकर्तृकः, कार्यत्वान् घटवन् । कुलालस्यासर्ववित्स्वेऽपि
वेदकर्तृत्वविशिष्टासर्ववित्स्वराहित्यमत्त्वेव; वेदकर्तृत्वाभावात्,
विशेषणाभावे विशेष्याभावे च विशिष्टाभावान् । ततः स-
साध्यः सपञ्चः । न च वेदकर्तृत्वे सति असर्ववित्स्वरूपप्रतियो-
गप्रसिद्धा तदभावाप्रसिद्धेरप्रसिद्धविशेषणत्वम् । उक्तेन मार्गे-
ण उपाध्यायादेर्वेदकर्तृत्वे सति असर्ववित्स्वसिद्धेः । न चैवं
कार्यत्वादिति हेतोः तत्कृतयेदे व्यभिचारः, पक्षसमत्वेनादोष-
त्वान् । सर्वोपमहारेण प्रवृत्तिव्याप्तिवलादीश्वरमादाय तत्रापि
माध्यपर्यवसानान् । उपाध्याये यदि विशिष्टाप्रसिद्धिः, तदा
किं वेदकर्तृत्वरहितत्वाद्वा असर्ववित्स्वराहित्याद्वा ? आद्ये, वेद-
कर्तृत्वरहितकर्तृत्वं वेदे अभ्याहतम् ; द्वितीये, वेदस्य सर्ववित्स्व-
कर्तृत्वमिद्विरिति ॥

अपरः प्रकारो वर्ण्यते । ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि’
इत्यादिवाक्यं ब्रह्मणो वेदकगम्यत्वं समर्थयेन् न वेति कार्यत्व-
लिङ्गस्य कारणविशेषपर्यवमानापर्यवमानाभ्यां संशयः । पूर्वं
जगत्कारणत्वेन ब्रह्म लक्षितम् । तत्र प्रमाणविशेषश्चिन्त्यते ।
तत्र—

युद्धिमत्कर्तुरीशस्य जगत्कार्येण लिङ्गान् ।

लाघवाच्चम्यैकत्वे सर्ववित्त्वादि सिध्यति ॥

विमतं सकर्तृकं कार्यत्वान् घटवदिति सिद्धे कर्तरि स

एकोऽनेको वेति संदेहे, कल्पनालाघवादेकः, स च बुद्धैव सकलं जगत्करोतीति सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सिध्यतीति वेदान्ता न विचारणीयाः । किं तु अनुमानमेव विचार्यमिति प्राप्ते, अभिधीयते—

अक्षागम्ये जगद्धेतौ न विशेषानुमोदयः ।

सामान्यतो दृष्टमपि न विशेषार्पणक्षमम् ॥

न तावदप्रत्यक्षं ब्रह्म अभिवद्विशेषतोऽनुमातुं शक्यम् ; कार्यमात्रं तु कर्तृमात्रं गमयति । न च लाघवात्तदेकत्वनिर्णयः, विचित्रप्रासादावेरनेककर्तृकत्वस्यापि दृष्टत्वेन निश्चेतुमशक्यत्वात् । तथा च कर्तुः न सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वनिर्णयः । वेदान्तेषु यत् इत्येकवचननिर्देशादेककर्तृकत्वं सिध्यतीति सर्वज्ञत्वादिनिश्चयः । तस्माद्वेदकगम्यं ब्रह्मेति ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ इत्येवमादयो वेदान्ता ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति, सिद्धवस्तुबोधोपात्तफलभावाभावाभ्यां वा, सिद्धं रूपादिहीनं यन्तु बोध्यतः वाक्यस्य मानान्तरमापेक्षत्यानपेक्षत्वाभ्यां वा मंत्रयः । शास्त्रैकगम्यत्वं ब्रह्मण उक्तम्, तदाक्षिप्यते । अथवा जगत्कारणत्वेन ब्रह्म लक्षितम्, अथमिदं च सर्वशक्त्यं शास्त्रकर्तृत्वेन दृढीकृतम् । तादृजे ब्रह्मणि न तावत्प्रत्यक्षादिप्रमाणं संभवति । नापि शास्त्रं तत्र प्रमाणमित्याक्षिप्यते । तथा हि—

सिद्धान्तत्वे फलाभावात्पौरुषेयत्वसत्तितः ।

ब्रह्मोपास्तेर्विधातारो वेदान्ता इति गम्यते ॥

प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्ये हि सुखावामिदुःखनिवृत्ती । न च सिद्धे वस्तुनि प्रवृत्तिनिवृत्ती भवत इति तत्परत्वे वेदान्तानामप्रयोजनत्वम् । सिद्धं वस्तु प्रमाणान्तरेण दृष्ट्वा पुरुषाणां तत्र वचनरचनसंभवात् वाक्यत्वादिहेतुभिः वेदान्तानां पौरुषेयत्वं प्रसज्यमानं न निवारयितुं शक्यम् । अतः सापेक्षत्वं प्रामाण्यस्य न्यान् । कार्यपरत्वे तु कार्यस्य मानान्तरायोग्यत्वात् अदृष्टचरे वचनरचनानुपपत्तः न पौरुषेयत्वमनुमातुं शक्यमिति अनपेक्षत्वलाभः । तस्मान् ब्रह्मात्मत्वोपास्तित्वं वेदान्तानाम् । एवं च जीवब्रह्मभेदप्राहिप्रमाणरविरोधः । आरोपेणाप्युपास्तियिधिसंभवादिति प्राप्ते, अभिधीयते—

अश्रोत्रादनवाप्तस्य ब्रह्मानन्दस्य बाधतः ।

लाभादलौकिकत्वाच्च तस्य वेदान्तमेवता ॥

इत्युक्तमोषमहाराभ्यां तावद्वेदान्तानामद्वैतज्ञपरत्वमवगम्यते । तथाया 'मदेव मोक्षेदमप्य आसीन्' इत्युपक्रम्य 'एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्तमस्य स आत्मा तत्त्वमसि' इत्युपसंहारान् । न च अप्रयोजनत्वम् । आनन्दरूपब्रह्मण आत्मत्वसाक्षात्कारोदेव तदज्ञानवाधेन नदवाप्तेः समस्तदुःखाधाव । न च सिद्धान्तत्वे वेदान्तानां नदीतीरफलसत्तावाक्यवत् पौरुषेयत्वम् । ब्रह्मात्मत्वस्य मानान्तरायोग्यत्वेन तत्र वचनरच-

नानुपपत्तेः । कार्यार्थत्वेऽपि चैत्यवन्दनादिवाक्यवत् तदापत्ते-
र्दुर्वारत्वात् । कर्तृस्मरणास्मरणाभ्यां विशेषे ताभ्यामेव सिद्धा-
र्थवेदान्तानामपि पौरुषेयत्वानापत्तेः । न च जीवस्य ब्रह्मात्मत्वे
मानान्तरविरोधः, आत्मकर्तृत्वादिवोधकाहंप्रत्ययमिथ्यात्वस्यो-
क्तत्वात् । अतः न श्रुतार्थत्यागेन अश्रुत उपास्तिविधिः कल्प-
नीय इति ॥

अपरः प्रकारः । पूर्वत्र हि, सिद्धार्थेऽपि प्रमाणान्तरपर-
तन्वाणां पौरुषेयवाक्यानां प्रामाण्यमङ्गीकृत्य वेदान्तेषु कार्य-
विषयतामन्तरेण न नैरपेक्ष्यपुरुषार्थपर्यवमाने लभ्येते इति
पूर्वः पक्षः ब्रह्मात्मैक्यस्य प्रमाणान्तरागम्यत्वेन तद्व्यगममा-
त्रात्प्रयोजनलाभेन च निरस्तः । इदानीं मिद्धे पदव्युत्पत्त्य-
भावादिभिः न सिद्धं शब्दप्रमेयम् ; अतः वेदान्ता उपासन-
नियोगपरा इत्याशङ्क्यते । अथवा आरोपितब्रह्मभावस्य जीव-
स्य उपास्तिपरा वेदान्ताः न ब्रह्मात्मत्वे प्रमाणमिति पूर्वः पूर्वः
पक्षः ।

अयं तु मन्तु वेदान्ता मानं ब्रह्मात्मवस्तुनि ।

किं तु मानविधिद्वारेण्येव भेदः प्रतीयते ॥

मन्त्रेयस्यादिवेदान्ता विधेयप्रतिपत्तिविषयत्वेन ब्रह्म प्रमि-
मते इत माक्षादिति, मिद्धे शब्दस्य व्युत्पत्त्यभावभावाभ्यां
संशयः । शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्ते ब्रह्मणः, तद्वत्विशेषाभिन्यते ।
तत्र मिद्धे वस्तुनि शब्दानाम्—

अज्ञातसंगतित्वेन शास्त्रत्वेनार्थवत्तया ।

मननादिप्रतीत्या च कार्यार्थाद्ब्रह्मानिश्चयः ॥

सिद्धं वस्तुप्रयोजनं न श्रोत्रा प्रतिपित्सितं नापि वक्त्रा
प्रतिपिपादयिपितमिति न तत्र वाक्यप्रयोगः । न च शब्दप्रयो-
गाविषये व्युत्पत्तिग्रहः । न च सिद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यगोचरत्वा-
त् तदवगमः मध्यमबृद्धप्रवृत्त्या बालेनानुमातुं शक्यते ।
अबुद्धा तदवगमं शब्दस्य तज्जनकत्वशक्तिर्न शक्यग्रहा ।
शास्त्रत्वाच्च वेदान्तानां नियोगपरत्वम्, प्रवर्तकवचनस्य शास्त्र-
त्वप्रसिद्धेः । तदुक्तम्— ‘प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा निरूपेण कृत-
केन वा । पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते’ इति ।
वेदान्तैः सिद्धमग्न्यप्रतिपादने च न प्रयोजनं दृश्यते । रज्जुरूपे-
त्यादिसिद्धबोधे भयनिवृत्तिर्दृष्टेति मोदाहरणम् । यदि च ब्रह्मयो-
धमात्रान्मोक्षः, तर्हि अवगतेनैव तत्सिद्धेर्मननादिविधिर्न स्यात् ।
तस्मात् ब्रह्मापास्तिविधिपरा वेदान्ताः विधेयोपास्तिविषयत्वेन
ब्रह्म गमयन्ति । मांशश्च उपास्तिफलं विध्यवगम्यः इति प्राप्ते,
दृश्यते—

कार्यबोधे यथा चेष्टा लिङ्गं हर्षादयस्तथा ।

सिद्धबोधेऽर्थवत्तैवं शास्त्रत्वं हितशाम्यनात् ॥

न तावत्कार्यबोध एव मध्यमबृद्धवर्तिप्रवृत्तिलिङ्गेनावगन्तुं
शक्यः न सिद्धबोध इति नियमः, पुत्रस्य जात इति पटवा-
मोपायनार्पणपुर-भरमभिहितवति चार्ताहरे तेन सह समाग-

तस्य बालस्य प्रतिपन्नपितृप्रमोदहेतुभूतपुत्रजन्मनः पितृमुख-
विकासादिना तदीयहर्षमनुमिन्वतः हर्षेण च हर्षहेतुबोधं कल्प-
यतः हर्षहेतुबोधे पुत्रस्ते जात इति वाक्यस्य जनकत्वशक्ति-
प्रहात्, प्रयोगभेदेषु च आवापोद्वापाभ्यां प्रतिपद् शक्यवग-
मात् । एवं च निद्वार्थवाक्यस्याप्यर्थवत्ता, पुत्रजन्मवाक्यादेव
पितृदोषोत्पादात् । शास्त्रत्वं तु वेदान्तानां हि वग्नयोधकत्वा-
दुपपन्नम् । न च ब्रह्मबोधो निष्प्रयोजनः, ब्रह्मसाक्षात्कारे प-
रमानन्दब्रह्मागिब्यक्तेः सर्वदुःखोच्छेदाच्च । मननावेस्तु भवण-
वदवगत्यर्थत्वात् अवगतेश्च दृष्टफलत्वात् अवगतब्रह्मणश्च अपू-
र्यानुपयोगान् न उपास्तिविधिकल्पकत्वम् । उपास्तिसाध्यत्वे
च मोक्षस्य अनित्यत्वापत्तिरिति ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

‘सदेव मोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ ‘तदैक्षत बहु
स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत’ इति, तथा ‘यः सर्वज्ञः
सर्वयित् यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमग्रं च
जायते’ इति समामनन्ति । तत्र यदीक्षितुं सर्वज्ञं जगदुपादानं
तत्रेतन्नमचेतनं वेति ज्ञानशास्त्रत्वाभ्यां संशयः । ज्ञानं हि चेतन-
म्यरूपे न संभवति । ज्ञानकर्तृत्वं च व्यापारवत्यचेतन इति ।
पूर्वं मर्षते जगत्कारणे समन्वयप्रदर्शनेन चेतनं तदित्युपश्रि-
प्तम् ; तदाक्षिप्यते—

ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद्ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।

न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधाने त्वस्ति संभवः ॥

न तावत्स्वरूपचैतन्येन ब्रह्मणः सर्वज्ञता, जीवानामपि तदापत्तेः । तस्मात्सर्वविषयज्ञानपरिणामेन सर्वज्ञत्वम् ; सर्वोत्पादनक्रियाशक्तियोगाच्च सर्वशक्तित्वम् । न च सर्वजननशक्तिसर्वविषयज्ञानयोर्ब्रह्मणि संभवः, तस्य ज्ञानक्रियाशक्त्यभावात्—ज्ञानक्रिययोः शक्ती ज्ञानक्रियाशक्ती, तयोरभावादित्यर्थः । यस्य हि किञ्चिन्मात्रजननशक्तिः किञ्चिन्मात्रज्ञानशक्तिर्वा न संभवति, कुतस्तस्य सर्वजननशक्तिसर्वविषयज्ञाने भवेताम् ! शक्तिद्वयाभावे हेतुः अपरिणामित्वम् । कार्योन्नेया हि शक्तिः ; कार्यं च ज्ञानक्रियं नास्य स्तः अपरिणामित्वादित्यर्थः । त्रिगुणे तु प्रधानं सत्त्वपरिणामज्ञानसंभवात् जगत्परिणामसंभवाच्च सर्वज्ञत्वमर्बशक्तित्वयोरस्ति संभव इति । अथवा ब्रह्मणः कारणत्वेक्षितृत्वयोरसंभवान् ‘तत्तेज ऐक्षत’ इत्यादिगौणेश्रणसन्निवेशे प्रत्यासन्नसर्गत्यनियतकार्यकर्तृत्वाभ्यां गुणाभ्यां प्रधानस्य ईक्षितृत्वमुपपद्यत इति प्राप्ते, अभिधीयते—

दृश्यावच्छिन्नरूपेणानित्यां दृष्टिमपीश्वरः ।

करोतीति न सर्वज्ञो ॥ प्रधानमचेतनम् ॥

पेश्रतेत्यत्र प्रकृत्यर्थस्तावन् ब्रह्मस्वरूपम् । अस्यैव विषयावच्छिन्नचैतन्यं कदाचित्कमिति तत्प्रति कर्तृत्वाद्ब्रह्मणि प्रत्ययोऽप्युपपन्नः । न च अन्याकृतनामरूपावच्छिन्नचैतन्यस्य

प्रलयसमयादारभ्य सत्त्वात् न सृष्टिनियामकत्वमिति वा-
च्यम्, प्राणिकर्मविपाकावसरावच्छिन्नस्य तदुपपत्तेः । न
चैवमुपाध्यपेक्षं ज्ञातृत्वममुख्यमिति वाच्यम्, मुख्यस्यान्यस्या-
संभवात् । न तावदात्मनः परिणामो गुणो वा ज्ञानं ज्ञातृत्वं
च ज्ञानाकारपरिणामित्वं तदाश्रयत्वं वेति युक्तम्, आत्मस्व-
प्रकाशत्वसमर्थनादेशोभयविधज्ञातृत्वस्यासंभवात् । तस्मात्
व्यापारवत्या बुद्धेश्चैतन्यारोपेण वा बुद्धववच्छिन्नचैतन्यस्य
प्रतिबिम्बत्वेन बुद्धिगतव्यापारारोपेण वा आत्मनि ज्ञातृत्वं
भवद्भिरभ्युपेयम् । अतः सर्वत्रावास्तवं ज्ञातृत्वमिति ब्रह्माण्य-
व्यौपाधिकज्ञातृत्वस्य न गौणत्वम् । न च गौणैक्षणप्रायपा-
ठागौणत्वम् । संशये प्रायपाठस्यानिश्चायकत्वात् इह न मुख्य-
गौणयोर्मुख्यस्यैव निश्चयात् । न च सत्त्वपरिणाम एव ज्ञानम्,
तत्कर्तृत्वं च ज्ञातृत्वं मुख्यमस्ति प्रधानस्येति युक्तम् । सत्त्वस्य
जडत्वेन ज्ञातृत्वानुपपत्तौ तत्परिणामस्यापि ज्ञानत्वानुपपत्तेः ।
न च स्वच्छस्य सत्त्वस्य ज्ञानप्रतिबिम्बधारित्वमेव ज्ञातृत्वम्,
सत्त्वप्रधानानामिन्द्रियाणां ज्ञातृत्वाभावान्, ज्ञातृत्वस्य च
आत्मधर्मत्वप्रसिद्धेः । तस्माद्द्वैतं सर्वज्ञमोक्षितुं न प्रधानम् ।
तस्य च अपरिणामिनोऽपि शुक्तिवत्वगद्विवर्ताधिष्ठानत्वेन
सर्वशक्तिमत्त्वमप्युपपन्नम् । न च प्रधानं परमाण्वो वा
जरादुपादानम् ईक्षिता तु उपादानातिरिक्त ईश्वर इति युक्तम् ।
'तदैक्षत यदु त्याम्' इति ईक्षितुरेव कार्याभेदप्रतीतेरुपादा-
नत्वनिश्चयादिति ॥

आनन्दमयोऽभ्यासान् ॥ ६ ॥

तत्तरोऽयकेऽन्नमयं प्राणमयं मनोमयं विज्ञानमयं चानु-
ब्रम्भाभ्यासते 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा-
नन्दमयः' इति । तत्रैकैकशिमतेनाधिकरणं रच्यते । तत्रान-
न्दमयो जीव उन्नम्येति मयटो विकारप्राचुर्ययोः साधारण-
त्वात्संशयः । तत्र—

गौणप्रवाहपातेऽपि युज्यते मुख्यमीक्षणम् ।

मुख्यत्वे तूमयोस्तुल्ये प्रायदृष्टिर्विशेषिका ॥

अथादिगौणेक्षणप्रवाहपातेऽपि जगत्कारणे ईक्ष्णं मुख्य-
मिति युज्यते, मुख्यसंशये गौणस्यानवकाशत्वान् । अतः तत्र
संशयानुवर्षे प्रायपाटोऽकिञ्चित्करः । इह तु मयटो विकार-
प्राचुर्ययोरुभयोर्मुख्यत्वे सति विकारार्थग्रहणेऽन्नमयादिविका-
रप्रायदृष्टिः विशेषिका प्राचुर्यार्थान् व्यापयिका । एवं च पूर्वा-
धिकरणमिद्वान्ताभावेन पूर्वपक्षोत्थानान् प्रत्युदाहरणलक्षणा
मंगतिः । ननु युक्तमन्नविकारे देहे मयटो विकारार्थत्वम् । प्रा-
णमयादेस्तु प्राणादिविकारत्वाभावात् न विकारप्रायदृष्टिरिति
स्वार्थिक एव मयदिति तत्र । प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नस्यात्मनः
प्राणादिविकारत्वात् अभात्मकदेहावच्छिन्नस्य आत्मन एव
अन्नमयत्वम्, 'म वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इति प्रकृता-
त्मानं परामृश्य तस्य अन्नरसमयत्वाभिधानान्, मयां च गती
प्राणमयादौ मयटः स्वार्यक्तत्वायोगान् । न च मयान्तरत्वाल्लि-

द्वा द्विकारसंनिधिबाध इति युक्तम्, तस्याश्रुतत्वात् । न च आनन्दमयादप्यान्तरवस्त्वनुपदेष्टादर्यादयमेव सर्वान्तर इति सांप्रतम्, विज्ञानमयान्तर्कोशापेक्षया आन्तरत्वेऽस्याधगते सति आनन्दमयादान्तरस्यानिवारणान् । बलवान्देवदत्तो यो यज्ञदत्तादीन्प्रसह्य वर्तते इत्युक्ते हि यज्ञदत्तापेक्षमेव देवदत्तस्य बलवत्त्वमवगम्यते, न तु सिंहसार्दूलादीनापि प्रति । प्रियाद्यवयवत्वलिङ्गान् शारीरश्रुतेश्च जीव एवानन्दमय इति तदुपास्तिपरं वाक्यम् । फलं तु दुःखरहितप्रियादियुक्तजीवात्मनावस्थानमिति प्राप्ते, उच्यते—

अत्रानन्दमयोऽभ्यामात्मप्रतिपाद्यः प्रतीयते ।

यत्प्रसह्यस्य न जीवस्य वेदान्तः प्रतिपादना ॥

अभ्यस्यते हि—‘यदेव आकाश आनन्दो न स्यादेव हेवानन्दयाति’, ‘मेषानन्दस्य मामात्मा भवति’ इत्यादि । न चायं पुच्छब्रह्मणोऽभ्यास इति युक्तम्, तस्यावयवत्वेनाद्वैत्यात्प्रधानत्वाच्चानन्मयस्यानन्दमयवाक्येन प्रतिपादनान् । तथा च तं प्रक्रम्यानन्दप्रातिपदिकाभ्यामस्तस्यैव । यथा ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य ‘यमन्ते यमन्ते ज्योतिषा यजेत’ इत्यत्र ज्योतिःपदेन ज्योतिष्टोमाभ्यामः । न च विकाराणां संनिधिपठितत्वादयमपि विकार इति मन्तव्यम् । तेषामेतत्प्रातिपत्त्यद्वैत्वेन तत्संनिधेरन्यथासिद्धत्वेन प्रधानस्याद्धानुरोधेन विकारत्वानुपपत्तेः । न चायमप्येतदभ्यन्तरमप्य कस्यचित्प्रातिपत्त्युपाय इति वाच्यम्, एतन्मादान्तरस्याश्रुतत्वान् । यत्प्रसह्येऽपि देवदत्ते सिद्धादे-

स्ततोऽपि बलवत्त्वं मानान्तरावगतमिति देवदत्तबलवत्त्वमापे-
क्षिकम् । आनन्दमयादान्तरे तु नास्ति मानान्तरम्, न च ध्रुति-
रिति विशेषः । एवं च सर्वान्तरत्वलिङ्गाद्विकारसंनिधेर्वाधा-
न्यथासिद्धी उक्ते प्रियाश्रयवत्त्वक्षारीरत्वे यौपाधिके । तस्मा-
द्ब्रह्मवानन्दमय इति ॥

स्वमतेनाधिकरणं वर्ण्यते—

आनन्दमयोऽभ्यामान् ॥ ७ ॥

ब्रह्म किमानन्दमयस्यावयवः उत स्वप्रधानमिति पुच्छ-
ब्रह्मशब्दाभ्यां सशयः । पूर्वत्र मुख्यंक्षणान् ब्रह्मनिर्णयेन
गौणंक्षणप्रायपाठो बाधितः । इह तु पुच्छशब्दस्य लाङ्गुले
रूढस्य अवयवमात्रपरत्वाधारमात्रपरत्वे च तुल्ये लाक्षणिकत्वे
मति अवयवप्रायपाठान् तत्तत्प्रममभिव्याहृतं ब्रह्म आनन्दमयाव-
यव इति मरति । न च पुच्छशब्दस्याधारमात्रपरत्वेऽप्यस्ति
ब्रह्मशब्दममभिव्याहार इति युक्तम्, विशेष्यान्नन्दमयं प्रत्य-
ङ्गत्वेन ब्रह्मणोऽवयवत्वप्रतीतेः । तत्रैकदेशिमतसिद्धान्त-
रूपपूर्वपक्षं प्राप्ते, सिद्धान्तः—

सर्वान्तरत्वमानन्दमयस्याभिव्यक्तमाह हि ।

तस्मादप्यान्तरं ब्रह्म ब्रह्म पुच्छमिति श्रुतेः ॥

यत्तु अवयवत्वेन ब्रह्म समर्प्यते न स्वप्रधानत्वेनेति, नेति
ब्रूमः । न तावदवयव्यान्नन्दमयो वाक्याद्यधानोऽवगतः, येन

तस्य ब्रह्मावयवोऽङ्गमिति युक्तम्, ब्रह्मश्रुतेर्ब्रह्मप्राधान्यावग-
मात्, वाक्याच्च श्रुतेर्बलीयस्त्वात् । अपि च—

प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलङ्घनम् ।

पूर्वस्मिन्नक्षरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनम् ॥

आनन्दमये हि ब्रह्मण्याभीयमाणे मयटो विकारप्रा-
यपाठः परित्यक्तः स्यात् । मयद् विकारे मुख्यः, न अविकारे
ब्रह्मणि । न च प्राचुर्यार्थत्वम्, दुःस्वाल्पत्वस्यापि प्रसङ्गान् ।
न च प्रचुरप्रकाशः सवितेत्युक्ते यथा तमसोऽनुवृत्तिर्न प्रती-
यते एवमिहेति वाच्यम्, तत्रापि शब्दबलाद्विरोध्यनुवृत्ति-
प्रतीतेः । मानान्तरेण तु तदभावावगमे प्राचुर्यमस्वात्पनिवृत्ति-
परं कल्प्यते । तस्मान्मयवृत्त्यस्य मुख्यस्य त्यागः । एवमान-
न्दाभ्यासोऽप्यानन्दे मुख्यस्त्यज्येत । ब्रह्मशब्दोऽपि निर्विकार-
ब्रह्मणि मुख्योऽतिलङ्घितः स्यात् । एवं पूर्वपक्षे प्रायपाठप-
रित्यागो मुख्यत्रितयलङ्घनं च स्यात् । सिद्धान्ते तु पुच्छ-
शब्दावयवप्रायपाठमात्रं बाध्यते । तच्च तुल्यं विकारप्राय-
पाठबाधेन अनुगृह्यते तु मुख्यत्रितयम् । तस्मात्सिद्धं स्वप्रधानं
ब्रह्मेति ॥ .

अन्नस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ ८ ॥

इदमाश्नायते— ‘य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो दृश्यते
हिरण्यश्मधुहिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः तस्य यथा
कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति चात्र स एष सर्वेभ्यः

पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ..
इत्यधिदैवतम्' 'अथाध्यात्मम्...य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो
दृश्यते' इत्यादि । तत्र किं हिरण्यवः पुरुषः आदित्यदेवता उत
सर्वेश्वर इति रूपवत्त्वादेः सर्वपापविरहसर्वात्मत्वाभ्यां च सं-
शयः । पूर्वत्र मुख्यव्रितयादिवहुप्रमाणवशात् ब्रह्म स्वप्रधानमि-
त्युक्तम् । एवमिहापि रूपवत्त्वादिवहुप्रमाणानुसारेण सार्वा-
त्म्यसर्वपापविरहलिङ्गे नीत्वा संसारी हिरण्यवो न्याह्येयः ।
तथा हि—

मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु ।

तस्मादुपाख्यः संसारी कर्मानधिकृतो रविः ॥

हिरण्यवमभुत्वादिरूपभ्रवणान्, य एषोऽन्तरिक्षदित्ये य एषो-
ऽन्तरिक्षिणि इति च अधिकरणभेदश्रवणान्, 'ये चानुष्मात्परा-
भ्यो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां ये चैतस्मादर्वाभ्यो लोका-
स्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च' इत्यश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च संसार्या-
दित्य उपाख्यः । तस्य च देवत्वेन कर्मानधिकारात्सर्वपाप्मभ्य
उदय उदगमनम्, तस्य मनुष्यत्वेन 'अथ च साम च गेष्णां'
इत्यादिसार्वत्रिकनिर्देशश्रोतृपत्राविति प्राप्ते, उच्यते—

मार्वात्म्यमर्बुदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते ।

ब्रह्मवाक्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विकारवत् ॥

अगाद्यात्मत्वेन मर्यादामात्रं कारणस्य ब्रह्मणः कार्याभेदाद्यु-
च्यते । जीवस्य न जगत्कारणत्वम् । सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित

इति सर्वपाप्माविरहः परमेश्वरस्य युक्तः, अपहृतपाप्मेत्यादौ त-
स्यैव तद्वगनेः । न जीवस्यादित्यस्य, तस्य देवशरीरे पाप्मान-
धिकारेऽपि अनादिभवपरंपरोपाजितपाप्मनां प्रमुक्तानां संभ-
वात् । एवमनन्यथासिद्धसर्वपाप्माविरहसर्वात्मत्वाभ्यां बहून्यपि
रूपवत्त्वादीनि नेतव्यानि । नत्र रूपवत्त्वमीश्वरस्य परानुपहारी
कार्यनिर्माणेन वा कार्यस्य शरीरस्य कारणाभेदाद्वा घटते ।
एवं मयोदाधारभेदावपि कार्यगतौ कार्यस्य कारणाभेदादीश्वर-
स्योपासनार्थं निर्दिष्टौ । तस्मादीश्वर एव हिरण्यवः पुरुष
इति ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ ९ ॥

‘अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह
वा इमानि भूतान्याकाशवेष समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं
यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो व्यायानाकाशः परावर्ण ॥ एष परोव-
रीयानुद्गीधः स एषोऽनन्तः’ इत्यत्र संशयः— किमाकाशश-
ब्देन ब्रह्म अभिधीयते, उक्तं भूताकाश इति, भूताकाशे आका-
शशब्दस्य रूढत्वात्, ब्रह्मणि च वेदे निरूढप्रयोगदर्शनात् ।
पूर्वत्रानन्यथासिद्धलिङ्गादन्यथासिद्धरूपवत्त्वादिलिङ्गं नीतम् ।
इयं तु श्रुतिलिङ्गान्नान्यथयितव्येति प्रत्युदाहरणलक्षणा सं-
गतिः ।

प्रथमत्वात्प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेव नः ।

तदानुरूप्येनान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः ॥

‘अस्य लोकस्य का गतिः’ इति प्रश्नोत्तरे ‘आकाश इति हो-
वाच’ इत्याकाशस्य गतिशब्दवाच्यकारणत्वेन प्रतिपाद्यतया
प्राधान्यान् सर्वकारणत्वादेस्तद्विशेषणत्वेन गुणत्वात् प्रथमत्वे-
नाजातविरोधित्वादाकाशस्य परत्वाच्च इतरस्य तदनुसारेण
वाय्वादिकारणे आकाशे नेतव्यत्वाद्भूताकाशमुद्गीये संपाद्यो-
पाख्यमिति प्राप्ते, अभिधीयते—

सामानाधिकरण्येन प्रश्नतत्प्रतिवाक्ययोः ।

पौर्वापर्यपरामर्शात्प्रधानत्वेऽपि गौणता ॥

न तावदाकाशस्य प्रथमश्रुतत्वम् । ‘अस्य लोकस्य का
गतिः’ इति सर्वज्ञमत्कारणस्य पूर्वं पृष्टत्वान् आकाशस्य लोक-
मध्यपातित्वेन सर्वकार्यकारणत्वानुपपत्तेः । न च ‘अस्य लो-
कस्य’ इति पृथिवीलोकमात्रमुपलभितमिति वाच्यम् । तत्का-
रणमात्रं निरूपयितुं पृच्छतः प्रवाहणस्य स्वपक्षेऽप्यन्तवत्त्व-
साम्यान् ‘अन्नवद्वै किल ते ब्राह्मणवत्य माम्’ इति परपक्षेऽन्तव-
त्त्वप्रमञ्जनानुपपत्तेः । एवं सति उत्तरेणाकाशशब्देन ब्रह्मैव
अभिधानीयम् । तदेवं प्रश्ने ब्रह्मैव प्रश्नुतम् । उत्तरे च तदेव
वक्तव्यम्, प्रश्नप्रतिवचनयोरैकार्थ्यात् । न चोत्तरे रूढियत्वेन
भूताकाशप्रतीतिस्तद्वशात्प्रभो नेतव्य इति युक्तम्, प्रश्नस्य
पूर्वत्वेनाजातविरोधित्वान् । तदुक्तं पौर्वापर्यपरामर्शमिति,
पूर्वोत्तरत्वेनानुसंधानादित्यर्थः । न च आकाशस्य प्राधान्यम्,
सर्वकारणस्य पृष्टमैव प्रधानत्वान् । आकाशपदमपि तद्वग-
मयत्प्रधानार्थं न्यादिनि ॥

अत एव प्राणः ॥ १० ॥

‘प्रस्तोतार्या देवता प्रस्तावमन्वायन्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्य-
 सि भूर्या ते विपतिष्यति’ इति चाक्रयणेनाक्षिप्तः प्रस्तोता तं पृ-
 च्छति ‘कतमा सा देवता’ इति । चाक्रयणस्तु प्राण इति होवाच
 सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति लयकाले,
 प्राणमभ्युज्जिहते उद्गच्छन्ति सृष्टिकाले, सैषा देवता प्रस्तावमन्वा-
 यन्ता इति । अत्र अतिदेशत्वात्पूर्ववत्संशयाक्षयः । प्राणशब्दो हि
 ‘प्राणस्य प्राणम्’ इत्यादौ वेदे ब्रह्मणि निरूढः प्रयुज्यते । रुद्रश्च
 वायुविकारे । अतः विविषय इति संशयः । हिरण्यवाक्ये-
 ऽनन्यथासिद्धमद्वल्लिङ्गानुसारेण रूपवत्त्वादि नीतम् । प्राणश्रु-
 तिलिङ्गात्रान्यथयितव्येति पूर्ववदेव संगतिः । अथवा अनन्त-
 वस्तुपरत्वादुपक्रमोपसंहारयोरस्त्वाकाशवाक्यं ब्रह्मपरम् । अत्र
 तु ब्रह्माभाधारणधर्मपरोपक्रमोपसंहारादर्शनात् ब्रह्मपरतेति
 संगती । अथवा आकाशवाक्यानन्तर्यात्प्राणवाक्यस्येति सं-
 गतयः । तत्र प्रथमत्वप्रधानत्वादिभिः पूर्वपक्षः । ‘कतमा सा
 देवता’ इति चेतनवचनदेवताशब्देन प्राणशब्दात्प्रागेव प्रश्नोप-
 क्रमात्प्राणश्रुतिप्राथम्यश्रुतेः, ‘प्राण इति होवाच’ इत्युत्तरस्य च
 प्रश्नेन समानविषयत्वात्पूर्वप्रतीतप्रभानुसारेण च चरमप्रतिव-
 चनस्य नेतव्यत्वात्, पृष्टदेवतायाश्चेतनाया एव प्रधानत्वात्,
 सर्वभूतसंवेशनोद्गमनलिङ्गाच्च ब्रह्मैवात्र प्राणशब्दमिति पूर्वव-
 देव सिद्धान्तः । तर्हि तेनैवेतद्गतम् ; तत्र । यतः—

अथे श्रुत्येकगम्ये हि श्रुतिर्मेवाद्वियामहे ।

मानान्तरावगम्ये तु तद्व्याप्त्यवस्थितिः ॥

आकाशवाक्ये हि ब्रह्मणो वा सर्वभूतकारणत्वं नभसो वा वाय्वादिकारणत्वं न मानान्तरेणावगन्तुं शक्यम् । पौ-
र्वापर्यालाचनायाम् आश्रया यत्र समत्वसः स तदर्थः, नेतरः ।
इह तु भूतसंवेधानाद्रूपेण प्राणं प्रति श्रूयमाणे, किं ब्रह्म प्रति
श्रूयते, किं वा वायुविकारं प्रतीतिं विनश्ये, 'यदा वै पुरुषः
स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति' इत्यादिकायाः श्रुतेः सुषुप्तिममये
जाग्रतममये च सर्वभूतसारेन्द्रियोपलक्षितसर्वभूतानां प्राणे
ल्योद्भवप्रतिपादिकाया मानान्तरसंवादलब्धवद्व्याप्त्या बलान् 'स-
र्वाणि ह वा' इति वाक्यमपि वायुविकारे सर्वभूतोत्पत्तिलय-
परमिगधिकाराद्वा अत्र निवर्त्यते ।

पुंवाक्यस्य वर्तीयत्वं मानान्तरसमायमान् ।

अपौरुषेयं वाक्यं तत्संगतिः किं करिष्यति ॥

संवादश्च प्राणेन्द्रियमाश्रयस्य दृश्यते, न सर्वभूतानाम् ।
तेन 'यदा वा' इति वक्ष्यमिन्द्रियमाश्रयस्य प्राणे लयं वक्ति, न
तद्व्याप्त्यं 'सर्वाणि' इति वाक्यव्यवस्था । किंच—

यदा वा इति सर्वगविद्यायां श्रूयते वचः ।

सर्वाणीत्यंतदुद्दिष्टे नान्यथोक्तवाक्यता ॥

उयोनिश्चरणाभिधानान् ॥ ११ ॥

‘अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेपूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तथादिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः’ इति समाम्नायते । विश्वशब्दस्य संकोचमाशङ्क्य सर्वत इत्युक्तम् ; नास्त्येभ्योऽधिकमन्यदुत्तममित्यनुत्तमेष्वित्यभिहितम् । अत्र संशयः— किं ज्योतिःशब्देन तेजोऽभिधीयते, उत ब्रह्मेति । ‘तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः’ इत्यादिषु श्रुतिषु ब्रह्मणि निरूढप्रयोगात्तेजसि स्थेऽथ । पूर्वत्र वाक्यशेषगतब्रह्मलिङ्गादाकाशप्राणशब्दौ ब्रह्मणि नीतौ । ज्योतिर्वाक्ये तु नास्ति ब्रह्मलिङ्गम् । अथवा तद्विङ्गाद्ब्रह्मनिर्णयवत्तेजोलिङ्गादिह तेज एव ज्योतिःशब्दम् । तथा हि, मुख्यगौणग्रहणविशये मुख्ये संप्रत्ययश्च

औत्सर्गिकत्वाद्वाक्यस्थतेजोलिङ्गोपलम्भनात् ।

वाक्यान्तरेणानियमात्तदर्थप्रतिसंधितः ॥

तेज एव ज्योतिःशब्दमित्यधस्तनप्रतिज्ञया संबन्धः । बलवद्बाधकाद्वा आकाशप्राणशब्दौ मुख्यार्थादपोदितौ । ज्योतिःपदस्य तु मुख्यतेजोवचनत्वे बाधकत्वावद्वाक्यशेषो नास्ति । एतेनाग-
तार्थत्वं च सिद्धम् । प्रत्युत तेजोलिङ्गमेव वाक्यशेषे दृश्यते ‘दी-
प्यते’ इति प्रञ्जलत्वम् । ‘इदं वाव तथादिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्यो-
तिः’ इति च कौक्षेयतेजस्यध्यस्यमानं तत्स्वरूपं भवितुमर्हति,
सारूप्यनिमित्तत्वादारोपस्य । तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत
चक्षुष्यो रूपवान् श्रुतो विश्रुतः—इति च अल्पफलश्रवणं न ब्र-
ह्मोपासनस्य युक्तम् । ‘तस्यैषा दृष्टिर्गदेतत्तन् स्पर्शो नोष्णिमानं

जानाति तस्यैषा श्रुतिर्यदेतत्कर्णावपिघाय निनदमिव शृणोति' इति चोष्ण्यघोषानुमितत्वं कौश्लेयस्यैव तेजसः । तस्मादत्र वाक्ये तेजोलिङ्गमेव दृश्यते । न च 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यान्तरम् 'यद-
तः परो दिवो ज्योतिः' इति ज्योतिःशब्दं ब्रह्मणि व्यवस्थापयति, संनिधानाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वात् । तदिदमुक्तं वाक्यान्तरेणानि-
यमादिति । अपि च वाक्यान्तरे दिवीति सौराधारत्वेनोक्ता । अत्र तु दिव इति मर्यादात्वेन । अतोऽर्थप्रत्यभिज्ञाभावरूप-
लिङ्गादपि संनिधिवापः । तदिदमुक्तं तदर्थाप्रतिसंधित इति । अपि च अभ्युपेत्य वाक्यान्तरस्य ब्रह्मविषयत्वमिदमुक्तम् । न
त्वेतदग्निः । तत्र गायत्रीच्छन्दोमिधायित्वमन्देशान् । तदभ्यु-
क्तं तदर्थाप्रतिसंधित इति । अर्थानिश्चयादित्यर्थः । एवं
प्राप्ते, उच्यते—

मर्षेनामप्रमिद्वार्थं प्रमाध्वार्थविघातकम् ।

प्रमिद्वगपेक्षितपूर्वेवाक्यमध्यमपरुपेति ॥

तद्व्याप्तेन नेयानि तेजोलिङ्गान्यपि ध्रुवम् ।

प्रमद्वग्वेव प्रधानं हि प्रमद्व छन्दो न तत्र तु ॥

न यद्य वाक्यान्तरम्यब्रह्मलिङ्गमात्राज्योतिःश्रुति वाधाम-
दे । किन्तु तदुपशृंङ्गितयच्छब्दभृत्या । अत्र हि 'यदतः' इति प्रथम-
पठितयच्छब्दोत्पत्तेमेव ज्योतिःपदेन वाच्यम् । यच्छब्दश्च प्रज्ञान-
वचनः । अगत्या तु प्रज्ञान्यमानं यदग्निः । न च पूर्ववाक्यनि-

दिष्टं त्रिपाद्ब्रह्म परामृशति । लोकप्रसिद्धेरपि वाक्यप्रसिद्धेः धृति
 प्रति संनिकर्षात् । येनैष पूर्ववाक्यस्यमपकर्षति, तेन तस्य सर्व-
 नाशो बलात्तेजोलिङ्गानि ब्रह्मण्येवं नेयानि, दीप्यमानकार्यज्यो-
 त्सिपि तत्कारणत्वेनानुगते ब्रह्मणि लक्षणया दीप्यमानत्वं व्या-
 ख्येयम् । सारूप्यं चारोपेऽनैकान्तम्, नाग्निं ब्रह्मारोपात् ।
 अल्पफलवत्स्यमपि अन्नस्योपास्तित्वे सव्यभिचारम् । 'अज्ञादो
 वसुदानो विन्दने वसु' इत्यादावज्ञादत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मोपास्ते-
 रज्ञादिप्राप्तिफलभवणान् । न च विद्याधेयस्य त्रिपाद्ब्रह्मणो दि-
 वःपरत्वायोगाज्ज्योतिर्वाक्यं नास्ति प्रत्यभिज्ञेति वाच्यम् । अ-
 र्थतः प्रधानस्य द्युप्रातिपदिकार्यस्योभयत्र प्रत्यभिज्ञाने तद्विशे-
 षणविभक्त्यर्थभेदस्याकिंचित्करस्य तदनुसारेण नैतद्व्यत्वात् ।
 तदुक्तं प्रधानं हीति । प्रातिपदिकार्थ इत्यव्याहारः । शरीरा-
 दृष्टिः शरीरमध्ये हृदयपुण्डरीकमध्ये च आकाशस्त्रिधावच्छि-
 न्नः । तस्मिन् सर्वत्र वर्तमानमपि ब्रह्म अन्तराकाशावच्छिन्नं
 बाह्याकाशभागापेक्षया दिवःपरमित्युच्यते । तत्तदेवकाशावच्छे-
 दाच्च तदेव दिवोत्पुक्तमिति । यत्तु पूर्ववाक्ये छन्द उत्क्रमिति,
 तन्न । यतः 'गायत्री वा इदं सर्वं मूतम्' इति गायत्रीं प्रकृत्य
 'तावानस्य महिमा तवो ज्यायांश्च पूरुषः' इत्यस्यामृचि ताव-
 न्तुष्पाद्ब्रह्मोक्तम्, पूरुषपदश्रवणात् । नैव च 'तदेतद्वाभ्य-
 नूक्तम्' इति तदेतच्छब्दाभ्यां प्रकृतार्थे संगमिता । सर्वभूता-
 त्मत्वं च न छन्दसः । न च भूतपृथिवीशरीरहृदयात्मत्वा-
 दयः । तस्माद्वायव्युपलक्षितं ब्रह्म उपास्यम् ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ १२ ॥

अस्ति कौपीतकिज्जाक्षणोपनिषदि इन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका ।
 'प्रतर्दनो ह वै देवोदामिरिन्द्रस्य प्रियं घामोपजगाम युद्धेन च
 पौरुषेण च' इत्याम्नाता । तस्यां श्रूयते 'स होवाच प्राणोऽस्मि
 प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व' इति तद्देवताया लिङ्गम् । त-
 थोत्तरत्र 'अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेद्ं शरीरं परिगृह्योत्थापय-
 ति' इति एतत्प्राणस्य । तथा 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं वि-
 श्वान्' इत्यादि एतन् जीवस्य । अन्ते च 'स एष प्राण एव प्रज्ञा-
 त्मामन्दोऽजरोऽमृतः' इत्यादि इदं प्रमाणम् । नैतन् 'अत एव
 प्राणः' इत्यनेन गतार्थम् । तत्र हि प्रज्ञालिङ्गात्प्राणभूतिर्नीता ।
 इह तु श्रुतिभङ्गाय न्यायो न निरूप्यते, किं तु तां स्वीकृत्यैव ॥

अनेकलिङ्गमंदोहे बलवत्कस्य किं भवेत् ।

लिङ्गिने। लिङ्गमित्यत्र चिन्त्यते प्रागचिन्तितम् ॥

अनेकेषां जीवादीनां प्रत्येकमेकानि लिङ्गानीह मिलन्ति ।
 तेन भूयसां न्यायोऽपि सर्वेषां ममः । तत्र किं लिङ्गं बल-
 वत्किं सर्वाणि ममवस्तानि, उक्तस्यैव लिङ्गिनो लिङ्गं बलवत् !
 यदेकस्य, तदापि कस्य लिङ्गिनः—किं जीवादेरुत प्रमाण इति
 इह चिन्त्यते । न चैतत्प्राक् 'अत एव प्राणः' इत्यत्र चिन्तितम् ।
 चिन्ता धैर्यम्—'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्युपक्रमान् 'स एष
 प्राण एव प्रज्ञात्मा' इत्युपसंहारार्थकमिदं वाक्यम् । एकआत्मा-
 यः । स न च इति विचारं कार्यदेवताप्राणयोर्धर्माः कारणे प्रमा-

णि संभवन्ति, तस्य कार्येऽनुगतत्वात् । न कारणधर्माः कार्ये,
कारणस्य कार्यान्तरेष्वप्यनुगमात्कार्यस्य च व्यावृत्तत्वात् । एवं
ब्रह्मावच्छेदकल्पितजीवधर्मा ब्रह्माणि संभवन्ति ; न ब्रह्मधर्मा-
स्तस्मिन्निति । एतत्तु 'अन्तस्तद्वर्णोपदेशात्' इत्यनेन न गतम् ।
तत्र हि भार्गवस्य सर्वदुरितविरहाभ्यां ब्रह्माणि सर्वकारणे-
ऽवगते रूपवत्त्वादिकार्यधर्मा नीताः । इह तु प्रका-
रान्तरेण वक्ष्येते । अथ संशयः— किं जीवप्राणब्रह्माणि
स्त्रीणीहोपास्यानि, ब्रह्मैव वा ज्ञेयं प्रतिपाद्यत इति, पदार्थ-
वाक्यार्थयोः परस्परं प्रायस्त्वदीर्घन्यानवधारणात् । पूर्वत्र
दिवि दिव इत्यत्र प्रधानप्रकृत्यर्थाभेदमाश्रित्य गुणभूतप्र-
त्ययार्थभेदो नीतः । एवमिहापि स्वतन्त्रप्राणादिपदार्थभेदप्र-
तीत्या एतत्सापेक्षत्वेन गुणभूतवाक्यार्थप्रतीतेर्युक्तमन्यथा-
नयनम्, तथा हि—

पदार्थबुद्धगोपेक्षत्वाद्वाक्यार्थस्य स्वतन्त्रतः ।

पदार्थानां च वाक्यैक्यं प्रतीतयपि बाध्यते ॥

अत्र तावत् 'यावद्वयस्मिञ्छरीरे प्राणो वसति तावदा-
युः' इत्याद्यध्यात्मसंबन्धवाहुल्यदर्शनात् पराचीन्ट्रे तदनु-
पपत्तेः 'मामेव विजानीहि' इत्यादेश्च आस्रदृष्ट्योपपत्तेर्न देव-
तोपास्तिशङ्का । अत एव हि भगवान्सूत्रकारो देवतापक्षं फल्गु-
त्वात्पृथगेव निरस्य 'उपासात्रिविध्यात्' इत्याह । इतरथा चा-
तुर्विध्यादित्यवश्यम् । जीवप्राणब्रह्मणां तु संभवति, 'प्राणोऽस्मि

प्रज्ञात्मा सं मायासुरमृतमुपास्त्र ' इत्युपास्यत्वेनोक्तप्राणप्रज्ञा-
त्मनोः ' यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येताव-
सिद्धिं शरीरे धमतः महोत्क्रमस ' इति महोक्तान्त्यभिधानात्
द्विवचनात् प्राणस्य प्रज्ञात्मनश्च जीवस्य उपास्ययोर्भेदात् । न
च ब्रह्मण्यभेदे द्विवचनं पठते । महत्प्रवृत्तिनिवृत्तिध्यामनयो-
र्भेद उक्तः ' यो वै प्राणः सा प्रज्ञा ' इत्यादिना ' आनन्दोऽजरः '
इत्यादि ब्रह्मणे । भविष्यति । तस्माच्चयाणामुपास्यत्वम् । न यो-
पक्रमोपमं ह्यैककल्याणगतैकवाक्यस्वाद्याक्यस्यैकार्थपरत्वम्,
वाक्यार्थावगमस्य पदार्थावगमस्यत्वेनापजीव्यादुर्बलत्वात् ।
न च सर्वत्रैव वाक्यार्थभङ्गमङ्गः, प्रधानभूतपदार्थावगमस्य
वाक्यार्थैकवाक्यगमाविरोधित्वान् । अत्र चोक्तक्रमेण पदार्थानां
म्यनन्प्रत्यतिव्यंशं प्राप्ते, नमः ॥

वाक्यार्थशोध उद्देश्यः पदानां तान्त्रिक्तिकः ।

पदार्थशोध तत्रैव वाक्यार्थस्य प्रधानता ॥

मयं पदार्थावगम उपायो वाक्यार्थशोधस्य, न न पदार्था-
वगमपराण्येव पदानि, नम्याग्रस्य निष्कर्षत्वात् । अपि तु
एकवाक्यार्थावगमपराणि तमेव त्वैकवाक्यावगमं पदार्थाव-
गमेन विना न अकनुबन्ति कनुमित्यन्तरा सदर्थमेव तमपि
गुर्वन्ति । तेन प्रधानवाक्यार्थस्योपक्रमोपमं ह्यैककल्याणगतस्य
न भङ्गः । तेन पदानि विनिर्दिष्टार्थावशोधनस्वरमान्येव सहस्र-
द्वापदोपनिगममानार्थावशोधपरतां नीयन्ते । यथाहुः—' गं-

भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यते' इति । यथा उपांशु-
याजनाक्ये जामितादोषोपक्रमे वक्ष्यातिसमाधानोपसंहारे च
एकवाक्यस्थाः 'विष्णुरुपांशुयष्टव्यः' इत्येवमादयो न पृथ-
ग्विधयः कित्वर्थवादा इति निर्णयितम्, तथेहापि 'मामेव
विजानीहि' इत्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्युक्त्वा
अन्ते 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः'
इत्युपसंहाराद्वृक्ष्येकवाक्यत्वावगतौ सत्यां जीवमुख्यप्राण-
लिङ्गे अपि तदनुगुणतया नेतव्ये, अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
यत्तु भेददर्शनम् 'महं ह्येतौ' इति, तत् ध्यानक्रियाशक्तिमद्वृद्धि-
प्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्निर्देशः प्रत्यगात्मानमेव ता-
भ्यामुपलक्षयितुम् । अत एवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मन एकत्वगुप-
लक्षयितुं उपलक्षणयोरभेद उक्तः 'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा'
इत्यादिना । एवमुपलक्षितप्रत्यगात्मन इह ब्रह्मत्वं बोध्यते 'स
एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरः' इत्यादिना ॥

एवं ध्यानन्यथासिद्धमद्वैतानुसारतः ।

एकवाक्यतया प्राणजीवलिङ्गोपपादनम् ॥

कारणधर्माणां कार्येऽनन्यथासिद्धिश्च पूर्वोक्तवेति ॥

इति श्रीपरमहंसपरिभाषकाचार्य श्रीमदनुभवानन्दपूज्य-

पादशिष्यस्य भगवदक्तानन्दविरचिते शास्त्रदर्पणे

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः ॥

—

स्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यानि प्रथमपादे उदाहरणम् । द्वितीय-
तृतीययोस्तु अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि । तयोऽस्तु प्रायतः सविशेष-
निर्दिशेषब्रह्मलिङ्गवाक्यविषयतया स्वद्वियोगविषयतया वा अ-
वान्तरभेदः । प्रथमपादे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वजगत्कारणत्वसामर्थ्य-
सिद्धमर्वात्मत्वादेरुपजीयनादुत्तरसंदर्भस्य तदानन्तर्यम् ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

‘सर्वं स्थित्वं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तं उपासीत’ — तस्मा-
न्नायत इति तज्जम्, तस्मिँह्नीयत इति तज्जम्, तस्मिन्निति स्थि-
तिकाष्ठे चेषत इति तज्जम्, इतिर्यस्माद्धर्मः एवं यस्मात्सर्वं स्थित्वं
ब्रह्म, गतो रागद्वेषाविषयाभावान् शान्तं उपासीतेत्यर्थः । ‘अथ
स्थितुं क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँहोके पुरुषो भवति । तथेतः
प्रेत्य भवति । स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राथमरीर.’ इत्यादि ।
तत्र संशयः — किमिदं मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शरीर आत्मो-
पात्यत्वेनोपदिश्यते, आदोस्त्यत् त्रह्यति, मनोमयत्वादीनां
प्रकृतब्रह्मनैरपेक्ष्यमापेक्ष्यत्वाभ्याम् । पादान्तरत्वादेव न अवा-
न्तरसंगतिः । तत्र —

क्रतुमिन्यादिवाक्येन विहितां क्रतुभावनाम् ।

अनूय सर्वमिन्यादिवाक्यं श्रमगुणे विधिः ॥

शमगुणविधिसंकान्तत्वात् 'सर्वं खलु' इति वाक्यं
 नोपास्तिविधिष्वमम् । अपि तु 'स क्रतुं कुर्वीत' इति वाक्य-
 विहितां क्रतुप्रवृत्तिमनूय तदङ्गत्वेन शमं विधत्ते । न च
 'सर्वं खलु' इति वाक्यं स्वपाठात्पूर्वमविहितामुपास्तिं कथ-
 मनुवदेत् अप्राप्तत्वादिति युक्तम् । 'सर्वं खलु' इति वाक्यस्य
 'स क्रतुम्' इति वाक्यार्थोपजीवित्वेन पाठक्रमस्यार्थक्रमेण
 बाधात् ततः परस्योपपत्तेः । ननु विधीयतां 'स क्रतुम्' इत्या-
 दिवाक्येन उपासना ; तस्यास्तु 'सर्वं खलु' इति वाक्यान्नातं
 ब्रह्म विषयः स्यात् । तन्न, क्रतुवाक्यस्य स्वगतमनोमयत्वादि-
 विशिष्टवस्तुविषयत्वेन पर्यवसाने वाक्यान्तरगमनगुणविपर्य-
 वादस्य ब्रह्मममात्रयायोगात् । तस्मान्मनोमयत्वादिविशिष्टजी-
 वोपास्तिविधौ पर्यवसिते पश्चाच्छमो विधीयते । एवं च उ-
 त्पत्तिशिष्टगुणायकजोपास्तिः नोत्पन्नशिष्टब्रह्मणा संबध्यते । न
 च 'सर्वं खलु' इति वाक्यं ब्रह्मपरम्, अपि तु सृष्टिवाक्य-
 सिद्धमावांत्मानुवादेन शमविध्यर्थो हेतुवन्निर्गदार्थवादः । न
 च अन्यपरादप्यपेक्षितं ब्रह्म ब्राह्मम्, एकवाक्योपात्तमनोमय-
 त्वादिभिरपेक्षाशान्तेः । तस्माज्जीवोपास्तिपरत्वं प्राप्ते, अभि-
 धीयते—

समासः सर्वनामार्थः संनिकृष्टमपेक्षते ।

उद्धितार्थोऽपि सामान्यान्नापेक्षाया निवर्तकः ॥

तस्मादपेक्षितं ब्रह्म ब्राह्ममन्यपरादपि ।

तथा च सत्यसंकल्पप्रमुक्तानां यथार्थता ॥

इह हि प्राणः शरीरमस्येति बहुव्रीहिसमासः सर्वनामार्थः; सर्वनाम्नोऽर्थ एवागो यस्य स तथा । तेन समासान्तर्वर्तिनो अस्येति सर्वनामश्रुतिः संनिकृष्टमपेक्षमाणा 'सर्वं खलु' इति संनिहितं ब्रह्म प्राप्य पर्यवसिताभिधाना तदेव विधीयमान-
 ऋतुविषयं गमयति । न च मनोमयपदोक्तद्वितार्थः सर्वना-
 माकाङ्क्षां गमयेत्, मयट्स्त्वद्वितस्य विकारप्राचुर्यसाधारण्येन
 संदिग्धार्थत्वेन जीवनिश्चायकत्वायोगात्, मनःप्राचुर्यस्य च
 मनस्युपलभ्यत्वेन ब्रह्मण्यपि संभवात् । एवं च मनोमयत्वा-
 देरुपास्यासमर्पकत्वे सति विहितोपासनया विषयत्वेनापेक्षितं
 ब्रह्म गमविधिपरादपि वाक्यान् गम्यमानं प्राक्ष्यम् । तथा च
 वाक्यभेदस्थानां सत्यमकल्पादिमन्त्रानां वथार्थता म्यादिति ।
 न च ज्योतिर्विचारेण गतार्थत्वम्; तत्र हि लुप्तसंबन्धः प्रत्य-
 भिक्षापरकोऽस्ति, नात्रेति शङ्कायास्तद्वितार्थसंदेहेन अशान्ते-
 रिति ॥

अत्ता चराचरग्रहणान् ॥ २ ॥

कठमङ्गीषु पठ्यते 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः
 मृत्युर्यन्योऽपमेचनं च इत्या वेद यत्र मः' इति । अत्र कश्चि-
 दोदनोपमेचनसूचितोऽत्ता प्रतीयते । न किमग्निः, उत जीवः,
 आहो परमात्मेति संशयः । तदर्थं च किमनृत्वं भोक्तृत्वम्,
 उत मंहर्तृत्वमिति संशय्यते— ओदनपदश्रवणात्, ब्रह्मक्षत्रप-
 दश्रवणात् । पूर्वाधिकरणान्ते परमेश्वरस्याभोक्तृत्वोक्तः इह

न सोऽत्ता, किं तु जीवः इति प्रसाधनात्संगतिः । अतृत्वं च भोक्तृत्वमेव । तथा हि—

इहोदनस्य भोग्यत्वप्रसिद्धेर्बुद्धिमागतम् ।

भोक्तृत्वं प्रथमं पश्चात्संहर्तृत्वं च गम्यते ॥

सतश्च प्रथमावगतभोक्तृत्वानुसारेण जीव एव अत्ता भत्रो-
पास्यः ; ब्रह्मक्षत्रादिश्च जीवस्य कार्यकारणसंघातवत्तो भोगा-
यतनतया भवति भोग्यः । मृत्युरपि कस्यचिज्ज्ञाप्तादेर्ब्रह्मक्षत्रा-
दिभोजने भवत्युपसेचनम् । अथ तु मृत्यूपसेचनश्रवणस्य
असंकोचाय संहर्तृत्वमत्तृत्वम्, ततः 'अग्निरन्नादः' इति
श्रुतेः लोकप्रसिद्धेश्च अग्निरत्ता स्यात् ; न परमात्मा, तस्या-
विक्रियत्वात्— इति प्राप्ते, मूमहे—

भक्तमोदनशब्दस्य मुख्यार्थो न तु भोग्यता ।

लक्षणायां तु तद्वारं भोक्तृत्वं प्रथमं कुतः ॥

मोदनशब्दस्य न भोग्यत्वमर्थः, चन्दनादविप्रयोगात् ।
अथ भोग्यत्वं लक्ष्येत, तर्हि भोग्यद्वारकभोक्तृत्वस्य संहर्तृत्व-
स्येव न प्राथम्यम् । तथा च विशेषमृत्यूपसेचनसंनिधानात्
ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितविनश्वरवस्तुमात्रे मोदनगतविनाशित्वगुण-
योगेन मोदनशब्दो वर्तते । तत्संहर्ता च अत्ता अत्र प्रतीयते ।
स च अक्रियोऽपि मायोपाधिः संहर्ता ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ३ ॥

‘अतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे ।
छायातपोऽनघविदो नदन्ति पञ्चामयो ये च त्रिणाचिकेताः’
इति । अत्र बुद्धिजीवौ प्रतिपादौ, जीवेश्वरौ वेति संशयः,
वभयत्र लक्षणाया अविशेषात् । अतपानकर्तृत्वं हि जीवेन
सह बुद्धेरिव परमेश्वरस्यापि छत्रिन्यायेन लाक्षणिकम् । पूर्वस्य
प्रलक्ष्यशब्दस्य संनिहितमृत्युपदानुसारेण अनित्यवस्तुपर-
त्ववत्, इहापि पिबच्छब्दस्य संनिहितगुहाप्रविष्टादिकव्यनु-
सारेण बुद्धिजीवपरत्वम् । तथा हि—

नियताधारता बुद्धिजीवसंयन्धिनी न हि ।

हेशात्कल्पयितुं युक्ता सर्वमे परमात्मनि ॥

नियतहृदयगुहाधितत्वं हि परिच्छिन्नयोर्बुद्धिजीवयोर्यु-
क्तम् । परमात्मा तु बुद्ध्यावन्यत्रापि वर्तते । स ॥ साधुग्रामे
इव कमलनाभः तत्राभिव्यक्तत्वेन तन्नियतालय इति कल्पनं
छिष्टमयुक्तम् । अत्रोत्तरम्—

अतपानेन जीवात्मा निश्चितोऽस्य द्वितीयता ।

प्रद्वर्णव सरूपेण न तु बुद्ध्या विरूपया ॥

गौः सद्विर्तायेत्युक्तं हि गवान्तरेण सजादीयेन सद्विती-

यता अवगम्यते ; न तु विजातीयेन सुरंगमादिना । तदिह
पिबन्तावित्यत्र जीवे कर्मफलात्मककृतपानकर्तृरिति निश्चिते तस्य
द्वितीयश्चेतनत्वेन सजानीय ईश्वर एव ; नाचेतना विजातीया
बुद्धिः । यषु गुहाहितत्वं, तत्र समाधिः—

प्रथमं सद्वितीयत्वे प्रपञ्चावगते संति ।

गुहाहितत्वं चरमं व्याख्येयमविरोधतः ॥

पिबन्ताविति पदे प्रथमं परमात्मना सद्वितीयत्वे जीवस्य
वर्णिसमार्गेणावगते सति गुहाप्रविष्टत्वं चरमभुवं प्रथमावग-
तानुसारेण सालम्बामकमललोचनन्यायेन व्याख्येयम् । एवं
सुकृतलोकवर्तित्वमपि छत्रिन्यायेन परमात्मनि गमयितव्यम् ।
एवं छायातपतुल्यत्वं जीवस्याविद्याश्रयत्वात् परमेश्वरस्या-
नाद्युतबोधात्मत्वाद्युक्तम् ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ ४ ॥

‘य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचै-
तदमृतमभयमेतद्ब्रह्म’ इत्यत्र छायात्मा अक्षुष्युपास्थः, ईश्वरो
वेति दर्शनस्य लौकिकत्वशास्त्रीयत्वाभ्यां संशयः ॥

उपक्रमवशात्पूर्वमितरस्योपवर्णनम् ।

कृतं न्यायेन येनैव स सत्त्वत्रानुपगम्यते ॥

पूर्वव हि ‘कृतं पिबन्तौ’ इत्यत्र जीवपरमात्मानौ प्रथमाव-

गताविति तदनुरोधेन गुहाप्रवेशादयः पश्चात् व्याख्याताः ।
 तद्वदिहापि 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति प्रथममवगते
 छायात्मनि तदनुरोधेन अमृतामयत्वादयः स्तुत्या कथंचिद्व्या-
 ख्येयाः । इयं च सुखविशिष्टब्रह्मप्रकरणं नास्तीति कृत्वाधि-
 न्ता । अतश्च 'य एषः' इति सर्वनामनी वक्ष्यमाणार्थे । तेन
 च मनोमयतद्वितार्थवदत्र संवेदः, 'दृश्यते' इत्यस्य छायात्मा-
 मिधायकत्वान् । तथा हि—

एष दृश्यत इत्येतत्प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते ।

परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिविम्बं तु युज्यते ॥

सिद्धान्तस्तु— 'य एषः' इत्येते हि

अनिष्पन्नाभिधाने द्वे सर्वनामपदे सती ।

प्राप्य मनिहितस्यार्थं भवेतामभिधातुणी ॥

इह हि 'दृश्यते' इत्यस्मात् प्रागेव 'य एषः' इति सर्वना-
 मनी अपर्यवसिताभिधाने सती पुरुषपदोक्तमर्थं प्राप्य पर्यव-
 मिताभिधाने स्वाताम् । 'दृश्यते' इत्येतदपि सापेक्षं
 पुरुषपदार्थं प्राप्य पर्यवस्येत् । पुरुषपदं च नैरपेक्ष्येण चेत-
 नमभिधत्त इति । एवं सति 'दृश्यते' इत्यतः प्रागेव पुरुषस्य
 प्रस्तावान् तद्वृषक्रमत्वं वाक्यस्य । पुरुषस्य च शास्त्रजन्यमेव
 ज्ञानं स्फुटत्वान् 'दृश्यते' इत्युपचरितम् । अक्षि च अन्तर्या-
 मिणः स्थानं निर्दिष्टम्— 'यश्चाक्षुषि तिष्ठन्' इति, तदेवेह
 'अक्षिणि' इत्युपात्त्यर्थमुक्तम् । किं च,

कं त्वं ब्रह्मेत्युपक्रान्तमीश्वरं सर्वनामनी ।

वदेतामिति निर्णीतं ब्रह्मप्रकरणादपि ॥

न च तत्र अभीनां वक्तृत्वान् इह आचार्यवक्तृके वाक्ये न ब्रह्माभिधानमिति युक्तम्, 'आचार्यस्तु ते गतिं यच्छा' इत्यभिधिः उक्तशेषाभिधानस्याचार्यकृत्यस्य निवेदितत्वादिति ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥

'य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वार्णि च भूतानि योऽन्तरो यमयति' इत्यादि । अत्र अन्तर्यामी जीव ईश्वरो वेति अशरीरस्य नियन्त्रत्वासंभवसंभवाभ्यां संशयः । प्रधानपक्षस्तु वाक्यशेषगतद्रष्टृत्वाद्यसंभवेन दूषितो भाष्ये तुच्छः । पूर्वत्र 'य एषोऽक्षिणि' इति परमात्मानः स्थाननिर्देशोपपादनाय 'यश्चाक्षुषि तिष्ठन्' इत्यादिः तस्यैव स्थानव्यपदेशो दृष्टान्त उक्तः । स आक्षिप्यते । तथा हि—

स्वकर्मोपाजितं देहं तेनान्यच्च नियच्छति ।

तक्षादिरशरीरस्तु नात्मान्तर्यामिणां प्रजेत् ॥

ईश्वरो न नियन्ता, अशरीरत्वात्— घटवत् इत्युक्तम्— अशरीरस्त्विति । स्वशरीरनियन्तरि तक्षणि शरीरान्तररहिते अनैकान्तमशरीरत्वमाशङ्क्योक्तम्— स्वकर्मोपाजितमिति । न नियम्यातिरिक्तशरीररहितत्वं हेतुः ; किं तु शरीरेण भोक्तृत्वेनानन्ययः । तक्षा तु स्वकर्मजेन देहेन तादृशसंबन्धवानेव

तं देहं तेन द्वारेण अन्यच्च चास्यादि नियच्छतीति न व्यभि-
चार इति । न च अचेतनत्वमुपाधिः, मुक्तात्मसु सत्यपि साध्ये
उपाध्यभावेन साध्याज्याप्तेरिति । अत्राभिधीयते—

देहेन्द्रियादिनियमे नास्य देहेन्द्रियान्तरम् ।
तत्कर्मोपाजितं तथेत्तद्विद्यार्जितं जगत् ॥

किमशरीरित्वम्—यतो नियन्तृत्वाभावः, नियम्यातिरिक्त-
देहरहितत्वं वा, देहसंबन्धाभावो वा, देहे भोक्तृत्वा-
भावो वा^१ आद्ये अनैकान्तिकः, यतोऽस्य तद्व्ययः स्वशरीरा-
दिनियमने साध्ये न देहाद्यन्तरम् । अस्तु द्वितीय इति चेत्,
तदा हि तत् तद्व्ययदेहादि तस्य तद्व्ययः कर्मोपाजितमिति ; तर्हि
परमात्मनोऽपि शरीरसंबन्धाभावोऽभिद्धः, तद्विषयाविद्या-
र्जितत्वेन शरीरादिजगतः तेन संबन्धात् । तृतीये तु परमा-
त्मा न नियन्ता, अभोक्तृत्वात्— इत्यत्र अचेतनत्वमेवोपाधिः ।
न च मुक्तात्मसु साध्याभ्याप्तिः, तेषां परमेश्वराभेदेन पक्ष-
निक्षेपात् । अपि च अत्र नियन्तृत्वम्यात्यन्ताभावसाधनान्
मुक्तानां प्राह नियन्तृत्वान् न साध्यं तेषु विद्यते । ईश्वरं पक्षी-
कृत्या नियन्तृत्वसाधने आगमविरोधश्चेति ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥

^१ अथ परा यया तदश्वरमधिगम्यते । यत्तददृश्यमप्राह्यम-
गोश्रमवर्णमपह्नुश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विमुं सर्वगतं

सुसूक्ष्मम् । तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ।' इत्यत्र किं प्रधानमदृश्यत्वादिधर्मकं सर्वज्ञाद्विभेकाय निर्दिश्यते, उत जीवो देहादिव्यतिरिक्तेऽभ्युदयनिधेयसप्राप्तये निरूप्यते, किं वा ब्रह्मैव प्रतिपाद्यत इति अदृश्यत्वादिसाधारणधर्मदर्शनात्संशयः । पूर्वत्र द्रष्टृत्वादिश्रवणाग्र प्रधानमन्तर्यामीत्युक्तम् । इह तदश्रवणादक्षरं प्रधानम् ; भूतयोनित्वमपि तस्यैव ; यतः—

परिणामो विवर्तो वा सारूपस्योपलभ्यते ।

चिदात्मना तु सारूप्यं जज्ञानां नोपपद्यते ॥

जडं प्रधानमेवातो जगद्योनिः प्रतीयताम् ।

योनिशब्दो निमित्तं भूतुतो जीवनिराक्रिया ॥

‘न विलक्षणत्वान्’ इत्यत्र परिणाममभ्युपेत्यापि परिणामसारूप्ययोर्व्याप्तिर्निवार्यते ; इह तु विवर्तसादृश्ययोः । परिणामस्तु तत्रत्य इहानूद्यते । इह हि हेमादेः परिणामो रुच्यकादिहेमसारूप एव दृश्यते । शुक्त्वादेर्विवर्तश्च रजतादिस्त्वत्मा एव । जगतस्त्वचेतनत्वाग्र चिदात्मसादृश्यम् । अतः प्रधानं जडं जडस्य जगतः प्रकृतिः । प्रयोगोऽपि भूतयोनिर्जडा परिणममानत्वान् विवर्तमानत्वाद्वा हेमरज्ज्यादिवदिति । अथ भूतयोनिरित्यत्र योनिशब्दो निमित्तार्थः, तथापि प्रक्षण इय जीवस्यापि निमित्तत्वसंभवात् मग्न भूतयोनिर्जीवो वेत्यविनिगमेन पूर्वः पक्षः । अत्रोन्यते— न सावभूतयोनेर्जडत्वम् ; यतः—

अक्षरस्य जगद्योनिमात्रमुक्त्वा ह्यनन्तरम् ।
 यः सर्वज्ञ इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य स उच्यते ॥
 तेन निर्देशमामान्यात्प्रत्यभिज्ञानतः स्फुटम् ।
 अक्षरं सर्वविद्विद्ययोनिर्नोचेतनं भवेत् ॥
 अक्षरात्परं इति श्रुतिस्त्वव्याकृते मता ।
 अश्रुते यत्स्वकार्याणि तेनाव्याकृतमक्षरम् ॥
 विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।
 भनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते ॥

अत्र हि अक्षरं भूतयोनिं प्रकस्य वाक्यशेषे 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमज्ञं च जायते' इति सर्वज्ञस्य जगद्योनिस्त्वमुच्यते । उपादानप्र-
 पञ्चितायाश्च तस्मादिति पञ्चम्या न निमित्तार्थताशङ्का ।
 अतः उपादानत्वप्रत्यभिज्ञयैकवाक्यत्वे सति वाक्यप्रमाणात्स-
 र्वज्ञ एव भूतयोनिर्विश्वयोनिः । यदक्षरं तत्सर्वविद्भवेन् इत्यु-
 द्देश्यविधेयभावः । ननु यदक्षरशब्दवाच्यभूतयोनिः सर्वज्ञत्वम्,
 कथं तर्हि 'अक्षरात्परतः पर' इति सर्वज्ञस्य कार्यापेक्षया परा-
 त्कारणादक्षरात् परत्वमुक्तम् श्रुती ! अत आह—अक्षरात्परतः
 इति । अत्र वाक्ये अक्षरशब्देन ब्रह्मणो भूतयोनेरुपादानत्व-
 निर्वाहकमव्याकृतं मायाशक्त्यपरपर्यायं योगवृत्त्या अभिधी-
 यते । यन् यस्मादेवं । न च अक्षरशब्दप्रत्यभिज्ञानात् भूत-
 योनिरेव अक्षरशब्दनिर्दिष्ट इति वाच्यम् । प्रथमश्रुते 'यः

सर्वज्ञः' इति वाक्ये सर्वज्ञस्य जगदुपादानत्वप्रत्यभिज्ञया अस्य बाध्यत्वात्, 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' इति च अक्षरस्य ब्रह्मविद्याधिगम्यपुरुषत्वाभिधानाच्च । यत्तु परिणामविवर्तयोः सारूप्यापेक्षेति, तत्र न ब्रह्मपरिणामो जगत्, किं तु विवर्तः, स च शङ्खपीतिमादौ विसदृशोऽप्यस्तीति; विवर्तमानत्वहेतुश्च देहात्मत्वाद्यारोपाधिष्ठानं जीवे अनेकान्तः ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥

'कौ न आत्मा किं ब्रह्मेति' 'आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यक्ष्येयि तमेव नो ब्रूहि' इति च उपक्रम्य, शुसूर्यादीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्दया वैश्वानरं प्रत्येषां मूर्धादिभावमप्युपदिश्य आम्नायते— 'यस्त्वेतमेवं प्रादेश-मांप्रमभिधिमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' स सर्वलोकाद्याभ्यं फलं भुङ्क्ते 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो षडुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येष्व षादावुर एष वोदिलोमानि घार्द्विद्वयं गार्द्वपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचनमास्यमाहवनीयः' इत्यादि । किमयं वैश्वानरो जाठरः, उत परमेश्वर इत्यात्मवद्वाशब्दाभ्यां अभिवैश्वानरशब्दाभ्यां च संशयः । अभिशब्दोऽपि हि स-मानप्रकरणे बाजसनेयके श्रूयते—'अयमग्निर्वैश्वानरः' इति । ये त्विह भाष्यकारेण भूतानिदेवताजीवपूर्वपक्षा उपन्यस्ताः,

ते उपक्रममात्रम्, तेषु प्राणाहुत्याधारत्वादेर्द्युमूर्धत्वादेश्च अमा-
मश्वस्यान् । पूर्वत हि—

सार्वात्म्यरूपोपन्यासादक्षरं ब्रह्म वर्णितम् ।

जाठरेऽसावनेकान्त इति शङ्खान्न वार्यते ॥

तत्र—

अग्नित्रेतामकृतृत्वादिविहिताग्न्यादिशब्दतः ।

आरोपितद्युमूर्धादेरौर्ध्वाग्नेरुपास्यता ॥

‘हृत्वर्यं गार्हपत्यः’ इत्यादिना हि शरीरावयवाः संनिहित-
स्यौर्ध्वग्याग्नेः गार्हपत्यादिभावेन कल्प्यन्ते । ‘आस्यमाहवनीयः
तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयम्’ इति न वैश्वानरस्यास्या-
नुगतस्य प्राणाहुत्याधारत्वाद्द्वनीयकुण्डत्वेन आस्यं कल्प्यते,
'तस्य ह वा एतस्य वैश्वानरस्य' इति प्रकृतत्वात् । एताभ्यां
मुपोद्भिताभ्याम् अग्निवैश्वानरशब्दाभ्यां जाठरोऽग्निरुपास्यः
प्रतीयते; न च द्युमूर्धत्वादेः तस्मिन्नसंभवः, याजसनेयके हि
'स होवाच मूर्धानमुपदिग्मज्येष्ठ वा प्रतिष्ठा वैश्वानरः' इत्या-
दिना मूर्धाद्यवयवानां शुल्लेकाद्यात्मना संपादितत्वात् वैश्वान-
रस्य जाठरस्यापि द्युमूर्धत्वादिसंभवात् । एवं च आरोपित-
द्युमूर्धत्वादिना रूपेण बृहत्त्वान् ब्रह्मत्वम् आपनादात्मत्वम् ।
अत एव च ब्रह्मण्यप्यारोपादग्नित्रेतादेरुपपत्तिः— जाठर इव
द्युमूर्धत्वादेशिनि न जङ्घमीयम् । जाठरे द्युमूर्धत्वादिकल्पना-

याः श्रुतिकृतत्वेन ब्रह्मण्यग्नित्रेतादिकल्पनायाश्च पौरुषेयत्वेन
विशेषे सति प्रतिबन्धनवत्तादिति प्राप्ते, अभिधीयते—

कल्प्यं च गार्हपत्यादि कुक्ष्यग्नावीश्वरे पुनः ।

सुमूर्धत्वादि सहजमित्येतदूलवत्तरम् ॥

इह हि उपक्रमभुनैरग्निवैश्वानरात्मब्रह्मशब्दैर्जाठरपरमा-
त्मसंदेहे किं वाक्यशेषगताग्निसेताप्रकल्पनादेर्जाठरः परिगृ-
ह्यताम्, उत सुमूर्धत्वादेर्वाक्यशेषगतात् परमात्मेति वाक्य-
शेषस्याप्यनिर्णायकत्वे प्राप्ते, जाठरे समारोप्यादग्नित्रेतादेः
सकाशात् सगुणेश्वरे सर्वकारणे सहजसुमूर्धत्वादेर्वूलवत्त्वात्
तदनुसारेणात्मब्रह्मशब्दयोर्मुक्त्यार्थत्वम् । अग्निवैश्वानरा-
व्योस्तु जाठरोपाधिब्रह्मपरत्वमिति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यधर्मदनुमवानन्दपूज्य-

पार्श्वजिप्य भगवदमलानन्दविरचिते शास्त्रवर्णने

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः ॥

शुभ्वाध्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

‘यस्मिन्दीः पृथिवी चान्तरिक्षमातं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो त्रिमुञ्चयामृत-
स्यैव सेतुः’ इत्यत्र सुप्रसृतीनाम् ओतत्ववचनेन यदाय-
तनमवगम्यते, नर्तिक प्रधानम् उत प्रक्षेपेति आयतनत्वसा-
धारणधर्मदर्शनान् संशये, प्राप्ते तावन्—

पारवत्त्वेन सेतुत्वाद्भेदे पट्टयाः प्रयोगतः ।

शुभ्वाध्यायतनं युक्तं नामृतं ब्रह्म कर्हि चित् ॥

नदीपारावारमध्यवर्ती हि जलविधारकः पारवान् सेतुश-
ब्दार्थः, न वन्यनहेतुमात्रम्; नियन्त्रादीनामपि सेतुशब्दार्थ-
स्वप्रसङ्गान् । तथा च जगद्व्यवस्थाया वन्येकं परमेश्वरे पिह
वन्यने इति धातोर्निष्पन्नस्य सेतुशब्दस्य कृत्तिरित्युक्तम् ।
अतः पारवत्त्वेनैव सेतुत्वान् ब्रह्मणश्चापारत्वान् यस्तुतः
परिच्छिन्नं प्रधानमेव जगदायतनम् । अपि च ‘अमृतस्य
सेतुः’ इति पट्टीप्रयोगः सेतोरमृताद्भेदे भवति । ब्रह्मणश्चामृ-
तस्य नामृताद्भेदः, ब्रह्मव्यतिरिक्तमृताभावात् । प्रधानं त्वमृ-
तान्मुक्तजीवाद्विग्रहं वन्धावस्थायां च तस्य भोग्यमिति ‘अ-

मृतस्य' इति व्यपदेशमर्हति । आत्मशब्दश्च स्वभाववचन इति । सिद्धान्तस्तु—

धारणाद्वामृतत्वस्य साधनाद्वास्य सेतुता ।

पूर्वपक्षेऽपि मुख्यार्थः सेतुशब्दो न हीन्यते ॥

मृदारुविरचिते जलविधारके हि सेतुशब्दः प्रसिद्धः । न च प्रधाने मृन्मयायात्मत्वमस्तीति पारवत्त्वाद्गुणाद्वर्तयितव्यः । तत्र अस्मिन्मतेऽप्यात्मशब्दामुसारेण ब्रह्मणि वा तज्ज्ञाने वा गुणात्मवर्तिष्यते । न च आत्मशब्दः स्वभाववाची, वस्तुत्वे-
रेव स्वभावसिद्धौ तत्प्रयोगवैयर्थ्यात् । तथा हि—अस्य गुग्गुलायतनस्य ब्रह्मणोऽस्य वा तज्ज्ञानस्य 'जानथ' इति प्रकृतस्य यथाक्रमममृतत्वस्य धारणाद्वारकत्वात्, साधनात्सा-
धकत्वाद्वा सेतुता भवति । अमृतशब्दश्च भावप्रधानः अमृ-
तत्वस्येत्यर्थः । यद्यपि ब्रह्मैवामृतम्, तथापि तदज्ञातं न मोक्षः,
अपि तु ज्ञातम् । ज्ञातरूपं च निरवयवममृतत्वं तस्येति व्यप-
वेशार्हम् । यथा हि सेतुर्जलं धारयति, एवं ब्रह्मामृतत्वं धा-
रयतीति तस्य सेतुता । यथा वा सेतुः प्रवाहनिरोधेन प्रभू-
तमुदकं साधयति, एवं ब्रह्मैक्यज्ञानममृतत्वं साधयतीत्य-
स्यापि सेतुतेति ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ २ ॥

इदमामनन्ति— 'भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति, भू-

मानं भगवो विजिज्ञासे' इति, 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्य-
 च्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा अथ यत्रान्यत्पश्य-
 त्यान्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्' इत्यादि । भूमाशब्दः
 बहुत्ववाची तद्वन्तं लक्षयति । तत्र संशयः—किं प्राणो भूमा
 स्यात्, आहोस्विरपरमात्मेति, उभयोरपि प्रकृतत्वात् । 'तरति
 शोकमात्मवित्' इति परमात्मा प्रकृतः, 'प्राणो वा आशाया
 भूयान्' इति च प्राणः । आत्मशब्दात् शुभ्वावायतनं ब्रह्मे-
 त्युक्तम् । तत्रात्मशब्दः प्राणैकान्त इति प्रत्यवस्थीयते ।
 तथा हि—

प्राणादूर्ध्वमपृष्ठत्याद्भुतस्तस्यातिसंनिधेः ।

प्रतीकोपास्त्युपक्रान्तेर्ब्रह्मप्रकरणादपि ॥

पित्ताद्यात्मत्वनिर्देशैः प्राणसार्वात्म्यबोधनात् ।

स आत्मा स च भूमेति तद्विच्छोकाभ्युधि तरेत् ॥

अस्मिन् हि प्रकरणे उक्तादन्यो भूमा उच्यमानः प्रभपूर्व-
 कमुच्यते । यथा 'नाम्नो वाव किं भूयोऽस्ति' इत्यादयः प्रभाः ।
 'वाग्धाव नाम्नो भूयसी' इत्याद्युत्तराणि । नैवम् 'प्राणो
 वा आशाया भूयान्' इत्यस्यानन्तरं प्राणात् किं भूय इति
 पृच्छयते ; नापि इदं प्राणद्वय इति प्रत्युच्यते । तस्मात् प्राणा-
 दुपरि भूमाऽनुपदेशान् प्राण एव भूमा ; पूर्वं तु भूमानस्तत्प्रति-
 पत्त्यर्थाः आपेक्षिकाः । अपि च भूमेति भावो भवितारमपेक्ष-
 ते । प्राणश्च भूमवाक्यात्समनन्तरवाक्ये निर्दिष्ट इति स एव

भूमा । ‘वरति श्लोकमात्मविन्’ इति तु अनेकवाक्यैर्विप्रकृष्टम् । न च प्राणसंनिधिः आत्मप्रकरणाद्वाच्यः । अनात्मविदः आत्मानं विविदिषोर्नारदस्य सोऽहं भगवो अनात्मचित् वं मामात्मविज्ञानप्लवेन शोकस्य पारं वारयतु इति परमात्मनो विजिह्वास्यत्वेन प्रक्रमाम् सनत्कुमारीयोत्तरस्यापि तत्प्रतिपादनाप्लवेन पर्यवसानादिति वाच्यम् । सनत्कुमारस्य ‘नाम ब्रह्मेत्तुपास्व’ इति प्रतीकोपदेशरूपेण उत्तरेण अब्रह्मविषयत्वेन निर्णयितं नारदप्रश्नस्यापि तद्विषयत्वेन परमात्मोपदेशप्रकरणस्यानुत्थानात् । ‘प्राणो ह पिता प्राणो माता’ इत्यादिना च प्राणस्य सर्वात्मत्वाभिधानात् आत्मब्रह्मभूमशब्दाः प्राणे एव वर्तन्ते । एवं च ‘आत्मचित्’ इत्यत्र आत्मविद्या नामादिषु प्राणदृष्टिः । सा च शास्त्राच्छ्लोकनिवृत्तिहेतुरिति प्राप्ते, आपहम्हे—

प्राणादुपरि निर्देशात्सत्यश्रुत्या परात्मनः ।

तथा प्रकरणेनापि प्राणसंनिधिसाधनम् ॥

नं प्राणनादिनं चेत् शूयुः अतिनाशसीति, ‘अतिबाधस्मीति शूयात् । नापहुवीत’ इति प्राणदर्शिनोऽतिवादित्वमभ्युपगम्य तस्माद्यावर्तयन् ब्रह्मविदम्, ‘एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति’ इत्याह । न चेत्तत् नामाद्यतिवादित्यात्प्राणविदो व्याकृत्यर्थम्, सत्यशब्दश्च प्राण एवेति युक्तम् ; नामाद्यतिवादित्वस्य शब्दतोऽनुक्तेः ततो विशेषाप्रतीतेः, सत्यशब्दस्य च ब्रह्मणि परमार्थे रूढत्वात्, भाकत्वाच्च प्राणे । न च प्राणवे-

दिन एव सत्यवदनं गुणविध्यर्थम्, अतिवादित्वं प्रति सत्यस्य हेतुभावबोधितृतायाश्रुतिविरोधान् । न च सहार्थे हृतीयेयम्, अतिवादित्वे हेत्वनुपदेशप्रसङ्गान् । न च संनिहितप्राणवचने हेतुः कल्प्यः, श्रौतहेतुसंभवे तस्यायोगान् । न च प्रभेदेवार्थान्तरपरत्वम्, प्रकृतासंभवकृतत्वात्तस्य । एवम् 'तरति शोकमात्मबिन्' इति प्रकरणादपि प्राणसंनिधिबाधः । यत् प्रतीकापदेशास्तत्परत्वमिति तत्र, नामादिव्यापकवस्तूपदेशानां परमसूक्ष्मपरमव्यापकब्रह्मप्रतिपत्त्युपयोगित्वात् । तेषु प्रतीकेषु ब्रह्मदृष्टिविधीनां गोशेहनविधिवत् आश्रित्यविधानत्वादिति ॥

अक्षरमभ्यरान्तघृतेः ॥ ३ ॥

कस्मिन्स्वप्नाकाशोऽध्याकृतमोतश्च दीर्घतन्तुवत्सोतश्च तिर्यच्छन्तुवदाश्रित इति गार्ग्या पृष्टः याज्ञवल्क्यः । 'स होवाच तद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यसूक्ष्ममनसु'—इत्यादिवाक्ये किमक्षरं वर्णाः, उक्त ब्रह्मेति संशयः—'अक्षरसामानाद्यः' इत्यादौ वर्णे अक्षरशब्दस्य रूढप्रयोगान्, 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्यादौ ब्रह्मणि च निरुद्धप्रयोगान् । पूर्वत्र 'प्राणो ह पिता' इत्यादिप्राणसार्वात्म्यं गौणमित्युक्तमयुक्तम्, अत्र ब्रह्मणोऽपि प्रणवस्य मुख्यसार्वात्म्यदर्शनादिति प्रत्यवस्थानात्मंगतिः । तत्र—

स्तेय्योगादुन्नीयस्त्वादर्शानां शब्दमात्रतः ।

अन्तर्धानां प्रणवात्मत्वादाकाशस्य न आश्रयः ॥

अभुते न क्षरतीति वा ब्रह्मणि यावद्योगादक्षरशब्दोऽवय-
ववृत्त्या व्याख्यातुमारभ्यते, तावदनपेक्षसमुदायप्रसिध्या वर्ण
एव बुद्धौ निविशमानः अवयवकल्पनां बाधेत । न च वर्णेष्वा-
काशस्योत्प्रेतत्वे नोपपद्येते ; अर्थस्य सर्वस्य घटोऽपम्-इत्या-
दिप्रतिमासे शब्दतादात्म्योपलम्भात् । न चैष शब्दानामर्थ-
बुद्धपुपायत्वकृतः, धूमोपायाया बह्विबुद्धेरपि धूमात्मकबह्विवि-
षयत्वप्रसङ्गात् । न ह्येषा धूमो बह्विरिति बह्वि विषयीकरोति ।
किं तु धूमाद्वह्विरिति वैयधिकरण्येन । तस्मादभेदकृतोऽयं शब्दा-
र्थयोः सामानाधिकरण्योपलम्भः । अपि च शब्दानुपायेऽप्यर्थ-
प्रत्यये लिङ्गेन्द्रियादिजन्ये अस्ति शब्दसामानाधिकरण्यात्मक-
त्वोद्देशोऽर्थस्य । तस्मान्नामसु पृथिव्यादयो अम्बरान्ताः ओताश्च
प्रोताश्च । नामानि च ओंकारात्मकानि सद्वाप्यत्वात् प्रणवे ;
तद्यथा शङ्कुना पर्णमध्यस्थसिरया सर्वाणि पर्णानि पर्णाव-
यवाः संतृण्णानि, एवमोंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा विद्धा
इति भुतेः । तस्माद्वर्ण एवाक्षरं न परमात्मेति प्राप्ते, अभि-
धीयते—

रूपक्रियाप्रमाभेदाद्विभेदो नामनामितोः ।

निरन्तरप्रतीतत्वकृतध्रान्तेस्तदेकता ॥

शब्दत्वसामान्यात्मकानि श्रोत्रप्राज्ञाणि अभिधेयप्रत्ययार्थ-
क्रियाणि नामधेयान्यनुभूयन्ते । रूपधेयानि तु घटपटादीनि
घटत्वपटत्वसामान्यात्मकानि चक्षुरादीन्द्रियप्राज्ञाणि क्षीरधा-
रणप्रावरणार्थक्रियाणि ; अतश्च नामधेयेभ्यो भेदेनानुभू-

यन्ते । कुतो नामात्मकत्वममीषाम् । न च घटोऽयमिति प्रत्य-
येऽपि इदंशब्दार्थस्य घटस्य घकारटकारात्मत्वं प्रतीयते । कि-
न्तु कुम्भस्य संनिहितदेशकाष्ठत्वम् । घटोपलम्भानन्तरक्षणे तु
गृहीतसंबन्धे पटसंज्ञा घटाननुप्रविष्टैव संस्कारोद्बोधात् स्म-
र्यते । अतश्च निरन्तरप्रतीतः शब्दार्थयोरैक्यभ्रमः । तस्मा-
द्दूर्णानामम्बरान्तधारकत्वायोगः । स्फोटपरिमहे च अक्षर-
शब्दस्य रूढित्यागस्तुल्यः । तदप्रामाणिकत्वं च वक्ष्यते ।
तदेवमक्षरशब्दस्य रूढ्यनुपपत्तेः अम्बरान्तजगदधिष्ठाने ब्रह्म-
णि योगाद्भुक्तिरिति ॥

ईक्षतिकर्मण्यपदेशात्सः ॥ ४ ॥

‘एतद् सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म सर्वोकारस्तस्माद्विद्वा-
नेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति’ इति प्रकृत्य श्रूयते— ‘यः
पुनरत मिमात्रेणोमित्येतनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत
स तेजसि सूर्ये मंपन्नः स सामभिरुप्रीयते ब्रह्मलोकम्’ इत्यत्र
परं ब्रह्म अभिध्यातव्यमुच्यते, उतापरमिति पुरापरब्रह्मणोः
प्रकृतत्वासंशयः ॥

अक्षरादम्बराधारात्प्रणवः पर्युदासितः ।

तद्वैषम्यमपरं किं वा परमित्यत्र चिन्त्यते ॥

इयं बुद्धिमतिधिसंगतिः । तत्र—

ब्रह्मलोकाभिन्दुत्वादुपासम्यार्थविभागतः ।

इदंमभ्यासोर्ध्वैवमपरं ब्रह्म गम्यते ॥

यः परं पुरुषमभिध्यायीत, स सामाभिरुज्जीयते ब्रह्मलोकम्—इति देशपरिच्छिन्नफलत्वाद्व्यानस्य ध्येयमपरं ब्रह्मेति गम्यते । न च ईक्षणस्य तत्त्वविषयत्वात् ध्यानस्यापि तत्समानविषयत्वात् परब्रह्मविषयता, ध्यानस्य परपुरुषविषयत्वेन दर्शनस्य परात्परविषयत्वेन च समानविषयत्वासिद्धेरिति । ईक्षणस्य च तत्त्वविषयत्वं स्वप्रेक्षणादौ सव्याभिचारमिति प्राप्ते, राद्धान्तः—

ईक्षणध्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः ।

अर्थ आत्मर्गिकस्वस्वविषयत्वं तयोर्क्षतेः ॥

ध्यानस्य हि साक्षात्कारः फलम्, साक्षात्कारश्च उत्सर्गतन्त्रस्वविषयः । न चेहास्त्यपवादः । तथा च ध्यानस्यापि तद्धेतोस्तत्समानविषयतेति तत्त्वविषयता । प्रकारान्तरेण च एकविषयत्वम्—इह हि ‘स एतस्मात्’ इति प्रकृतापेक्षान् सामाभिव्याहरादेकवाक्यता अवगता । वदनुगृहीता च ‘परं पुरुषमभिध्यायीत’ ‘परं पुरुषमीक्षते’ इति च परपुरुषप्रत्यभिज्ञा ध्यानेक्षणयोरेकविषयत्वं गमयति । यस्तु ‘परम्’ ‘परात्परम्’ इति च रूपभेदः, स प्रतीतिकवाक्यत्वभञ्जकत्वात् ‘जीवयन्तात्परात्’ इत्यत्र जीवधनशब्दस्य जीवब्रह्मलोकयोरन्यतरविषयत्वम्, न तु ध्यातव्यपुरुषविषयत्वमिति नेतव्यः । जीवो ह्यौपाधिकत्वेन धनः, जीवानां च समष्टिकरणात्मनि हिरण्यगर्भे करणद्वारा अस्ति धनीभावः; सन्निवासत्वात् ब्रह्मलो-

कोऽपि जीवघनः । ब्रह्मलोकप्राप्त्युपदेशोऽपि क्रममुक्तिपर-
त्वादविमृष्टः । न चैवं 'परं चापरं च ब्रह्म' इत्यत्रापरमशो-
पक्रमस्य निष्प्रयोजनत्वम्, सिमाश्रयतनोपास्वेः परब्रह्मविष-
यत्वाम्, प्रणवमसैकैकमाश्रयतनोपास्तेरपरविषयत्वादिति ॥

दहर् उत्तरेभ्यः ॥ ५ ॥

‘अथ यदिदमस्मिन्नक्षपुरे दहर् पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मि-
न्नन्तराकाशस्तस्मिन्वदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाच विजिज्ञासि-
तव्यम्’ इत्यादि । तत्र द्विषवां विचारः— किं दह्राकाशादन्य-
दन्वेष्टव्यम्, यत दह्राकाश इति ; यदा ‘तस्मिन्वदन्तः’ इ-
त्यम तच्छब्दस्याकाशान्वयः, तदा आकाशाद्भ्यन्तरस्यान्वे-
षणा । यदा दहर्पुण्डरीकेण, तदा आकाशस्यान्वेष्टव्यत्वमिति ।
यदापि दह्राकाशः, तदा ॥ किं भूताकाशः, किं वा जीवः,
यत परमात्मेति । अत्र च संशये कारणमाकाशप्रक्षपुरशब्दौ—
आकाशशब्दो हि लोके न भवति स्मृष्टः ; प्रक्षणि च वेदे स्मृष्टः ;
प्रक्षपुरशब्दोऽपि प्रक्षणः पुरमिति विग्रहे प्रक्षशब्दादीभ्यः
प्रतीयेते । यद्यपि च पुरःस्वामी जीवः । तत्र आकाशा-
दन्यदन्वेष्टव्यमिति प्राप्तम् । तथा हि—

मंनिवृष्टान्वयं लभ्ये विप्रकृष्टेन नान्वयः ।

तच्छब्दस्यात आकाशादन्तर्गतमुपास्यताम् ॥

यदा ‘दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशास्तस्मिन्वदन्तः’ इति तच्छब्देन
अप्यर्थात्तमाकाशं परामृश्यते, तदा तच्छब्दाय मंनिवृष्टान्व-

यो लभ्यते । यदा तु 'दहरं पुण्डरीकं वेश्म' तस्मिन्पुण्डरीके
यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्— इत्यन्वयं कृत्वा किं तस्मिन्विद्यते
इत्याकाङ्क्षायाम् 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति वाक्यं यो-
ज्यते, तदा तच्छब्दस्य व्यवहितान्वयप्रसङ्गः । अत्रोन्यते—

यावान्वा अयमित्यादावाकाशस्यातिवर्णनात् ।

न ततोऽन्तर्गतं चिन्त्यं दिवादेस्वत्प्रसङ्गतः ॥

इह हि 'यावान्वा अयमाकाशः तावानेपोऽन्तर्हृदय आ-
काशः' इत्याकाशमहिमवर्णनान् तदेवोपास्यम् । इतरथा तद-
भिधानयैयर्थात् । तदप्याकाशान्तर्गतवस्तुप्रतिपत्त्यर्थमिति
चेत्, न । तथा सति 'उभे अस्मिन् गावापृथिवी अन्तरेव
समाहिते' इत्यादिना अभिहितस्य गावापृथिव्यादेरुपास्यत्व-
प्रसङ्गात् । 'अथ य इहात्मानमनुविश प्रजन्त्येताः सत्यान्का-
माः स्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इत्यात्मोपास्तेः
फलवत्त्वावगमात् । 'उभे अस्मिन्गावापृथिवी अन्तरेव समा-
हिते' इति समाधानाधारत्वेनोक्तत्वाकाशस्य 'अस्मिन्कामाः
समाहिता एष आत्मा' इत्यभिहितस्यात्मनश्च समाधानाधार-
त्वेन प्रत्यभिज्ञया एकत्वावगमाच्च । 'एषः' इति 'आत्मा' इति
च एकवचनपुंलिङ्गशब्दाभ्यां तद्रूपेणोक्ताकाशाभिधानस्य न्या-
य्यत्वाच्च । एवं च 'तस्मिन्' इत्यस्य व्यवहितपुण्डरीकेण सं-
घन्धः संनिहिताकाशसंबन्धामंभवादिति । यदा च दहराकाश
एवान्वेष्टव्यः, तदा न भूताकाशः, तत्राकाशशब्दस्य ऋदत्वान्

पुण्डरीकावच्छिन्नस्य च नभसो बाह्येनोपमानान्; आकाश-
स्वरूपादिशेषाश्च हार्देनभसो वावापृथिव्याद्याश्रयत्वोपचारा-
दिति पूर्वपक्षः तुच्छः, वाक्यशेषगतबहुलिङ्गेष्वात्मश्रुतौ न
मत्याम अस्याः शङ्काया अनुत्पन्नान्, 'आकाशस्तद्विज्ञान'
इत्यादौ च स्फोट्यागत्य आश्रितत्वान् । तथा हि—

तेन तस्योपमेयत्वं रामरावणयुद्धवत् ।

अगत्या भेदमारोप्य गतौ सत्यां न युज्यते ॥

'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव' इत्यत्र हि एकस्मिन्नपि
युद्धे अगत्या भेदं परिकल्प्य उपमेयत्वसिद्ध्यर्थमेवं व्यवदि-
श्यते । अस्मि तु इह दहराकाशस्य नभसोऽन्यत्वादुपमोक्ते-
र्मतिः । तथा 'एष आत्मापद्वयपाप्मा विजरो विमृत्युः'
इत्यादि द्रष्टव्यम् । यस्माज्जीवपूर्वपक्ष एव अत्र दृढः । पूर्वत्र ईश-
निध्यायनिकर्मणोः परपुरुषविषयत्वेन प्रत्यभिज्ञानादिक्ये मति
ध्यायनिकर्म परं मध्येत्युक्तम्, तदुक्तम्, दहरवाक्योपक्रमो-
क्तजीवस्य वाक्यशेषे 'म उत्तमपुरुषः' इति उत्तमपुरुषश-
ब्दाभिधानान्, तद्वत्परपुरुषस्य च्छब्दाप्यस्य विषयत्वमंभवान्-
इत्याशङ्कापाकज्ज्ञानं मंगतिः । तत्र—

आपेयत्वाद्विशेषाच्च परं जीवस्य युज्यते ।

देहः न मद्यथो युगं हेतुद्वयवियोगतः ॥

जीवस्य परिच्छिन्नत्वेन 'मद्यथो' इति मद्यमीति निर्दिष्टाधारं

प्रति आधेयत्वान् भोगायतनेन भोक्तृविशेषसंबन्धाच्च जीवस्य ब्रह्मणः पुरमिति समासान्तर्वर्तिषष्ठ्युक्तसंबन्धोपपत्तेः तस्यैव शरीरं पुरं युज्यते । न ब्रह्मणः, तस्य सर्वगतत्वेनानाधेयत्वात्, शरीरेण विशेषसंबन्धाभावात् । कारणत्वेन संबन्धस्य सर्वविकारसाधारण्यात् । असाधारणनिमित्ता हि व्यपदेशा भवन्ति । तद्यथा क्षितिजलपवन-बीजादिसम्बन्धानजन्माप्यङ्कुरः शालिबीजेन व्यपदिश्यते शात्पङ्कुर इति । न क्षित्यादिभिः, तेषां कार्यान्तरेष्वपि साधारणत्वात् । ननु जीवस्वामिकेऽपि पुरं पुण्डरीकवेशमिति आकाशशब्दं ब्रह्म वर्तताम्— यथा यत्पराजस्य पुरे उज्जयिन्यां चैत्रः स्वगृहे वसते इति । नैतत्, वेश्मनोऽनिर्दिष्टाधेय-विशेषस्याधेयाकाङ्क्षायां ब्रह्मपुरशब्दसंनिहितपुरस्वामिनो जीवस्याधेयत्वेन संबन्धात् । ब्रह्मशब्दस्य च रूपं परित्यज्य देहादिर्बृहत्त्वयोगाद्वा चैतन्यगुणयोगाद्वा जीवेऽपि प्रवृत्तत्वादिति प्राप्ते, अभिधीयते—

ब्रह्मेति प्रकृतिः पृथ्याः प्राधान्याद्ब्रह्मवत्तरा ।

ब्रह्मातो दहरः पृथो नेथा तदनुसारतः ॥

यदुक्तं ब्रह्मणः पुरेण असाधारणसंबन्धाभावात् ब्रह्मणः पुरमिति षष्ठ्यनुपपत्तिरिति, तत्र, ब्रह्मप्रातिपदिकार्थस्य वि-
शेषस्य प्राधान्यात्, तद्विशेषणभूतषष्ठ्यर्थस्य तदनुसारेण ब्रह्मणि नेतव्यत्वात् । तथा हि—

तपलब्धेरधिष्ठानं ब्रह्मणो देह इष्यते ।
तेनासाधारणत्वेन देहो ब्रह्मपुरं भवेत् ॥

देहे हि ब्रह्मोपलभ्यत इत्यासाधारणतया देहो ब्रह्मपुर-
मिति व्यपदिश्यते । 'पुरे' इत्याधारनिर्देशोऽपि प्रथमभूतब्रह्म-
शब्दानुसारेणोपलब्ध्याधारत्वपरः । अस्तु वा ब्रह्मपुरं जीवपु-
रम् ; तथापि अस्मिराजपुरे वैश्वसदनवन जीवपुरे ब्रह्मसदनं
हृदयमुण्डरीकं भविष्यति । न च संनिधानार्ज्जात् एव वेदमना-
धेयत्वेन संश्रयत इति वाच्यम् । उत्तरेभ्यः अहरहर्भ्रमल्लोका-
द्यादिलिङ्गेभ्यो ब्रह्मावगमान्, संनिधेश्च लिङ्गादुर्वल्लवा-
दिति ॥

उत्तराचंदाविर्भूतस्यरूपस्तु ॥ ६ ॥

अन्तरागमितमिदमधिकरणम् । दहगविद्याप्रायोपरि ई-
श्वरोचनयोर्दृग्गण्यगर्भेण सह संवादरूपायामाख्यायिकायां
समाप्तायने—य आत्मापहृतपाप्मत्वादिमान् सोऽन्वेष्टव्यः—
इत्युपक्रम्य— ॥ एषोऽक्षिणि पुरुषो जाग्रदवस्थायां दृश्यते,
एष आत्मेति होवाचैतद्भूतममयमेतद्ब्रूतेति, तथा य एष
म्यत्रं मर्त्यमानमयत्येष आत्मेति होवाच, तथा सद्यश्चैतत्सु-
प्त. ममन्तः, उपमंहनकरण इत्यर्थः, मयमन्तः म्यत्रे न विज्ञा-
नानि एष आत्मेति होवाच, तथा एष मंत्रमादोऽस्मान्छरी-
रात्ममुत्थाय परं ज्योतिरूपमेष सत्त्वेन रूपेणाभिनिष्यच्छते
इति । तत्र योऽयं जाग्रदवस्थायां नृगीये च पर्याये निर्दिष्ट

आत्मा, स किं जीवः, परमात्मा वेति संशयः, अवस्थात्रय-
लिङ्गादमृताभयत्वादेश्च । पूर्वञ्च अपहृतपाप्मत्वादिलिङ्गात्
दहरो ब्रह्मेत्युक्तम् । तत्र अपहृतपाप्मत्वादेर्जीवेऽपि भनेन
वाक्येन अभिधानादनैकान्तिकत्वमिति प्रत्यवस्थानात् संग-
तिः । तथा हि—

अवस्थावचनतो देहादुत्थितेर्जीव एव सम् ।

उपाध्वपगमात्पाप्ममृत्युशोकादिवर्जितः ॥

जाग्रदाद्यवस्थावचनं शरीरास्तमुत्थानं च जीवस्यैव सं-
भवति; न च तस्यापहृतपाप्मत्वाद्यसंभवः । शरीराद्युपा-
धिको हि अस्य पाप्मादिः, तन्निवृत्तौ निवर्तत इति ।
उत्तरम्—

उपाधिभिर्वियुक्तस्य जीवस्य ब्रह्मरूपतः ।

अपापत्वादि तस्मिन्नेद्ब्रह्मण्येव तद्विद्यताम् ॥

अनुकृतेस्नस्य च ॥ ७ ॥

‘न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रस्तारकं नैसा विगुतो भान्ति कुतो-
ऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य मासा सर्वमिदं
विभाति’ इत्यत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा
सर्वमिदं विभाति, तर्हि तेजः, उत ब्रह्मेति सप्तम्याः मति
विषये च साधारण्यात्संशयः । पूर्वम् ‘एतं त्वेव ते’ इत्ये-
तच्छब्दस्य प्रकृतार्थत्वात् दहस्य जीवता निरस्ता; तदयु-

कम्, 'तत्र' इत्यादौ सर्वनाम्नः प्रकृतार्थत्वानियमादिति प्रत्य-
यस्थानात्मंगतिः । 'तत्र' इति विषयसप्तमीस्वीकारे न तद्भा-
सयतीति विजय्याहारप्रसङ्गान् सतिसप्तमीयम् । तथा च—

अभानं तेजसो दृष्टं मति तेजोऽन्तरे यतः ।

तेजो धात्वन्तरं तस्मादनुकाराच्च गम्यते ॥

यद्यपि सा मांरेण तेजसा मन्दतेजश्चन्द्रवारकाद्यभिभूयते,
नाल्पतेजसा । तस्माद्यत्र सति सूर्याद्यभिभूयते, तत्तेजः । न च
प्रदीपविधायकषट्गृहादौ व्यभिचारः, तस्याभासकत्वान् । अत्य-
दुर्लभविधायकस्य 'तस्य मामा सर्वमिदं विभाति' इति भासक-
त्वश्रवणान् । विमते तेजः, प्रकाशकत्वे मति तेजोऽभिभावक-
त्वान्-सूर्यवन् । न च 'सर्वमिदं विभाति' इति सर्वलिङ्गात्पर-
मात्मेहाभिमत इति मुक्त्यम्, सर्वशब्दस्य प्रकृतमूर्याद्यपेक्षत्वान् ।
न च अग्निन्द्रियमावमापन्नस्य तेजसः कथं तेजःप्रकाशकत्वेति
मांमतम् । अस्य तेजसोऽन्यत्रादृष्ट्यापि तेजःप्रकाशकत्वस्य
भूतिवशादाश्रितत्वात्, अग्निन्द्रियत्वेऽप्यश्रितत्वात् । न चैव-
मन्तेजस्यपि प्रकाशे भूतिवशादभिभवानुकारौ किमिति नाभि-
तामिति वाच्यम् । अन्याप्ययोः द्वयोः भूतिवशादाश्रयणे भूति-
शक्तिरिति मुक्तमन्यासागोप्यप्रसङ्गान् । तस्मादभिभवादिव तेजो-
ऽन्तरं गम्यते । अनुकाराच्च गम्यते; अनुमानं ह्यनुकारः; न च
गमानेऽत्र दृष्टः गच्छन्त्यनुगच्छन्तीति । यद्यपि 'यमिन्द्रोः
पृथिवी चान्तरिभ्योऽन्तः' इति प्रसङ्गः, तथाप्यभिभवानु-

कारलिङ्गाभ्यां प्रकरणबाधया तेजः । न च 'तत्र' 'तम्' 'तस्य'
इति सर्वनामश्रुतिभिः प्रकृतब्रह्मपरामर्शाच्छ्रुतिभिरेव लिङ्ग-
बाध इति सांप्रतम् । न हि सर्वनामश्रुतिनियमेन प्रकृतमेव
परामृशतीति नियन्तुं शक्यम् । 'तेन रक्तं रागात्' 'तस्याप-
त्यम्' इत्यादौ पूर्वोक्ताभावेन तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्व-
वर्शनात् । ततश्चेदिहैव तच्छब्दैर्महार्ण्यमाणं परामृश्यते, तर्हि
तेज एव परामृश्यतामिति तेज एवालौकिकमिहोपास्यत्वेन
गम्यते इति प्राप्ते, अभिधीयते—

ब्रह्मण्येव हि तद्विज्ञं न च तेजस्यलौकिके ।

तस्मान्न तदुपास्यत्वं ब्रह्म ज्ञेयं तु गम्यते ॥

न तावत् 'न तत्र' इति सतिसप्तमी, तथा सति हि तेजः-
प्रतिरोधितेजसः प्रकाशमानत्वेन तेजःप्रकाशकत्वासंभवात्
'समेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इति भासमानस्य सतः सूर्यादि-
सर्वजगदवभासित्वमसंकुचद्वाचि सत् विरुध्येत । तथा सति
लोकशब्दानवगतं दृष्टतेजोविपरीतं तेजः परिकल्प्य तदुपास्तिः
कल्प्या । ततो वरम् 'भारूपः सत्यकामः' इति 'अगृह्यो ॥ हि
गृह्यते' इति च अविषयस्य सर्वावभासकस्य ब्रह्मणः श्रुतिप्रसि-
द्धस्येह ग्रहणम् । तथा च 'तत्र' इति विषयसप्तमी । 'न तद्भा-
सयते' इति स्मृतेरपि विषयसप्तमीयम् । तथा च अभिभव-
रूप-
तेजोलिङ्गमसिद्धम्, अपि तु ब्रह्मण्येवैतदुक्तप्रकारेण लिङ्गम् । न
च अत्र भासयतीति निजध्याहारप्रसङ्गः । 'तत्र' इति विषयत्वे

उक्ते अर्थाद्विषयित्वेन भासयतीति लभ्यत्वात् । तस्मात् 'ज्यो-
तिषां ज्योतिः' इति प्रकृतम्, तत्किमित्यपेक्षायां श्रेयं ब्रह्मे
प्रतिपाद्यते । अनुकारस्तु सजातीयत्वे नैकान्तः, तस्मादपिण्डो-
ऽग्निं दहन्तमनुदहतीति दर्शनात् । अपि च 'तत्र' इत्यादि-
भिः सर्वनामभिः प्रकृतं ब्रह्म परामृष्टव्यम् । 'तेन रक्तम्'
इत्यादौ च प्रकृतं, परस्य प्रत्ययस्यार्थविशेषे अन्वाख्यायमाने
पूर्वस्याः प्रकृतेरर्थस्य सतः प्रकृतस्य तच्छब्देन परामर्श इति
न सर्वनाम्न, प्रकृतार्थत्वव्यभिचारः ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ ८ ॥

'अद्भुष्टमायः पुरुषो बभूव आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूत-
भक्ष्यस्य न एवायं स उ ख एतद्ब्रू यत्' इदम्यत्र धर्मादिति
पृष्ठम्-इत्यत्र अयमद्भुष्टमायः पुरुषः किं जीवः कृपास्यत्वेनो-
पदिश्यते, इत परमात्मा ईश्वरत्वेन प्रतिपाद्यते इति संशयः ।
कस्मान् ?

नात्रसा मानभेदाऽस्ति परस्मिन्मानवर्जिते ।

भूतभक्ष्येतिता जीवे नात्रसी तेन संशयः ॥

यद्यत्र परमात्मा प्रतिपाद्यः, तर्हि परिमाणविशेषप्रतिपाद-
काद्भुष्टमात्रश्रुतिर्न सुख्या । यदि जीवः, ईशानश्रुतिर्न मुख्य्या ।
अत एकत्र गौणता । सा च केन्द्रज्ञानात्मसंशयः । पूर्वं सति
विषये च साधारणा मत्तमी 'न तद्भासयते' इति विषयत्वनि-
षेधकम्पृथा विषये व्यवस्थापिता । तद्वत्परिमाणमपि जैवमै-

श्वरं चेति संशये, 'अहुष्टमात्रं पुरुषं निश्चकर्षं यमो बलात्'
इति निर्णयार्थस्मृत्या जैवमिति प्रत्यवस्थानात् संगतिः ।
तत्र—

उपाधिना विना पूर्वं परिमाणोपवर्णनात् ।

भूतमव्येशिता पश्चात्तनी जैवीति नीयताम् ॥

हृत्पुण्डरीकस्थाननिर्देशात्ति दहरत्वं परमात्मन एवौपा-
धिकं युक्तम् । न च अत्र स्थानं किञ्चिन्निर्दिष्टम्, परिमाणमा-
त्रनिर्देशात् । न च अत्रापि 'मध्य आत्मनि' इति स्थानविशेषो
गम्यते । आत्मशब्दो ह्ययं स्वभाववचनो वा जीववचनो वा
ब्रह्मवचनो वा स्यात् । तत्र स्वभावस्य स्वभावविशेषाननिरूपण-
तया स्वस्य भवितुरनिर्देशात् न ज्ञायते कस्य मध्य इति । न
च जीवपरमोरस्मि मध्यमश्चेति — नैष स्थाननिर्देशः स्पष्टः ।
तस्मादुपाधिमन्तरेण परिमाणनिर्देशात्तस्य च प्रथमत्वा-
द्धीयस्य च परमात्मावच्छेदस्योपाध्यन्तरमन्तरेण परिमित-
त्वाच्चरमप्रतीतं भूतमव्येशानत्वमापेक्षिकं व्याख्येयमिति प्राप्ते,
अभिधीयते—

प्रभोत्तरत्वादीशानश्रवणस्थाविशेषतः ।

जीवस्य ब्रह्मरूपत्वप्रत्यायनपरं वचः ॥

अहुष्टमात्रभूतेः प्रायम्यमसिद्धम् । ततोऽपि प्राक् 'अन्यत्र
धर्मात्' इति परमात्मनः पृष्टत्वात् । तदनन्तरस्यास्य संदर्भस्य
तत्प्रतिपन्नततोचिता । तर्हि जीवनिर्देशस्य का गतिरिति,

चर्यते— अङ्गुष्ठमात्रजीवानुवादेन विरुद्धांशप्रहाणेन तस्ये-
 शानत्वप्रतिपादनपरमिदं वाक्यम्— तत्त्वमस्यादिवत् । एवं
 भूतभव्येशानत्वं न संकोचयितव्यम् ॥

तदुपर्यपि यादरायणः संभवात् ॥ ९ ॥

इदानीं नरवदेषादीनां मग्नविद्यासाधनवेदान्तवाक्यविचा-
 रादिषु अधिकारोऽस्ति न वेति विचार्यते, तेषां सामर्थ्यासंभ-
 वसंभवाभ्याम् । यद्यपीयं चिन्ता शास्त्रसंगता, तथापि समन्व-
 यलक्षणे साक्षादसंगतेति प्रासङ्गिकी । अङ्गुष्ठमात्रभृतिर्मनु-
 प्यह्वयापेक्षा, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तम् । तर्हि वेदा-
 न्ता अपि मनुष्याधिकारा एवेति प्राप्य प्रतिविधीयते ।
 यद्यप्ययमधिकारविचारो न देवादिप्रवृत्त्यर्थः, तथापि क्रमसु-
 चिकलौपासिषु भोगद्वारा मोक्ष्यमाणमनुष्यप्रवृत्त्यङ्गम् ।
 तत्र—

देवानामशरीरत्वाद्देवाभ्ययनवर्जनात् ।

दृष्टशस्त्रीयसामर्थ्याद्देवानोर्विद्या न विद्यते ॥

अपि च ।

नानादेशे नैकदेवैकदेवो यागानां स्यात्संप्रदानं विरोधात् ।

देहध्वंसे ध्वंसमापद्यमानः शब्दैर्नित्यैर्नैष शक्योऽभिधातुम् ॥

अत्रोच्यते—

विध्यैकवाक्यतां यातुं योऽर्थः शब्दैरतत्परैः ।

अविरुद्धः प्रतीयेत स तैरेव प्रमीयते ॥

दिति चेत्; न, औपनिषदस्य ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यतया वाधासंभवेन अगौणत्वात्; तात्पर्यगम्यविधेयस्तुतौ द्वारतोऽपि देवताविप्रहाद्यवगतां तत्र तात्पर्यकल्पनानुपपत्तेः । न च यज्ञ यस्य न तात्पर्यं तत्र तस्याप्रामाण्यम्; यतः—

विशेषणानि मीयन्ते विशिष्टविधिभिर्यथा ।

अतत्परस्तथा देवदेहा मन्त्रार्थवादतः ॥

‘एतम्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोममाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत’ इत्यत्र रेवतीनामृचां वारवन्तीयसाम्नश्च संबन्धो विशेषणं मानान्तरागम्यम्; तद्विशिष्टयागविधिर्न विशेषणपरः; तथा सति विध्याष्टस्यापातान् । अथ च विशेषणेऽपि प्रमाणम् । न च विशिष्टविषयत्वेन विशेषणाक्षेपः; तथा सति परस्पराश्रयान्—आक्षेपाद्विशेषणप्रतिपत्तां सत्यां विशिष्टविषयत्वम्; विशिष्टविषयत्वाच्च तदाक्षेप इति । न च कर्मणि विरोधः, मन्त्रार्थवादप्रमितश्रव्याणां देवतानां नानाविप्रह्वतीनामन्तर्धानादिशक्तियोगात् परैरदृष्टानां युगपदनेकदेशवर्तित्यागेषु मंत्रदानत्वमभवान् । न च शब्दे विरोधः; अवान्तरप्रलये वरवादिशब्दानां विद्यमानत्वान् तेषां च वसुत्वादिजात्यर्थत्वात् महाप्रलये शब्दानां संस्कारशेषं लीनानां पूर्वक्रमसदृशक्रमयतां पुनरुद्भवान् अर्वाणां च जातीनां पूर्वसदृशीनामुत्पादान् वर्णनित्यत्वपक्षेऽपि क्रमोपगृहीतवर्णानां वेदत्वान् क्रमस्य उच्चारणोपलब्ध्योरन्यतरधर्मस्थानित्यत्वान् तत्सादृश्यनियम-

स्यैव वेदानित्यत्वप्रयोजकत्वात् । जन्मान्तरे च विधिवदधीत-
वेदस्य देवजन्मन्याविर्भावान् स्मर्यमाणवेदात् देवानां विद्या
स्यात् । अस्माकमपि वेदो न अधीयमानदशायामेवार्थबोधकः ;
किं तु अध्ययनोत्तरकालं नीमांसादिसहकृतः स्मर्यमाण
एवेति ॥

शूद्रस्य नदनादरश्रवणात्तदाश्रवणा-
त्सूच्यते हि ॥ १० ॥

शूद्रस्य ब्रह्मविद्यासाधनवेदान्तवाक्यविचारादिषु अधिका-
रोऽस्ति न वेति अध्ययनस्य प्रधानकर्मत्वसंस्कारकर्मत्वाभ्यां
संशयः । पूर्वत्र अग्नैर्वर्णिकदेवानाम् ‘तद्यो यः’ इति लिङ्गावधि-
कार उक्तः । तद्वद्विद्याधिकारिणः शूद्रशब्देन परामर्शलिङ्गा-
न्तुष्टस्याप्यधिकारः । श्रूयते हि— ‘मह हारेत्वा शूद्र सर्वेषु
मह गाभिरस्तु’ इति । न च ब्रह्मविद्यायामलौकिकमस्ति
साधनम्, यच्छूद्रस्य न स्यात् । वेदार्थावबोधे अध्ययननि-
यमस्य स्वाध्यायविध्यबोधितत्वात् । शूद्रस्य उपनीतद्विजात्य-
धिकारकाध्ययनाभावान् ब्रह्मज्ञानसाधनविचारादायनधिकार
इति चेत्, नः यतः—

अनारभ्यविधेः कर्मव्याप्त्यर्थानाश्रितत्वतः ।

न कत्वर्थेऽस्य नियमो न पुमर्थेऽनमीष्टतः ॥

‘स्वाध्यायोऽप्येतच्च’ इति हि विधिः कंचित्कर्तुं प्रवृत्त्य
न पट्यते । न च स्वाध्यायः केनचित्प्रत्युना जुष्टवन्नियतमं-

बन्धः; यतस्तेनोपस्थापिते ऋतौ अध्ययनं वाक्येन ऋतुसंबन्धमनुभवेत् । तस्मान्न ऋत्वर्थेऽध्वराधिगमे अर्थबोधे वा अध्ययनं नियन्तुं शक्यते । नापि पुरुषार्थे, पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्हि पुरुषार्थः; न च स्वाध्यायावाप्तिः तदर्थ्याधिगमो वा विधिं विना पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिः; प्रवृत्तिविषयस्य इष्टसाधनत्वेन इष्टत्वेन वा अनधिगतत्वात् । तस्मान्न पुरुषार्थे अध्ययनं नियन्तुं शक्यम् । तस्माद्विधिविपरिणामेन अध्ययनेन अदृष्टं फलं कल्प्यम् । अतः अध्ययनविधेरनियामकत्वात् शूद्रस्वाध्यायनेन वा पुस्तकादिपाठेन वा वेदार्थाधिगमसिद्धेः सामर्थ्यसंभवात् सोऽपि ब्रह्मविद्यायामधिक्रियते ॥

एवं स्वाध्यायविधिना विरोधेऽपाकृते सति ।

अर्थवादगतालिङ्गादपि शूद्राधिकारिता ॥

लिङ्गं च दर्शितम् 'अहं हारेत्वा शूद्र' इत्यादि । दृष्टञ्च अर्थवर्णिकस्यापि निपादस्थपतेरिष्टवधिकारः । एवमत्रापीति प्राप्ते, अभिधीयते—

सामर्थ्यरूपलिङ्गेन श्लोककल्प्या च वृंहितात् ।

तन्व्यप्रत्ययतो वेदः संस्कार्योऽध्ययनान्मतः ॥

अध्ययनसामर्थ्यादवाप्तवेदादभ्युदयनिःश्रेयसोपयोग्यबोधोऽप्युत्पद्यते । तेन सामर्थ्यादर्थबोधे अध्ययनं विनियुज्यते । विशेषनिष्ठत्वाच्च लिङ्गस्य न सामान्यसंबन्धापेक्षा । 'अध्येतव्यः' इति च तन्व्यप्रत्ययेन स्वाध्यायस्य कर्मत्वम् अध्ययनस्य

तं प्राप्तिं गुणत्वमवगतम् । तथा च अध्ययनविधिः अध्ययनस्या-
पेक्षितोपायत्वमवगमयन् अवाप्तस्वाध्यायसामर्थ्यासिद्धे अर्धा-
वबोधे दृष्टफले सति नादृष्टं कल्पयति । न च श्रुतपदान्वया-
नुरोधेन अध्ययनस्य गुणकर्मत्वसंभवे 'स्वाध्यायेनाधीयीत'
इति अश्रुतपदान्वयकल्पनया प्रधानकर्मत्वस्वीकारेण स्वर्गादि-
फलकल्पना उचिता । तस्मात् अध्ययनसंस्कृतेन स्वाध्यायेन
जन्यमानोऽर्थावबोधः फलवत्कर्मब्रह्मसाक्षात्कारोपयोगी । अ-
ध्ययनं च उपनीतस्यैव, 'उपनयीत' 'तमभ्यापयीत' इति वच-
नान् । उपनयनं च त्रैवर्णिकस्यैव 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत'
इत्यादिवचनात् । तथा च शूद्रस्य वेदाध्ययनाभावात् न वि-
द्याधिकार इति । एवं च अध्ययनविधिविरोधे अर्थवादगत-
लिङ्गं न शूद्रमधिकारयितुमलम् । निषादस्य तु विधिवल्ला-
दिष्टयधिकार इति वैषम्यम् । शूद्रशब्दस्तु वर्णितेन प्रकारेण
रूढ्यसंभवे क्षत्रिये एव जानश्रुतां शुचगभिदुष्टाव इत्यादि-
योगाद्वर्तयितव्यः ॥

अपि च—

राजयाजककापेयधाम्यस्याभिप्रतारिणः ।

प्रायेऽपाठि यतो जानश्रुती राजा ततो भवेन् ॥

कम्पनात् ॥ ११ ॥

'यदिद् किं च जगत्सर्वं प्राण एज्जाति निःभूतं महद्भयं वस-
मुपतं य एतद्विदुरमृताग्ने भवन्ति' इत्यत्र वायुः प्राणः संवर्गः

विशयाभिव उपास्यत्वेन आग्रायते, उत ब्रह्म ज्ञेयं प्रतिपाद्यते
—इति प्राणब्रह्मसोमवत्प्रयोगदर्शनान् सर्वश्रुतिप्राणश्रुति-
भ्यां वा संशयः । वसोद्यमनहेतुत्वेन च अत्र वायुप्रतीतिः । न
हि आप्तान्मिकप्राणो वसोद्यमननिमित्तमिति । अस्मादधिकरण-
स्य अनुपपत्तेन अपशुद्धविचारेण न संगतिरिति व्यवहितेन
उच्यते— 'अध्यादेव प्रमितः' इत्यत्र ब्रह्मवाक्यं जीवानुवादो
ब्रह्मैक्यबोधायेत्युच्यते । इह तु प्राणस्य स्वरूपेण कल्पितस्य
न ब्रह्मैक्यसंभवः । यतोऽनूयते । अतस्तदुपास्तिविधिरिति
प्रत्यवस्थीयते । 'प्राणमेषाभिर्भविशन्ति' इत्यत्र निरपेक्षकार-
णत्वपरिचकारश्रवणान् ब्रह्मपरत्वम् ; इह तदभावात् 'अत
एव प्राणः' इत्यनेन अभासार्थत्वम्, उपक्रमोपसंहारैकरूप्यस्य
अस्यत्वाच्च प्रातर्दनविचारेणार्पीति । तत्र—

प्राणब्रह्मधुमी वायोऽभ्यर्था न विन्दतः ।

सर्वशब्देषु संशोच्यः स्वार्थतेनाप्य लाभतः ॥

ब्रह्मपरिषदं हि प्राणब्रह्मनर्द्धां स्वार्थं सर्वधैव त्यजतः,
वसुमुगतमित्रंनुपमोपाश्रयान् । ब्रह्मनिमित्तं वसुमुगतमिति
ख्यात्यानेर्ज्ञेयं वसोऽप्य ब्रह्मणः प्रमाथारण्यसंबन्धाभावाद्ब्र-
ह्मवर्धयामः । वायोवाक्यार्थत्वे तु प्राणब्रह्मवत्प्राण-
माथारण्यं वायव्यधैवान् । वसुब्रह्मोऽपि वसुन्यभावेन परिणम-
मानस्य शरीरेवाननिमायापत्तः मायिकः । यद्यपि सर्वं जग-
त् इति महाबुद्धं जगत्परीयते, तथापि सर्वशब्दो वायुधार्म्य-

पेक्षया संकोच्यमानोऽपि न स्वार्थं जहाति ; किं ॥ अर्थक-
देशं लभते । तस्मात्स्वार्थत्यागाद्वरं वृत्तिसंकोच इति प्राप्ते,
अभिधीयते—

पूर्वापरैकवाक्यत्वप्रक्रियाभ्यां समन्वितः ।

सर्वशब्दस्य संकोचः श्रुत्यर्थत्यागकारणम् ॥

न श्रुतिसंकोचमात्रं श्रुत्यर्थपरित्यागे हेतुः । अपि ॥ पूर्वा-
परवाक्याभ्यामस्य वाक्यस्य एकवाक्यत्वेन प्रकरणेन च संब-
लितश्रुतिसंकोचः । पूर्वत्र हि ‘तदेव शुक्रं तद्वद्व’ इति ब्रह्म
निर्दिष्टम् । परत्र च ‘भयादस्यामिस्तपति’ इति ब्रह्म निर्दे-
क्ष्यते । ताभ्यां वाक्याभ्यामिदं वाक्यमेकवाक्यतां लभेत यदि
ब्रह्मपरं स्यात् । ‘अन्यत्र धर्मात्’ इति च ब्रह्म प्रकृतम् ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ १२ ॥

‘एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्ममुत्पाद्य परं ज्योतिरुपसंपद्य
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इत्यत्र ज्योतिः आदित्यो ब्रह्म वा—
इति ज्योतिःश्रुतेः परश्रुतेश्च संशयः । पूर्वत्र सर्वशब्दस्येव इह
न कस्याश्चिच्छ्रुतेः संकोचः । अथवा प्रागिव इहापि ‘समु-
त्पाद्य’ इत्यादिश्रुतिसंकोचात् ‘स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदा-
दित्यं गच्छति’ इति नाद्वीखण्डप्रस्तुतादित्यप्रकरणाच्च आदित्य
एव ज्योतिः । तथा हि—

समुत्पाद्योपसंपद्य तथा ज्योतिरिति हि ।

श्रुतीनां विसृष्टां पीडा ब्रह्मपक्षे प्रसज्यते ॥

ब्रह्मज्योतिः व्यापीति न तत्प्राप्तौ शरीरात्समुत्थानापेक्षा ।
 नथा परंज्योतिष एव स्वरूपत्वात् तत्प्राप्तिरप्येकैवेति तद-
 पेक्षया तस्या एव पूर्वकालत्वायोगात् 'उपसंपद्य' इति श्रुति-
 रयुक्ता । ज्योतिःश्रुत्ययुक्तिः प्रसिद्धैव । आदित्यं तु अचिरा-
 दपेक्ष्य परमुपसंपद्य सस्य ममीपे भूत्वा स्वेन रूपेणाभिनि-
 प्यद्यते । कार्यब्रह्मप्राप्तौ क्रमेण मुख्यत इत्थुपपद्यन्ते श्रुतयः ।
 'परम्' इति श्रुतिस्तु विशेषणविषया विशेष्यार्थज्योतिःश्रुत्या
 संकोच्यते । 'य आत्मापहतपाप्मा' इति प्रकरणस्य च तिसृभिः
 श्रुतिभिर्बाधया आदित्य एव ज्योतिरिति प्राप्ते, अभिधीयते—

भानर्थक्यप्रतिहतश्रुतिभ्योऽपि बलीयसा ।

ब्रह्म प्रकरणेनेह ज्योतिःशब्दस्य गोचरः ॥

भानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलावलमिति स्थितिः । इह
 च 'अशरीरं वाच मन्नं न प्रियाप्रिये स्पृशतः इत्यशरीरता-
 फलश्रवणान् निर्गुणविशेषम् । अस्यां च न अचिरादिमार्गे
 इत्यादित्यः अनर्थकः । न च सगुणविद्यासु उत्कृष्येत ; तासु
 'सर्वस्वमादादित्यम्' इत्यादिना स्पष्टं मार्गपरत्वेन आदित्यस्य
 ध्रुतत्वान् ; अश्रुतमथले च स्पष्टमर्थोपसंहारान् ; इह च ज्योतिः-
 पदमासश्रवणान्मार्गानिर्देशाच्च मार्गातिबाहकत्वम्यास्पष्टत्वान् ।
 अतः आदित्यादेरभिधाने तिस्रः श्रुतयः अनधिकाः स्युरिति
 भानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलावलमिति प्रकरणान् ब्रह्मैव
 ज्योतिःशब्दम् । तस्य 'य आत्मापहतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यः'

इति प्रकृतत्वात्, वत्प्रतिपादनार्थत्वाच्च उत्तरग्रन्थस्य; मध्ये च 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति परामर्शात्, अन्ते च 'स उत्तमः पुरुषः' इत्युपसंहारात् । यत्तु नाद्रीखण्डे आदित्योऽपि प्रकृत इति, स तु ततः प्राक्प्रस्तुतदहरविशाकलप्राप्त्यर्थ इत्यविरोधः । एवं च 'शरीरास्तमुत्थाय' इति परोक्षशरीरादिविवेकज्ञानमुक्तम् । स्वरूपाभिनिप्यत्तिः साक्षात्कारः । परंभ्योतिरूपसंपत्तिः इत्यविद्यानिवृत्तौ ब्रह्मभावः । साक्षात्कारपूर्वकत्वेऽप्यविद्यानिवृत्तेः व्युत्क्रमनिर्देशः 'मुखं व्यादाय स्वपिति' इतिबद्ध्य इति ॥

आकाशोऽर्थान्तरस्थादिव्यपदेशात् ॥ १३ ॥

'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता वे यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा' इत्यस्य आकाशशब्दार्थो नभः, एत ब्रह्म— इति आकाशशब्दब्रह्मश्रुतिभ्यां संशयः । न च 'आकाशस्तद्विज्ञात्' इत्यनेन गतार्थत्वम्; नामरूपनिर्वहणस्य नभस्यापि व्याप्तादिकारणत्वादुपपत्तेः, 'सर्वाणि ह वा इमानि' इत्यत्रैव इह सर्वशब्दाभावात्, नामरूपयोरन्तरालस्वरूपप्रपञ्चाधिष्ठानत्वस्य 'ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' इत्युक्तब्रह्मधर्मत्वेन आकाशधर्मत्वाभावात् अन्तरालस्य च ब्रह्मणो यच्चच्छब्दाभ्यां नपुंसकाभ्यामाकाशनैरपेक्ष्येण प्रतिपादितस्य आकाशादन्यत्वात् निर्वोदुश्चाकाशस्यान्तरालात् भेदेन पुंलिङ्गाकाशनिर्वहितशब्दाभ्यां निर्दिष्टस्य नामरूपाधिष्ठानब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वेन निवेद्या-

न । पूर्व ब्रह्मप्रकरणादानर्थक्यप्रतिहतज्योतिःश्रुतिर्नीता ; इह तु न ब्रह्मप्रकरणम्, नाप्याकाशश्रुत्यानर्थक्यम्, ब्रह्मप्रतिपत्त्य-
शब्दादाकाशस्य ॥

तस्माच्छ्रुतेर्बलीयस्याः संकोचे हेत्वसंभवात् ।

तन्मूलभूतभात्रस्य ब्रह्माधिष्ठानता भवेत् ॥

पूर्वपक्षे आकाशकार्यवाच्यादिमात्राधिष्ठानं ब्रह्मेति प्रतिप-
त्तिः प्रयोजनम् । एवं प्राप्ते, अभिधीयते—

निर्वोदत्वं नियन्तृत्वं चेतनस्यैव मुख्यम् ।

संभवलोकवाक्यस्यै वाक्यभेदोऽपि दुर्बलः ॥

राज्यस्य निर्वोदा इत्यादी हि निर्वोदकत्वं चेतनधर्मः प्रती-
त । स इह प्रतीयमानो न नमामि युज्यते । नामरूपशब्दश्च
प्रकाश्यप्रकाशकसर्वजगन्मात्रवाची न संकोच्यः । एवं च
निर्वोदुरेवान्तरालत्वेन वाक्यस्यैकार्थविषयत्वेनैकत्वसंभवे स-
ति नोपायोपपत्त्येन वाक्यभेदकल्पना उचिता । सति चैवं
ब्रह्मशब्दोऽमृतामयत्वादीनि च आकाशगोचराणि तस्य
ब्रह्मतां गमयन्ति । तत्र च आकाशश्रुतौ ब्रह्मश्रुतौ निरुद्धायां
लिङ्गैर्ब्रह्मनिर्णयः । यत्तच्छब्दाद्यपि प्रस्तुतार्थेलाभे न प्रस्तोष्य-
माणं वदते इत्याकाशविषयावेव ॥

प्रकृतः प्रकृतार्थे च निवेद्ये प्रत्ययार्थता ।

परिणयान्यसंब्रह्म गुणे त्वन्याव्यकल्पनान् ॥

यच्छब्दप्रातिपदिकं हि प्रधानं प्रकृताकाशे संभवति ।

नपुंसकलिङ्गं तु प्रत्ययार्थो विशेषणत्वेन शुणभूतत्वात् प्रधानानुरोधेन पुंस्त्वेन परिणीयते । अत्र च निर्वोद्धत्वमधिष्ठातृत्वम् अन्तरालत्वमधिष्ठानत्वेनोपादानत्वमिति विवेकः । यदा ते नामरूपे यस्याद्रिज्ञे इति व्याख्यायते, तदापि प्रपञ्चवैलक्षण्यं ब्रह्मलिङ्गम् । सम्मादाकाशशब्दं ब्रह्मेति ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्तयोर्भेदेन ॥ १४ ॥

बृहदारण्यके पष्ठेऽध्याये 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यनन्तर्ज्योतिः पुरुषः इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः । तत्र किं संसारिरवरूपान्वाख्यानपरं वाक्यम्, उभ असंसारिब्रह्मात्मप्रतिपादनपरमिति उपक्रमगतविज्ञानमयशब्दादुपसंहारवर्तिसर्वेशानाविशब्दाच्च संशयः । 'अक्लृष्टमात्रः' इत्यत्र नोपक्रमोपसंहारौ जीवे; अत्र तु विद्येते इत्यागता चिन्ता । पूर्वत्र नामरूपाभ्यां भेदव्यपदेशादकाशं ब्रह्मेत्युक्तम् । तत्र भेदव्यपदेशोऽनेकान्तः, असत्यपि भेदे 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' इति भेदोपचारदर्शनादित्याशङ्क्य तत्रापि मुख्यभेदपरत्यसाधनात्संगतिः । तत्र—

आदिमध्यावसानेषु संसारिप्रतिपादनात् ।

तत्परे ग्रन्थसंदर्भे सर्वं तत्रैव युज्यते ॥

आदावन्ते च 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति संसारी पठ्यते । मध्ये च 'स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे स्वप्ने बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा' इत्यादिना अवस्थात्रयाभिमानो जीवो अभि-

धीयते । अतः साध्यासे ग्रन्थे जीवपरे सति 'महानजः'
'सर्वस्य वशी' इत्यादि सर्वमापेक्षिकत्वेन संसारिण्येव योज्य-
ते । 'प्राज्ञेनात्मना संपरिप्वक्तः' इति तु सुषुप्ता विषयोपरागा-
भावात् घनीभूतप्राज्ञेनात्मना स्वरूपेण परिप्वक्त इत्यभेदोऽपि
भेदोपचारेण जीवे योजनीयम् । जीवप्रतिपादनप्रयोजनं तु
कर्माधिकारसिद्धिरिति प्राप्ते, अभिधीयते—

विविच्य लोकसंसिद्धं जीवं प्राणाद्युपाधितः ।

ब्रह्मत्वमन्यतोऽप्राप्ते महानात्मेति बोध्यते ॥

अनधिगतार्थबोधकं हि शाब्दं प्रमाणं न जीवानु-
वाद्मात्रपरं भवितुमर्हति । न च कर्माधिकारिमात्ररूपो जीव
इह प्रतिपाद्यते । अपि तु स एष जीव एव सर्वेशानादिरूपः,
विज्ञानमयं प्रकृत्य 'स एष सर्वस्य वशी' इति वचनात् 'स
वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति च
विज्ञानमयानुवादेन न महानात्मेति विधानान् । जीवस्य तु उ-
पक्रमे मङ्गीर्तनं प्राणादिविवेकार्यम्, स्वप्रादेर्व्यभिचारादनात्म-
धर्मत्वार्थं मध्ये निर्देशः, शोधितत्वंपदार्थस्य ब्रह्मत्वबोधार्थमन्ये
कीर्तनमित्यभ्यासोऽप्यन्यथा सिद्धः । एवं च महत्त्वसर्वेशान-
त्वादि न सति संभवं आपेक्षिकं कल्पितं भवति । नापि
भेदनिर्देशस्यापचारिकत्वमिति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकृष्णार्चार्थामदनुभवानन्दपूज्य-
पादभिष्य भगवदमनानन्दविराचने आश्रदर्पणे

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः ॥

जगत्कारणत्वेन ब्रह्मणः प्रतिवेदान्तं प्रतिपाद्यत्वात् यद्यपि सर्ववेदान्तानां ब्रह्मणि गतिसामान्यमवधारितम्, तथापि वेदान्तेषु कानिचिद्वाक्यानि प्रधानादिकारणत्वमपि प्रतिपादयन्तीति ब्रह्मकारणत्वमभ्युपेत्यैव प्रधानादिकारणत्वशङ्काया अपाकरणार्थं पाद आरभ्यते ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूप-
कचिन्पस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

‘महत्तः परमव्यक्तम्’ इत्यत्र अव्यक्तपदं प्रधानपरं शरीर-
परं वेति स्मार्तक्रमश्रीतक्रमपरिज्ञेय्याभ्यामुभयोः प्रत्यभिज्ञा-
नात्संशयः । सांख्यानां श्रुतिस्मृत्योरनुमानसिद्धानुवादित्वेन
तुल्यता । तत्र,

रूढेर्योगात्कमात्स्मार्ताद्व्यक्तं प्रकृतिर्मेता ।

व्यक्तत्वाच्च शरीरं स्वाद्व्यक्तपदगोचरः ॥

अव्यक्तशब्दो हि सांख्यास्मृतौ प्रधाने रूढः । शब्दादि-
हीनत्वेन प्रधानस्याव्यक्तत्वात् यौगिकञ्च ; महद्व्यक्तपुरुषाश्च
श्रुतौ स्मृतौ च क्रमेण पठ्यन्ते । यद्यपि प्रकृतं परिशिष्टं च

शरीरम्, तथापि तन् व्यक्तत्वेन अव्यक्तशब्द-
महन्ति । अतः प्रधानमिह अव्यक्तशब्दार्थः । तदेव जगत्प्र-
कृतिः, 'महतः परम्' इति महत्तत्त्वमपेक्ष्याविप्रकृष्टपूर्वकाल-
त्वेन कारणत्वप्रतीतेः इति प्राप्ते, अभिधीयते—

योगिष्यव्यवहारीर्नि प्रकृततनुमुपन्यान्वदीष्टेऽभिधातुं

रुद्धा नैषा प्रधाने ममयिभिरुदिता रुद्धिरप्यप्रमाणम् ।

योगार्थीभूतमायाप्रभवमभिवदेदक्षणायत्मनैव

प्रकान्तार्थस्य लाभाद्वयवहितविषया स्यात्प्रधानाभिधाने ॥

इह हि 'मोऽध्यनः पारमाप्रोक्षि तद्विष्णोः परमं पदम्'
इति पितृपदाख्यः पुरुषः प्रधानम् ; तत्प्रमित्यङ्गानि इन्द्रिया-
दीनि 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इत्यादिना निर्दिष्टानि । तानि
च 'आत्मानं रथिनम्' इत्यादिवाक्येषु रथादिरूपितान्येव गृह्य-
न्ते, रूपकोपन्यासस्य दृष्टार्थत्वाय । एवं स्थिते रथत्वेन रूपितं
शरीरं पुरुषपरत्वप्रतिपादकवाक्यान्वयमपेक्ष्यते । न च स्वा-
भिधेयावरुद्धाः इन्द्रियशब्दादयः तदभिदधति— इति अत्य-
व्यक्तशब्दापेक्षा शरीरस्य । अव्यक्तशब्दोऽध्यनभिव्यक्तं किं-
चित्योगाद्वदति । किं तन्—इत्यभिधेयविशेषाकाङ्क्षी त्वशब्दो-
पात्तेन्द्रियादि अभिधातुमक्षमः शरीराकाङ्क्षी शरीरमेव वदेत् ;
न प्रधानम् । तद्धि पौरुषेयवाक्यार्थं विप्रकृष्टम्— इत्येवं
प्रकृतार्यान्तलभित्वे अव्यक्तशब्दस्य, यद्यपि शरीरम् अस्य न
मुख्यार्थः, तथापि मुख्यार्थमायाजन्यत्वाद्व्ययं स्यादिति ॥

चमसवदविशेषात् ॥ २ ॥

‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां मुक्तभोगामजोऽन्यः’ इति मन्त्रः प्रधानपरः, तेजोऽवन्नलक्षणावान्तरप्रकृतिमायारूपपरमकृत्योरन्यतरपरः—इति संशयः, अजाशब्दस्य छागतोऽपकृष्टस्य प्रधानमाययोः तेजोऽवन्ने च गुणवृत्तिसंभवात् । पूर्वत्र प्रधानस्यार्थतोऽप्रत्यभिज्ञानात् न अव्यक्तपक्षवाच्यता—इत्युक्तम् । इह तु त्रिगुणत्वादिना प्रधानप्रत्यभिज्ञानात् तत्परो मन्त्रः । तथा हि—

ऐक्यादजायास्त्रिगुणात्मकत्वप्रतीतितो लोहितशुक्लकृष्णः ।

पुंभेदगीतेर्जुषमाणभेदान्मन्त्रः प्रधाने भवति प्रमाणम् ॥

‘अजाम्’ इत्येकत्वमवगम्यते । मायाश्च प्रतिजीवं भिन्नाः न अजाशब्दार्थाः । तेजोऽवन्नानां त्रित्वात् नैकवचनार्हत्वम् । नापि न जायत इत्यजात्वम्, जन्मवत्त्वात् । न च अजावदजेति गौणोऽर्थः शब्दः; मुख्ययोगवृत्तिसंभवे गौण्या जपन्यवृत्तेरयोगात् । लोहितादिशब्दैश्च रजःकत्वप्रसन्नत्वावरकत्वगुणयोगात् रजःसत्त्वतमांसि लक्ष्यन्ते । लोहितं हि कुसुम्भादि रजयति, शुक्लं चाम्भः प्रसन्नम्, कृष्णं च तम आवरकम्—इति मिद्वान्तेऽप्येते शब्दा लाक्षणिकाः, तेजआदेर्मायायाश्च साक्षाद्रोहितत्वाद्योगात् । अजो ह्येको जुषमाणो यो अजामनुशेते स तां जहत्तरोऽन्यः स्यात् इत्यात्मभेदाभिधानाच्च कापिलं मतं

प्रत्यभिज्ञायते । औपनिषदानामात्मैक्याभ्युपगमात्— इति
प्राप्ते, अभिदध्यहे—

अनुवाचः पुंभेदो गुणवचनैर्गुणिषु लक्षणासम्प्रा ।

रूढार्थापरिहाराद्गौणी योगाद्वरा वृत्तिः ॥

अत्र तावदात्मभेदो बन्धमोक्षव्यवस्थार्थं लोकसिद्धोऽनू-
च्यते । लोकप्रसिद्धिश्च 'एको देव. सर्वभूतेषु' इत्यादिशास्त्र-
वाधिता न प्रमाणम् । तत्र लोहितादिशब्देर्वा प्रधानं गम्यते,
अजाशब्दाद्वा । नाद्यः, लोहितादिशब्दानां हि शुक्लादिशब्दवत्
गुणवचनत्वान् द्रव्येषु लक्षणा निरूढेति तेजोऽवगन्तलक्षणा प्र-
त्यासम्प्रा ; रश्मिकत्वादिभिः सत्त्वादि लक्षणा साप्रतिकी तैरेव
व्यवहिता चेति निप्रकृत्यते । नापि द्वितीयः, अजादिशब्दादि
रूढोऽर्थः प्रथमं प्रसीतः ; स यदि वाक्यार्थे नान्वेति, ततः स-
द्रुणयोगादन्यत्र वृत्तावपि न न त्यज्यते । तस्याग्रे तद्रुणस्या-
प्यलाभेन गुणवृत्तेर्लोपात् । योगं तु स त्यक्त इति स गौण्या
वृत्तेर्दुर्बलः । तथा च तेजोऽवगन्तमपि अजेति वक्तुं शक्यम् ।
प्रधानं च 'यदग्रे रोहितं रूपम्' इत्यादिश्रुत्यन्तरश्रुतत्वात् तदे-
वेह प्राकृतम् । न प्रधानं मानहीनम् । यदापि यौगिको अजा-
शब्दः, तदा 'देवात्मशक्तिमपश्यन्' इति प्रकृतत्वात् प्राया
प्राया । नम्यां च प्रमाणवत्याम् एकवचनं जात्यभिप्रायमिति ॥

न संख्योपभंगप्रहादपि नानाभावाद-
तिरेकाच्च ॥

‘यस्मिन्पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्प्रज्ञामृतोऽमृतम्’ इति मन्त्रः सांख्यसंमततत्त्वपरः, उक्तार्थान्तरपर इति योगरूढ्यविनिगमात्संशयः । पूर्वत्र अध्यात्मप्रकरणे रूढच्छायाया असंबन्धाद्वाक्यं च तत्सदृशतेजभादेरन्यपसंभवात् भजा तेजभाविफेत्पुक्तम् । इहापि रूढमनुष्यग्रहे वाक्यस्य निस्तात्पर्यप्रसङ्गात् लक्ष्यमाणप्राणदेश्च वाक्येऽनन्वयान् अवयवद्वयत्वा सांख्यीयतत्त्वपरत्वम् । तथा हि—

रूढार्थस्याभितौ व्याद्वय इदमफलं रूढवाच्यान्वितस्य
प्राणैर्लक्षणायां भवति हि कलहः काण्वमाभ्यन्दिनानाम् ।
तेनैषा पञ्चमंरूपा जनवचमि ममामं प्रपद्यान्यसंख्या-
संपन्धारसांत्यनिदानामयति नितरां पञ्चविंशत्पदार्थान् ॥

न तावदयं पञ्चजनशब्दो रूढ्या मनुष्यान्यस्तुमर्हति,
पञ्च मनुष्या यस्मिन् प्रतिष्ठिताः इति वदतो वाक्यस्य नि-
स्तात्पर्यप्रसङ्गात् । न च रूढमनुष्यसंबन्धस्य ‘प्राणस्य प्राण-
म्’ इति वाक्यशेषगतस्य प्राणादेः पञ्चकस्य जनशब्देन लक्ष-
णा; तथा मनि माभ्यन्दिनानामसेन काण्वानां ज्योतिषा च
पञ्चमंरूपापरिपूर्णनेन विरोधान् । न च विकल्पः ; वस्तुनि तद-
योगान् । तन्माशौगिकोऽयं पञ्चजनशब्दः— पञ्च च ते जना-
भेति । जायन्त इति च जनाः तन्वानि । जायमानत्वं च दृष्टि-
न्यायेन जायमानाजायमानेषु लक्षणिकम् । तैश्च पञ्चमंग्या-

विशिष्टैः आद्यपञ्चशब्दवाच्या संख्या संबध्यते इति न नोपस-
 र्जनन्यायः अत्रावतरति—संख्यया संख्यायाः संबन्धे हि स-
 म्यान्, न संख्येयेन संबन्धे; तस्य प्राधान्यात् । न च समान-
 पदोपात्तसंख्यावच्छिन्नत्वात् जनानां न संख्यान्तराकाङ्क्षा;
 संख्यान्तरस्याकाङ्क्षया निराकाङ्क्ष्वपि जनेषु रक्तपटन्या-
 येन आकाङ्क्षोत्थापनान् । तस्मात्पञ्चजनाः प्रत्येकं पञ्च-
 संख्यायोगिनः पञ्चविंशतिः । सांख्यैश्च तावन्ति संख्या-
 तानि—‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
 षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः’ इति ।
 मूलत्वात्प्रकृतिरेव प्रधानम्; न विकृतिः । महदहंकारतन्मा-
 त्राणि सप्त प्रकृतयश्च विकृतयश्च; महानहंकारस्य प्रकृतिः
 मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । अहंकारस्तामसः प्रकृतिः पञ्चतन्मा-
 त्राणाम् । स एव मात्स्विकः प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणाम् । राज-
 मस्तु क्षोभयति परम्; न प्रकृतिः कस्यचिन् । स एवाहंकारो
 महतो विकृतिः । तन्मात्राणि शब्दादीन्यहंकारस्य विकृतिः,
 प्रकृतिराकाशादीनाम् । पञ्चभूतानि एकादशेन्द्रियाणि षो-
 डशसंख्यावच्छिन्नो गणो विकार एव; न प्रकृतिः । तत्त्वा-
 न्तरपेक्षया च इह प्रकृतित्वम् । तथा च पृथिव्यादयो यद्य-
 पि घटादीनां प्रकृतिः, तथापि न तानि तेभ्यस्तत्त्वान्तरमिति
 न प्रकृतित्वमस्मिन्नतम् । पुरुषस्तु कूटस्थत्वान् न विकृतिः,
 अपरिणामित्वान् न प्रकृतिरिति । अत्र ब्रूमे—

नेह रक्तपटन्यायः समानेन विशेषणात् ।

उपासाया विकल्प्यत्वान्छ्रुत्योरप्यविरुद्धता ॥

यदुक्तं पञ्चजनाः इति समासे कृते द्वितीयपञ्चशब्दान्वय इति, तत्र; नदा जमानामनाकाङ्क्षत्वात् । न हि पञ्चजनाः इत्युक्ते, पुनः कति— इत्याकाङ्क्षा भवति । न च रक्तपटन्यायेनाकाङ्क्षोत्थापना; ‘रक्तः पटो भवति’ इत्यत्र हि पटो भवतीति वाक्यपर्यवसानसंभवेऽपि, रक्तत्वञ्च भवतीत्येतस्माद्विजातीयत्वात् युक्तमाकाङ्क्षोत्थापकत्वम् । अतः तु द्वितीयपञ्चसंख्याया समासान्तर्वर्तिसंख्यया समानजातीयत्वात् न आकाङ्क्षोत्थापकत्वम् । न हि रक्तो रक्तः पटः—इत्यत्राकाङ्क्षोत्थापनम् । एवमिहापि पञ्चजनानां न पञ्चसंख्याकाङ्क्षित्वमिति संख्ययैव संख्याया अन्वयो वाच्यः । तत्र पञ्चशब्द एव तावच्छुद्धादिशब्दवत् संख्येयं प्रत्युपसर्जनं संख्यामाह, विशेषतस्तु समासं संख्याया जमान्प्रत्युपसर्जनत्वात् । तथा च न उपसर्जनेन संख्यान्तरस्य संबन्धः, सामर्थ्यस्य नैरपेक्ष्यरूपत्वात्, संख्यान्तरमापेक्षसंख्यायास्तेनाकल्प्यमाणाया जनैः सह समासायोगात् । एवं च योगासंभवे, रूढ्यर्थस्य च वाक्यार्थानन्वये, पञ्चजनशब्दो रूढ्यपरित्यागप्रवृत्तलक्षणया मनुष्यसंबन्धान् प्राणादीन् लक्षयति । ते च पञ्चैवेति न पञ्चविंशतितत्त्वानामिह प्रतीतिः । न च काण्वमाध्यन्दिनश्रुत्योर्विरोधः, ‘मनसैवानुद्रष्टव्यम्’ इत्युक्तोपास्तौ अत्र उयो-तिपोर्महाभितयोर्विकल्पेनोपास्यत्वात् । उपारिबद्ध साक्षात्का-

रार्थं कर्तव्यत्वेन प्राप्ता 'द्रष्टव्यम्' इत्यनूद्यते । सा च क्रियात्वाद्विकल्पेन कर्तुं शक्येति ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदि-

ष्टोक्तेः ॥ ४ ॥

जगज्जन्मादिकारणे ब्रह्मणि समन्वयपर्यवसानाय कारणविषयवाक्यानामविरोध इह प्रतिपाद्यते । पर्यवसिते तु कारणे वेदान्तसमन्वये, कार्यविषयवाक्यानामितरेतरविरोधात् परपक्षबन्धुत्वपक्षस्थाप्यसमस्तसत्त्वमाशङ्क्य, तेषामविरोधो द्वितीयाध्याये प्रतिपादयिष्यते । एतदुक्तं सूत्रकारेण—'कारणत्वेन च' इति । यद्यपि कार्यश्रुतिविरोधः इहैव परिहर्तुं शक्यते, तथापि कार्यं न वेदान्ततात्पर्यमिति ममयितुम् इह न परिहृतम् । अभ्युपेत्य तु प्रतिपाद्यतां वन्न परिहरिष्यते । काचित्कस्य असच्छब्दस्य कर्मकर्तृप्रयोगस्य च असद्वादपरत्वं स्वभाववादपरत्वं च व्युदस्य गतिसामान्यव्यवस्थानात्पादमंगतिः । अथवा एतदारभ्य क्रीण्यधिकरणानि पादान्तरमंगतान्यपि अवान्तरसंगतिलोभादिह लिखितानि । 'प्रकृतिश्च' इत्यस्य तु अध्यायावसाने लेखने निमित्तं वक्ष्यते । 'एतेन' इत्यस्वापि सर्वन्यायातिदेशत्वात् अध्यायावसानमय निवेशः । जगत्कारणवादिवाक्यानि ब्रह्मणि प्रमाणं न वा इति विप्रतिपत्तेः संशयः, पूर्वव अन्नज्योतिषोः विकल्पेनोपान्तो निवेशादविरोध उक्तः । इह तु मिदं कारणे विक-

त्पायोगाद्विरोधे सति अप्रामाण्यम् । तथा हि—

वाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोधतः ।

समन्वयो जगद्योनौ न सेत्स्यति परात्मनि ॥

‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ ‘तद्धैक आदुरसदेवेदमग्र आसीत्’ ‘तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्’ इति कारणविषयाः भूतयो जगतः सद्देतुकत्वं असद्देतुकत्वं स्वयंकर्तृकत्वं च यदन्यः परस्परं विरुध्यन्ते । तथा ‘आत्मन आकाशः संभूतः’ ‘तत्तेजोऽसृजत’ ‘स प्राणमसृजत’ इति च प्राणादीनां प्राथम्यमभिवदन्यः तथा क्रमे विवदन्ते । कश्चित्क्रमस्तुष्टिं नास्ति — ‘आत्मन आकाशः’ इत्यादि । कश्चिदक्रमान्— ‘स इमाँल्लोकानसृजत’ इति । कश्चिद्व्युत्क्रमान्— ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ इत्यादि । तस्मात्कार्यविषयाणामपि भूतीनां परस्परविरोधः । तत्र कार्यविगानात्तद्विषयकारणे विगानम्— धूमानि श्रये धूमध्वजानिश्चयवन् । कारणविप्रतिपत्त्या च तद्विहितपरमात्मनि विप्रतिपत्तिः । तथा च कारणे तुरीये च परमात्मनि न वेदान्तानां समन्वय इति प्राप्ते, उच्यते—

सर्गक्रमविवादेऽपि न न अष्टरि विद्यते ।

यतस्त्वसद्वचो भक्त्या निराकार्यतया कश्चिन् ॥

अन्यकर्तृकत्वस्वयंकर्तृकत्वाभ्यां सर्गे क्रमव्युत्क्रमक्रमश्च विवादेऽपि अष्टरि विवादो न विद्यते ; यतः ‘अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद’ इति प्रकृतं ब्रह्म ‘तदप्येष श्लोको भवति’ इति

तच्छब्देन परामृश्य 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति श्लोकस्य
 उदाहृतत्वात् अमच्छब्दः अनभिष्यक्तिगुणात् सत्यपि प्रयुक्तः ।
 'असेदेवेदमग्र आसीत्' इति तु निराकार्यत्वेन असद्वादः
 अनूदितः, 'कथमसतः सञ्जायेत' इति च निराकृतः । विम-
 तं सञ्जन्यम्, कार्यत्वात् कुम्भवत्—इति मानान्तरबाधितश्च ।
 वक्ष्यमाणोऽपि कार्यश्रुतीनामविरोधः इह संक्षिप्य कथ्यते—
 तत्र न तावत्स्वयंकर्तृकत्वेन सर्गे विवादः, 'व्याक्रियत' इति
 कर्मकर्तृलकारस्य सत्येवान्यस्मिन्कर्तरि सौकर्यापेक्षत्वात् ।
 अत एव 'व्याक्रियत इत्यत्र आक्षिप्तस्य व्याकर्तुः 'स एव
 इह प्रविष्टः' इत्युपरि परामर्शो दृश्यते । न च क्रमे विगा-
 तम् । तथा हि—

अनेकशिल्पकुशलो देवदत्तः प्रथमं चक्रवण्डादि करोति,
 तदुपकरणञ्च कुम्भम्, कुम्भापकरणञ्चाहरत्युदकम्, उदको-
 पकरणञ्च गोधूमकणिकाः संयवनेन पिण्डीकरोति, पिण्डोपक-
 रणञ्च पचति घृतपूर्णम् ; तदत्र सर्वसैतस्मिन् देवदत्तस्य कर्तृत्वान्
 शक्यं वक्तुम्— देवदत्ताचक्रादि संभूतम्, तस्माच्चक्रावेः कु-
 म्भादीति, देवदत्तस्य सर्वत्र क्रमवत्यपि कार्ये साक्षात्कर्तृत्वान्,
 चक्रादेश्च कुम्भाद्युत्पत्तां द्वारत्वात् । तथेहापि यद्यप्याकाशादि-
 क्रमेणैव मृष्टिः, तथापि आकाशानिलानलादौ सर्वत्र परमेश्व-
 रस्य कर्तृत्वान् पूर्वपूर्वावान्तरप्रकृतित्वाच्च उत्तरोत्तरविकारस्य
 शक्यं वक्तुम्— ईश्वरादाकाशः सभूत इति ईश्वरादनिलोऽन-
 लभेति ; शक्यं भाषितुम्— ईश्वरादनिलः समजनि, अनिला-

दनल इति । यदि तु आकाशाद्वायुः वायोस्तेज इत्युक्त्वा,
तेजसो वायुर्वायोराकाश इति ब्रूयात्, भवेद्विरोधः; न चैतद-
स्ति । तस्मान्न व्युत्क्रमाभिधानविरोधः । नाप्यक्रमाभिधानवि-
रोधः, 'स इमाल्लोकानसृजत' इति हि क्रमवतीमपि सृष्टि-
मक्रमेण वदति यथाक्रमात् प्राणानि जातानीति । तदिह ध्रुते-
रभिधाव्यापार एव अक्रमः । अभिधेयानां तु कार्याणां ज्ञा-
नानामिव क्रमः स्थित एव ॥

ध्रुतीनां सृष्टितात्पर्यं स्वीकृत्येदमिहेरितम् ।

मद्यात्मैक्यपरत्वात् तासां तन्नैव विद्यते ॥

तेन कार्यविगानात्तद्वारगम्यं कारणत्वं यद्यपि तत्त्वतः
प्रमातुमशक्यम्, तस्यापि मायाधीनत्वेन कल्पितत्वात्;
तथापि सत्यज्ञानादिलक्षणमद्यपि अविगानेन वेदान्ताः सम-
न्वीयन्ते इति सर्वमवदातम् ॥

जगंटाचित्वात् ॥ ५ ॥

कौपीतकिमाद्यने बालाक्यजातशत्रुसंवादे भूयते—'यो वै
बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदि-
तक्यः' इति । तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते, उत
प्राणः, किं वा मध्येति मंशयः—'मद्य ते मद्याणि' इत्युप-
क्रमान् मद्य भाति, उपरि च 'यस्य वैतत्कर्म' इति भूयते;
तत्र कर्मशब्दशेषलनवचनः तर्हि प्राणः प्रतीयते; अट्टव-
चनत्वे च जीव इति त्रेधा मंशयः । काचित्कर्तृरप्यगर्भमत-

द्योतककर्मशब्दस्य ब्रह्मानुगुण्यवर्णनात्पादसंगतिः । एक-
वाक्ये सञ्छब्दादसञ्छब्दो नीयताम् ; वाक्यभेदे तु न ब्रह्म-
शब्दात्कर्मशब्दो नेयः । यदा तु अत्राप्येकवाक्यत्वम्, तदा
यथा उत्तरसञ्छब्दात्प्राचीनासञ्छब्दो नीत एवमुत्तरमा-
त्मकशब्दान् प्राचीनब्रह्मशब्दो नेतव्य इति संगतिः । तत्र—

विरुद्धा गार्ह्येगी राज्ञा जीवप्राणोपवर्णनात् ।

वाक्यैक्येऽप्यविरुद्धार्थाविरुद्धार्था नियम्यते ॥

यद्यपि 'ब्रह्म ते प्रवाणि' इति प्रतिज्ञायां बालाकिः, तथापि
प्रतिज्ञां न निर्वहति; अपि तु, य आदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि
पुरुष एतमहं ब्रह्मोपासे इत्यब्रह्माभिदधातीति भ्रान्तोऽसौ;
तस्मान् नैव तद्वाक्याद्ब्रह्मप्रमितिः । राज्ञा च 'यस्य वैतत्कर्म'
इति वदन् कर्मशब्दस्य पक्षमे रूढत्वेन प्राणं कर्मसंबन्धिनमाह;
अदृष्टलक्षणया वा अदृष्टकर्तारं जीवम्; न तु क्रियत इति
व्युत्पत्त्या कार्यमात्रस्य कर्तुं ब्रह्म कथयति । रूढौ स-
त्यां व्युत्पत्तेरयोगान् । रूढ्यपरित्यागप्रवृत्तलक्षणाद्युपेक्ष्य
तत्परित्यागप्रवृत्तयोगायोगाच्च । एवं वाक्यभेदे सति
नेह ब्रह्माधिगतिः । यदि तु बालाकियप्रवाणि ब्रह्मा-
भिधायिनमपोत तदृक्कादिशेषं निवृत्तोरत्रातशब्दो ब्रह्माभि-
धानमसंशङ्कमिति मतम्, तर्हि तेन ब्रह्मैव वर्णनीयम्; न तु
वर्णयति; अनः पुरुषाणां कर्तुर्वेदनाशेषेनाय बालाक्ये यष्टि-
पातोत्थापितं जीवमात्मत्वेन बोधयति । सति चैव ब्रह्माभे-

दात् ब्रह्मोक्तम् । ये च प्रश्नप्रतिवचने 'कैपोऽश्रियष्ट कुत एतदागात्' इति 'प्राण एवैकधा भवति' 'आत्मनः सर्वे प्राणादयो विप्रतिष्ठन्ते' इति च, ते च व्यष्ट्युपाधिकरणे समष्टिहिरण्यगर्भे प्राणात्मनि जीवे षटेते । तस्मात्जीवविशेषः प्राणात्मको हिरण्यगर्भः प्रतिपाद्यः । बालाकिस्तु व्यष्टिदेवतावादित्वादपोदितः । जीवमात्रं वा 'आकाशे शेते' इति प्रतिवचनान् निर्मूलितम्, न तु ब्रह्म; प्रागुक्तरीत्या जीवस्येह प्रतिपाद्यत्वनिर्णयादिति ; प्राणशब्दश्च सुषुप्तः प्राणप्रधान्याभिप्राय इति प्राप्ते, अभिधीयते—

मृषावादिनमापोद्य बालाकिं ब्रह्मवादिनम् ।

राजा कथमसंबद्धं मिथ्या वा वक्तुमर्हति ॥

यद्यपि साम्यो भ्रान्तः, तथापि न भ्रान्तो ब्रह्मोपक्रमः । 'सहस्रमेतस्यां वाचि दृष्टं' इति ब्रह्मप्रस्तावस्य प्रशमितत्वेन ब्रह्मणि वाक्यस्य सान्पर्यायगमान् । तत्र—नद्या केनचिन् मणिलक्षणज्ञानानिना काचो मणिरप्य वेदितव्य इत्युक्ते, तन्मन्यः काचोऽयं न मणिः तद्वक्ष्णरहितत्वादित्याभिप्राय, कलाटि मणिरिति जिज्ञासवे पूर्वमेव यद्यतत्त्वं वर्णयेन्, असंबद्धगुक्तं भवेत्; अस्मा वा मणिरिति वदता न पूर्ववादिनः आत्मनो विशेष आपादितो भवति, स्वस्यापि मृषावर्षदित्वान् ; तस्मादनेन गणितत्त्वमेव वक्तव्यम्— एवमजातशत्रुणा बालाकिं-रात्मनो विनेषे दर्शयता जीवप्राणाभिधानमसंबद्धं म्यान् ;

अब्रह्मणोर्वा तयोर्ब्रह्मत्वाभिधानं मिथ्याभिधानं भवेत् इति ब्रह्मैवानेन वक्तव्यम् । तस्मात् 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति ब्रह्मोपक्रमात्, 'सर्वान्पाप्मनोऽपहृत्य सर्वेषां भूतानां स्वाराज्यं पर्येति य एवं वेद' इत्युपसंहारान्, 'कैष एतद्बालाके' इत्यादिप्रभोत्तरस्य जीवाधारावधिभूतब्रह्मविषयत्वात्, हिरण्यगर्भस्य च सुषुप्तिस्थानस्य अप्रसिद्धेः, 'आकाशे शेते' इत्यादि आकाशशब्दस्य 'आकाशस्तल्लिगात्' इति न्यायेन जीवसुषुप्त्याधारत्वल्लिगात् ब्रह्मविषयत्वान्, प्राणानामायन्त्रणेन प्राणस्याबोधं दर्शयित्वा यष्टिघातोत्थापनेन प्राणव्यतिरिक्तस्मृतिपादनाच्च वाक्यस्य जीवप्राणपरत्वाभावे निश्चिते, योगेनापि कर्मशब्दस्य क्रियमाणजगद्वाचित्वाद्विशकर्तृब्रह्मपरं वाक्यमिति सिद्धम् ॥

वाक्यान्वयात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मवारण्यके मैत्रेयीयाज्ञवल्क्यसंवादे अधीयते—'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' 'आत्मनो दर्शनेनेद् सर्वं निदितम्' इत्यादि । तस्मिन् जीवपरम्, ब्रह्मपरं वेति संशयः, प्रियमसूचितभोक्तृभोक्तृमादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशाच्च । पूर्वत्र ब्रह्मोपक्रमान् तत्परत्वम् इह जीवोपक्रमात्तत्परत्वमिति अवान्तरसंगतिः । कचित्ममन्वयस्य जीवमात्रपर्यवसाननिबन्धेन ब्रह्मपरत्वसाधनान् पादसंगतिः । तत्र प्रियससूचितभोक्तृभोक्तृमादान्, मध्ये च 'इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानपत्र एवैभ्यो भूतेभ्यः समुत्पाद्य

तान्येवानुविनश्यति' इति ब्रह्मणो विज्ञानात्मभावेन समुत्थानश्रुतेः, अन्ते च 'विज्ञातारं केन विजानीयात्' इति विज्ञातृशब्देन जीवाभिधानाजीवपरत्वम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानाभिधानं तु भोक्तृत्वात् भोग्यजातस्य गौणम् इति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु प्रियोपक्रमात्प्रागेव 'येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन वित्तेन कुर्यां यदेव भगवानमृतत्वसाधनमात्मज्ञानं वेद तदेव मे मूर्ति' इत्यमृतत्वोपक्रमान् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानाभिधानस्य च 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इत्यादिभिरुपपाद्यमानस्य गौणत्वायोगात् ब्रह्मपरत्वमस्य संदर्भस्येति । ननु प्राप्तर्दनवाक्य इव जीवब्रह्मलिङ्गसंदोहे सर्वात्मब्रह्मण्यन्तर्भवन्तो जीवधर्मा ब्रह्मपरतया योग्यन्ताम्; यद्वा सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणोदाहृतव्योतिर्ब्राह्मण इव प्रसिद्धजीवानुवादेन अप्रसिद्धब्रह्मात्मत्वबोधनपरत्वमवधार्यताम्; तत्र कुतो जीवमात्रपरत्वशङ्का ! सत्यम्, तथापि—

भोक्तृताज्ञातृताजीवरूपोत्थानसमाधये ।

मैत्रेयीब्राह्मणे पूर्वपक्षेणोपक्रमः कृतः ॥

इह तावत् जीवमनूय ब्रह्मात्मना बोध्यते । तत्र जीवलिङ्गः— अनुवाद्यविधेययोर्भेदाभेदौ इत्याश्मरभ्यादिमतं निराकृत्य काशकृत्स्न्यायमेवेन अध्यस्तभेदेनानुवाद्यत्वं जीवमयं, वस्तुतः ऐकान्तिकमेकत्वमिति समाधये— जीवपरत्वपूर्वपक्षेणो-

पक्रममात्रं कृतम्, जीवब्रह्मभेदस्य सत्यत्वे ज्ञानात्तन्निवृत्त्य-
योगान्; ज्ञानान्मोक्षं वदन्ती श्रुतिः आश्मरण्यादेर्न संगच्छते
इति ॥

प्रकृतिश्च प्रणिजादृष्टान्नानुपरोधात् ॥

जन्मादिमूत्रे ब्रह्मणः कारणत्वमात्रमुक्तम्, नद्विज्ञेय इह वि-
न्यते । यद्यपि तदनन्तरमिदमधिकरणमारब्धुं युक्तम्, त-
थापि निर्णीततात्पर्यैषेदान्तिनिमित्तत्वमात्रमाधकानुमानस्य
कालातीतत्वं यक्तुं शक्यमिति समन्वयाध्यायावसाने लिखि-
तम् । अप्रदर्शितं विषयं समन्वयो दुरुपतिपाद इति कारण-
त्वमात्रं तत्रोक्तम् । ब्रह्मकारणत्वमभ्युपेत्य विशेषविप्रतिपत्तिनि-
रासमान्वयान् पादसंगतिः । ब्रह्म जगतोऽधिष्ठातृकारणमेव
उत नपादानमपीति संशयः, 'अ ईश्रां चक्रे' 'स प्राणमसृ-
जत्' इति ईश्वरपूर्वकर्तृत्वश्रुतेः, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानो-
पदेशाच्च । पूर्वस्य प्रतिष्ठां मुख्यामाश्रित्य जीवपरत्वं वाक्यस्य
निरस्तम् । इह तु निमित्तोपादानभेदादौघाणी मेति प्राप्नोति ।
तथा हि—

ईश्रापूर्वकर्तृत्वं प्रभुत्वममरूपता ।

निमित्तकारणेष्वेव नोपादानेषु कर्हिचिन् ॥

ब्रह्म न द्रव्यप्रकृतिः, ईश्वरत्वात्कर्तृत्वान्; स्वतन्त्रत्वादि-
ति यावन्; प्रभुत्वान् 'एष सर्वेश्वरः' इत्यादिभूतिप्रमाणेन
ईश्वरत्वान्-गजवन् । मुख्यानुपादाने राजनि माध्यवर्कस्यवा-

रणार्थं प्रतिज्ञायां द्रव्यग्रहणम् । ब्रह्म न पृथिवीप्रकृतिः,
निर्गन्धत्वात्— अभाववत् इत्यादयश्च प्रयोगाः असरूपता—
इत्यनेन सूचिताः । कारणत्वमात्रपरागमापेक्षितविशेषसम-
र्पणात् नानुमानादागमबाध इति भाष्ये, प्रतिविदध्महे—

प्रकृतिश्च ब्रह्म न निमित्तमात्रम्; प्रतिज्ञाया मृदादिरष्टा-
न्तानां च अनुपरोधात् । ननु प्रतिज्ञा ब्रह्मप्राधान्यपरा गौ-
णी— यथा सोमशर्मणि विदिते सर्वे कटा विदिता इति ;
न, यतः—

न मुख्ये संभवत्यर्थे जपन्या वृत्तिरिष्यते ।

न चानुमानिकं युक्तमागमेनापबाधितम् ॥

सर्वे हि तात्पद्वेदान्ताः पौर्वापर्येण कीकृताः ।

ऐकान्तिकाद्वैतपरा द्वैतमाश्रनिदेभतः ॥

इंश्चिन्वत्त्वादिहेतवो हि आश्रयामिद्धाः ; पञ्चभ्य अप्रमिद्ध-
विशेष्यः, ईश्वरामिद्धेः ; न हि सोऽनुमेय इति वक्ष्यते । आग-
मात्तत्सिद्धिरिति चेन्, तर्हि स उभयकारणसीश्वरे गमयतीति,
पक्षे विशेष्यभूतस्य हेतुं प्रत्याश्रयभूतस्य च ईश्वरस्य माह-
केणागमेन विरोधादनुमानानुदयः । न च मुख्यमेव प्रति-
ज्ञा औपचारिका । अपि च अद्वैतमेव उपक्रमोपसंहारादौक-
स्येण वेदान्ताः अवगमयन्ति ; तदेव च इयं प्रतिज्ञा प्र-
कृतिविकाराभेदेन समर्पयतीति तात्पर्यवत्त्वं न गौणी । न
च अन्या प्रकृतिः अन्यथ विकारः इति द्वैतमाश्रद्वनीयम्

यतो विकारत्वेन विवर्तत्वमुक्त्वा द्वैतमात्रं निषिध्यते । तस्मात्प्रतिष्ठा मुख्या । 'यतः' इति पञ्चम्यपि जनिकर्तुः प्रकृतावपादाने विदिता । न चैषा हेतौ, हेतौ 'गुणवचनात्' इत्यधिकारेण जाड्यादृष्ट इत्यादिगुणवचनेषु विहितत्वात् । तस्मात्प्रकृतिश्च प्रमेति सिद्धम् ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥

प्रधानस्य अशब्दत्वं शब्दविरुद्धत्वं शोक्तम् । तत् अणुस्वभावशून्यवादेऽप्यतिदिश्यते । 'अण्व्य इवेमा धाना भगवः' इत्यादिवाक्यम् अण्वादिकारणत्वपरम्, न चेति संशयः ; अण्त्कारणदृष्टान्तप्रदर्शकेऽस्मिन्वाक्ये अण्वादिशब्दप्रयोगात्, मृदादिदृष्टान्तैः सर्वकार्याभिप्रायितसत्यत्वावगमाच्च । तत्र—

जगतः प्रकृतिर्मम यदि स्यान्मृतिदर्शनात् ।

अण्वादयोऽपि किं न स्युर्वदृष्टानानिदर्शनात् ॥

श्वेतकेतुरालोकसंवादे हि श्रूयते—'न्यमोषफलमाहरेति इदं भगव इति भिन्दतीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीति अण्व्य इवेमा धाना भगव इति आशामग्नैकां भिन्दतीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किञ्चन भगव इति तद् होवाच यं वै सोम्येदमणिमानं न निभालयसे एतस्य वै सोम्येषोऽणिश्च एवं महान्न्यमोषस्तिष्ठति अदृत्स्व सोम्य' इति । जगतः प्रागवस्थाया अयं दृष्टान्तः । पूर्वत्र च मृत्ति-कादृष्टान्तान् प्रकृतिर्ममेत्युक्तम् । तत्रात्र 'न किञ्चन' इति

वचनार्थाष्टान्तिके स्वभावशून्यवादौ प्रतिभातः अदृश्यमाना-
णुनिर्देशात् अणुवादश्च । अत एवावान्तरसंगत्याधिकशङ्के ।
सिद्धान्तस्तु—

मृदादयो हि दृष्टान्ताः प्रतिक्षामनुरन्धते ।

धानास्तानुपरुन्धाना भक्तिमार्गं प्रपेदिरे ॥

इह स्वत्वेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा प्रधानम् असदादि-
वादपक्षेषु न कल्पते । असौ 'न किञ्चन' इत्यनभिन्नव्यक्तिः
'अगिन्नः' इति सूक्ष्मता च उच्येति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभ्राजकाचार्यश्रीमदसुभवाचनन्दपूज्य-

पादशिष्यभगवदममानन्दविरचिते शास्त्रदर्पणे

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्य-
स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

चेतनब्रह्मजगदुपादानवादिसमन्वयस्य सांख्यरमृत्या अस्ति
संकोचः, न वा इति संशयः ; श्रुतिस्मृत्योः सर्वज्ञभाषितत्व-
सामान्यात् बलायलानवधारणान् । अतः,

सर्वज्ञभाषितत्वेन श्रुतेः स्मृत्याविशेषतः ।

भावकाशश्रुतेः स्मृत्या संकोचोऽनवकाशया ॥

यथा कपिलयुद्धिपूर्वकं तन्त्रमिदम्, एवं ब्रह्मयुद्धिपूर्वको
वेदः । ततश्च स्मृतः न दार्ढ्यस्यम् । वेदस्तु अनुष्ठेयोपदेशे साव-
काशः, स्मृतिः प्रधानादन्यत्र अनवकाशा इति चेतनस्य जग-
दुपादानत्वं जगदुपादानप्रधानस्यामित्वात् उपचर्यते इति
प्राज्ञे, अभिधीयते—

पूर्वक्रमानुरोधेन ब्रह्मणो वेदज्ञिः स्मृतिः ।

स्मृतिः कपिलतो जाता वेदश्रोत्रेक्षितकमात् ॥

यथा नृत्यं कुर्वन्त्यपि नर्तकी नर्तकदर्शितक्रमेणैव नृत्यति
न म्यतश्चा, एवं ईश्वरः प्राचीनम्बहुतप्रममनुरुध्य वेदं वि-

रचयति इति न स्वतन्त्रः । क्रमोपगृहीतवर्णात्मा वेदः
 अर्थप्रत्ययकरः । तेन संस्कारारूढनियतक्रमो वेदः तदर्थश्च
 युगपदीश्वरज्ञाने परिस्फुरति । एवं च न वेदकरणे वेदार्थज्ञानं
 हेतुः ; क्रमवत्संस्कारारूढवेदं स्मृत्वा तादृशवेदरचनसंभवात् ।
 एतच्च वेदस्य कर्तृस्मरणमन्तरेण तदर्थानुष्ठानदर्शनात् निःशु-
 तितभूतेष्वप्यवगम्यते । ततश्च स्वतः प्रमाणं वेदः । कपिलः
 स्मृत्यर्थं ज्ञात्वा अभिनवक्रमस्मृतिं निरमिमीत इति, स्मृति-
 प्रामाण्याय चावन्मूलभूतं प्रमाणं परीक्ष्यते, तावत् स्वतः-
 प्रमाणभूतया श्रुत्या स्याद्यो विनिश्चीयते इति, ताद्विरुद्धा स्मृतिः
 प्रपञ्चप्रमाणबाधितविषयत्वान् भ्रान्त्यादिमूलत्वेन सावकाशा
 इति ॥

स्मृतिविप्रतिपत्तौ च कस्यमूला हि कापिठी ।

प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिः स्मृतिभिर्बाधमर्हति ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ २ ॥

चेतनजगदुपादानत्ववादिवेदान्तानां प्रधानं बालवत् ईश्व-
 राधिष्ठितं जगदुपादानम् इति वदन्त्या योगम्भूत्या मंदोपसं-
 देहे, पूर्वपक्षसिद्धान्तो गतिदेशत्वान् पूर्ववत् । अभ्युपगमा-
 न्ना तु,

श्रुतिमंवादतः सम्पत्ज्ञाने योगोपयोगतः ।

मानं योगे श्रुतिर्मा प्रपाने कथमप्रमा ॥

‘तां योगमिति मन्यन्ते’ इति श्रुतेः योगशास्त्रविहितं ब-
हिरङ्गं यमादिकम् अन्तरङ्गं च धारणादिकं ब्रह्मज्ञानमपेक्षते
इति प्रमाणं योगस्मृतिः । न च सा तत्र प्रमाणम्, अप्रमाणं
च प्रधाने इति युक्तम्; एकत्र प्रसरन्त्याः अप्रमाणतापि-
ज्ञाख्याः सर्वत्र प्रसरन्ति । ‘प्रसरं न लभन्ते हि यावत्कचन
मर्कटाः । तामिद्रवन्ति ते तावत्तिशाचा वा स्वर्गोचरे’ इति
न्यायान्— इति प्राप्ते, अभिधीयते—

प्रधानादावतात्पर्यादप्रमाणमपि स्मृतिः ।

तात्पर्यविषये योगे प्रमा विभ्यर्थवादवन् ॥

सूक्ष्मे आत्मनि चित्तनिवेशाय प्रधानाद्यनादि पूर्वपक्षा-
मामोत्येभितं चित्तनिवेशमूमित्येन अनुसृते योगशास्त्रे । अतः
एव योगशास्त्रकृता ब्रूवन्ति— ‘गुणानां हि परं तत्त्वं न
दृष्टिपथमृच्छति । यत्तु दृष्टिपथं प्राप्ते तन्मायैव सुतुच्छकम्’
इति । अतः प्रधानादौ न योगशास्त्रस्य तात्पर्यम्; किं तु
योगे । न च अतात्पर्यविषयाप्रामाण्यं तात्पर्यगम्यार्थेऽपि
अप्रामाण्यमावहति; सा हि मूढप्रसंवादाः स्वाभिधेयेषु प्रजा-
पतिवपौत्पन्ननादिषु अप्रमाणमिति सूक्ष्मपक्षादिस्तुतावपि अ-
प्रमाणम् । अत एव न स्मृत्येकदेशस्य प्रधानादावप्रामाण्यं
योगेऽपि एकदेशान्तराप्रामाण्यज्ञा; अर्थवादानां स्वाभि-
धेयप्रामाण्येऽपि विधीनां प्रामाण्योपपत्त्याम् । अतान्तर-
वाक्यानामिह स्वार्थबोधेऽनपेक्षत्वात् वाक्यान्तराप्रामाण्ये-

ऽपि न वाक्यान्तरस्य प्रामाण्यमुपहन्यते । न च देवविप्र-
हादिवत् अतस्परस्मृत्यापि प्रधानादि प्रमेयम्; नानुपादान-
त्वधुतिविरोधात्, अविरोधाच्च विप्रहादौ । तस्मात् योग-
स्मृतिः अमानं प्रधानादौ, मानं च योगे इति ॥

न चिलक्षणत्वादस्य तथात्वं च

शब्दात् ॥ ३ ॥

चेतनोपादानजगद्धादिसमन्वयस्य, गगनादि न चेतनप्र-
कृतिकम्, द्रव्यत्वात्, षट्बत्— इत्यनुमानेन संकोचसंदेहे,
वेदविद्वद्भस्मृतेः मूलाभावादमानत्वमुक्तम्; अनुमानमूकं तु
व्याप्तिपक्षधर्मते लोकासिद्धे; अतः अनुमानैः समन्वयः सं-
कोचनीयः इत्युत्तराधिकरणसंदोहस्य स्मृत्यधिकरणेन संग-
तिः । वेदविद्वद्वार्थस्मृतेः वेदवैलक्षण्यात् अतन्मूलत्ववत्
ब्रह्मवैलक्षण्यात् जगदपि अतन्मूलमिति निरन्तरसंगतिः ।
तथा हि—

प्रकृत्या सह सारूप्यं विकाराणामवस्थितम् ।

जगद्रूपसरूपं च नेति नो तस्य विक्रिया ॥

विशुद्धं चेतनं ब्रह्म जगद्वद्वद्वद्विद्याम् ।

तेन प्रधानसारूप्यात्मप्रधानस्यैव विक्रिया ॥

मुखादुःखमोहात्मकतया जगद्विशुद्धमचेतनं च । ब्रह्म तु
तद्विपर्ययमिति सरूपप्रधानप्रकृतिकं जगत् । प्रयोगश्च—

ब्रह्म न आकाशोपादानम्, चेतनत्वान्- जीववन् । औपाधि-
कर्जावस्य आकाशोपादानत्वस्य सिद्धान्तेऽप्यनिष्टत्वान् ससा-
ध्यः मयम्भः । आकाशो वा न चेतनप्रकृतिकः, द्रव्यत्वान्-
घटवन् । सुखदुःखमोहा वा जगदुपादानवर्तिनः, सकलजग-
दनुगतत्वान्- मत्तावन् । घटत्वाद्वा व्यभिचारधारणाय
सकलप्रदणम् ॥

सिद्धान्तस्तु—

महात्मना हि सारूप्ये प्रकृतीतरतादितिः ।

ब्रह्मसत्ता जगत्प्रति किञ्चित्सारूप्य आश्रिते ॥

चेतनवाया विरहाद्रूपोपादानतानिषेधे च ।

जगतोऽमाधारणता हेतोर्दृष्टान्तवैकल्यात् ॥

जगन् न ब्रह्मप्रकृतिकम्, अचेतनत्वान् इत्युक्ते कार्यस्य
मयस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वस्वीकारान् तन्मध्यं नास्ति दृष्टान्तः ।
ब्रह्मस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वेन मयम्भत्वान् तत्र च हेतोर्प्रवेशान्
अमाधारणता । प्रथमानुमाने च चेतनस्य सतः आकाशानु-
पादानवायां संमारित्वमुपाधिः । द्वितीये च मयम्भः साध्य-
विच्छेदः; घटस्यापि तन्त्रापन्नब्रह्मप्रकृतिकत्वस्य अस्माकमिष्ट-
त्वान् । तृतीये च कार्यन्वादिभिरनेकान्तः, तेषां सकलजगद-
भित्तवान् प्रकृतावृत्तेषु ॥

एतेन द्रिष्टापत्तिग्रहा अपि

व्याख्याताः ॥ ४ ॥

अनवच्छिन्नब्रह्मणोऽवच्छिन्नकार्यं प्रत्युपादानत्वश्रुतेः, उ-
पादानात् कार्यं महत्परिमाणम् इत्यनुमानेन संकोचसंदेहे,
अतिदेशत्वादुपदेशवत् संगतिः । यथा हि वेदविपरीतत्वात्
सांख्यादिस्मृतिरतन्मूला, एवं ब्रह्मोपादानवैपरीत्यात् जग-
दपि अतन्मूलम्, तन्मूलत्वे हि ततो महत्त्वात् नाल्पम् - इ-
त्येवैव च अधिकाशङ्का । तथा हि—

उपादानस्य तन्त्वादेः पटादेर्न्यूनता यतः ।

जगन्मूलं ततो न्यूनपरिमाणं प्रतीयते ॥

पटमारभ्य यावन्नसरेणु महान्तो अवयविनः ततस्ततो
न्यूनपरिमाणरुपादानैः आरभ्यन्ते । असरेणुश्च सावयवः,
आक्षुपद्रव्यत्वात्, पटवन् । यश्च असरेष्ववयवः, तदणुकम् ।
तथा असरेष्ववयवाः सावयवाः, महान्तं प्रत्यवयवत्वात्,
तन्तुवत् इति द्व्यणुकावयवपरमाणुनिधिः । न च तस्यापि
मूर्तत्वादिना सावयवत्वमनुमेयम्; तथा मतिः तदवयवाना-
मपि सावयवत्वापत्तां सुमेरुराजमर्पणयोः भ्रमन्तावयवार-
ब्धत्वात् समपरिमाणत्वप्रसङ्गात् । तस्मात् न ब्रह्मोपादानं
जगत् इति । तथाभिदध्यहे—

शिष्टेष्टापि स्मृतिर्माध्या यदा वेदविरोधतः ।

का कथा उत्परित्यक्ते मते वेदापमाधिते ॥

आरम्भेऽस्यान्महज्जन्म विवर्ते नियमो न हि ।

भूस्यस्य गिरिपृष्ठेषु दूर्वात्वागोपदर्शनात् ॥

यस्तु त्रसरेण्वयवसावयवत्वानुमानम्, तत्र महत्त्वमु-
पाधिः । अस्तु वा अनेन परमाणोर्निरवयवत्वम्, तथापि न
नित्यत्वम्; त्रसरेणुः कार्यवयवावयवः, महत्कार्यत्वात् षट-
षन्-इति परमाणोः कार्यत्वानुमानान् । स्वादेतत्; कार्यद्रव्यं
चैत्परमाणुः, तर्हि मावयवः स्यान् षटषन्; तथा च अवय-
वानवस्थायां सुमेरुसर्पपरिमाणसाम्यापातः इति; तन्न, अयं
षटः एतदन्यमावयवत्वरहितकार्यद्रव्यान्वः, प्रमेयत्वात् षट-
षन्-इति मिद्वे निरवयवकार्यद्रव्ये, अस्य तर्कस्य मूलशैधि-
म्यान् । तथा च निरवयवोऽपि परमाणुः भ्रुववगतनित्यत्वान्
मूलकारणान् प्रक्षणः उत्पद्येत इति ॥

भोक्त्रापक्षेरविभागश्चत्स्याल्लोकवत् ॥

अद्वयप्रक्षणो जगत्सर्गवादिसमन्वयस्य भेदमाहिमानवि-
रोधमद्वेहं, निरन्तरपूर्वाधिकरणस्य अतिदेशत्वेन उपदेश-
मात्रभूत्वान् न तेनास्य संगतिरिति उपदेशभूतेन 'न विल-
भ्यतत्वात्' इत्यनेन मंगतिः उच्यते— तत्र हि जगत्कारणे
तर्कोऽप्रतिष्ठित इत्युक्तम्; तर्हि जगद्वेदे स प्रतिष्ठित इति
तेन भुनेर्भुगनिरोधान् अद्वैतविरोधः । तथा हि—

भिज्जाभ्यां भोक्त्रभोग्याभ्यामभेदे प्रक्षयभिन्नता ।

तस्यास्तयोर्भेदे च स्यादभेदः परस्परम् ॥

तत्र भेदमादिप्रत्यक्षस्य निरवकाशत्वान् अद्वैतभुतिः स-

राजात्यैक्यात् उपचारेण जगद्द्वैतबोधिका । शब्दस्य ह्युप-
चारः संभवति, न प्रत्यक्षस्य— इति प्राप्ते, अभिधीयते—

अध्यभिन्नतरङ्गादेरितरेतरभेदवत् ।

ब्रह्माभेदेऽपि भेदः स्वादन्योन्यं भोक्तृभोग्ययोः ॥

ये हि केनचिद्रूपेणाभिन्नाः ते परस्परमपि अभिन्ना इति न
व्याप्तिः, समुद्रतरङ्गादौ व्यभिचारादिति ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ ३ ॥

अङ्गीकृत्य भेदप्राहिप्रत्यक्षादेः प्रामाण्यं भेदाभेदयोः कार्य-
करणात्मरूपभेदेन विरोधो वेदान्तानां परिहृतः । इदानीं
तु स्वीकृतं तत्प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वपर्यन्तम् वस्तुष्टम्; अतः
तदपवादेन व्यावहारिकत्वे व्यवस्थाप्यते । तत्त्वावेदकत्वे च
प्रत्यक्षादेः, तद्वन्मपपञ्चस्य सत्यत्वात् ब्रह्माद्वैतविरोधः, व्या-
वहारिकत्वे तु नेति । तत्र प्रत्यक्षादि तत्त्वावेदकं वा इति
प्रत्यक्षादिप्रामाण्यात् वेदान्तप्रामाण्याच्च संशयः । तत्र पूर्वा-
धिकरणे भेदाभेदसमाश्रयणेन यद्विरोधसमाधानं कृतम् एक-
देशिना, तदेव पूर्वपक्षीकृत्य इह निरस्यते । तथा हि—

वेदान्तेर्मानतायां समतुलिततया कर्मकाण्डाक्षजादेः

सत्याच्छ्रुत्याशुपायादवितथपरमब्रह्मधीसंभवाच्च ।

सत्यत्वादीशतायाः श्रुतिषु परिणतोदाहृतेर्वेदगीते-

रद्वैतस्थाप्यभिन्नं भवति च परमं ब्रह्म भिन्नं प्रमाणात् ॥

यदि हि एकमेव वस्तु, कतो नानात्वाभावात् वेदिकः
 कर्मकाण्डविषयो विधेयनिषेध्यादिभेदो वाच्येत; लौकिकश्च
 भेदः प्रलब्धादिप्राप्त उच्छिद्येत । न च तद्युक्तम्, अमाधित-
 नधिगतासंदिग्धविज्ञानसाधनत्वस्य प्रमाणसामान्यलक्षणस्य
 प्रत्यक्षादीनां कर्मकाण्डस्य च वेदान्तैरविशेषात् । इतरथा
 वैदिकदेशकर्मकाण्डवत् वेदान्तानामपि अप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।
 ऐकान्तिकादृतं च वषेपदवाक्यप्रकरणादीनाम् अलीकत्वात्
 तत्प्रभवमद्वैतज्ञानम् असमीचीनं भवेत्— घूमाभासजन्यब-
 ह्निबुद्धिवत् । जन्मादिसूत्रोक्तेश्वरत्वस्य सत्यत्वात् सत्यमीशित-
 ध्यमन्तरेण तदनुपपत्तेः । प्रत्यकारणत्वे च ‘यथा सौम्यकेन
 मृत्विण्डेन सूर्य मृण्मयं विज्ञातं स्यात्’ इत्यादिना परिणामि-
 नां मृदादीनां दृष्टान्तत्वेनाभिधानान् दार्ष्टान्तिकमपि प्रत्य-
 परिणामीति गम्यते । एतदेतुभिः भेदः सत्यः । ‘एकमेवा-
 द्वितीयम्’ इत्यादिवाक्यैः अद्वैतमपि अवगतम् । अतः
 मिश्रामिश्रं प्रत्य प्रमाणनिष्ठमिति न विरोध इति प्राप्ते,
 अभिधीयते—

तत्त्वं श्रुत्युपपत्तिमित्येवंप्राप्ते द्वैतस्य तद्वद्द्विषः

प्रामाण्यं स्वयम्भारकारिप्रियं मिथ्यापि मद्बोधकम् ।

मायायन्तुरपीश्वरस्य मुख्यतः कूटस्थताप्राप्तते

दृष्टान्तैः परिणामपीर्धम् इति प्रत्येकमेकान्ततः ॥

‘येनाद्युतं भूतम्’ इत्यादिना एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं

प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये श्रुत्या दृष्टान्त उच्यते— ‘यथा सो-
म्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विका-
रो नामधेयम्’ वाचा आरभ्यते परं वक्तुं विकारः, न तु
तत्त्वतोऽस्ति; यतः नामधेयमात्रमेतत्— यथा राहोः शिर
इति; यथाहुः— ‘क्षन्वज्ञानानुपाधी वस्तुशून्यो विकल्पः’
इति; ‘मृत्तिकेत्येव सत्यम्’ इति— एवं मिथ्यामृतस्य कार्य-
स्य कारणमेव तत्त्वम्; तत्त्वज्ञानं च ज्ञानम्; अतोऽन्यन्मि-
थ्याज्ञानमिति कारणज्ञानात् कार्यतत्त्वज्ञानसिद्धिरिति । परि-
णामाभिप्रायत्वे तु श्रुतेः, कार्यस्यापि सत्यत्वात् ‘मृत्तिकेत्येव
सत्यम्’ इति कारणस्यैव सत्यत्वावधारणमयुक्तं स्यात् । ततश्च
परिणामदृष्टान्तश्रुत्यर्थापत्त्या परिणामकल्पना निरस्ता; तस्याः
‘मृत्तिकेत्येव’ इत्येवकारश्रुतिविरुद्धाया अनुदयात् । परि-
णामस्वीकृतौ च भेदः सत्य इति तथा न अभेदस्तत्त्वम् ।
ततश्च अभेदज्ञानेऽपि भेदो न ज्ञातः स्यात् । तथा च प्रधा-
नस्य प्रतिज्ञाया अनुरोधेन गुणभूतदृष्टान्तो वक्ष्यमाणयुक्तीर-
पेक्ष्य विवर्तपरतया नेतव्यः । ‘निष्कलं निष्क्रियं शान्तं नि-
रवशं निरञ्जनम्’ इति परिणामस्यापि क्रियायाः साक्षात्प्र-
तिषेधात् अर्थापत्त्यनुदयः । ‘नेह मानास्ति किञ्चन’ इति
कारणे ब्रह्मणि प्राप्तस्य कार्यस्य तत्रैव प्रतिषेधात्— शुक्तौ
निपिद्धरजतस्यैव मिथ्यात्वमवगम्यते । युक्त्यापि कार्यस्य
कारणव्यतिरेकेण अभावोऽवगन्तव्यः— कार्यस्य सर्व-
स्वरूपम् धर्मः, तत्त्वान्तरं वा । नायः, सत्त्वभावस्य असत्त्व-

विरोधात् । न हि जातु घटः पटो भवति । न द्वितीयः,
यथा सत्त्वं धर्मः तथा असत्त्वमपि कार्यस्य धर्म इति सत्त्वा-
सत्त्वयोः कार्यं दण्डायेत । तथा च नित्यस्य कार्यत्वं न
भवेत् । न तृतीयः, तत्त्वान्तररूपासत्त्वे जातेऽपि का-
र्यस्याश्रितेः । कार्यविरोधि तदिति चेत्, विरोधिना तेन
कार्यस्य किं क्रियते ? असत्त्वमिति चेत्, तर्हि तदप्य-
सत्त्वं त्वेया विकल्प्य दूष्यम् । अथ कार्यस्यासत्त्वं न
भवति, किं तु कार्यमेवासद्भवतीति— तत्र वक्तव्यम्—
किं भावात्मकस्य अभावमात्रत्वम्, उक्त अभावस्य भावमा-
सता ? पूर्वत्र कार्यन्यवहारः प्रलीयेत ; उत्तरत्र अभाववार्ता
वच्छिद्येत इति भावाद्वैतापात इति । प्रयोगश्च— पटत्वं
तन्तुनिष्ठम्, घटगतत्वात् सत्तावदिति । ततश्च पटस्य तन्तु-
व्यतिरेकेण अभावः । एवं सर्वत्र । तदेवं कार्यस्य कारण-
व्यतिरेकेण तत्त्वतो अमत्त्वं युक्तिसिद्धं श्रुत्या दृष्टान्तितम्
‘मृत्तिकेत्येव सत्यम्’ इति । तच्च दार्ष्टान्तिकेऽपि जगति
अनुसंधेयम् । तथा जीवानामपि ब्रह्माव्यतिरेकः । ते तु
स्वरूपेण सत्याः— घटाद्याकाशानामिव महाकाशाद्भेदमा-
त्रमारोपितम् ; ‘तत्त्वमसि’ इति श्रुतेः । जीवत्वं ब्रह्म-
निष्ठम्, जीवनिष्ठत्वात् सत्त्ववत्— इत्यनुमानाच्च । एवं श्रुति-
युक्त्यवगते कार्यस्यातात्त्विकत्वे, तद्भेदमादिप्रत्यक्षादेः अर्थ-
क्रियासमर्थवस्तुविषयत्वे बाधाभावान् तादृशवस्तुपरिच्छेद-
कत्वमेव प्राप्ताव्यम् । न हि कुम्भादेरुदकाहरणादिहेतुत्वं

प्रत्यक्षादिसिद्धं बाध्यते । कर्मकाण्डस्यापि तादृशमेव प्रामा-
 ण्यम् । न हि सदवगतस्वर्गसाधनभावं यागमनुतिष्ठतो न
 स्वर्गो भवति । तथा मिथ्यापि वर्णदैर्घ्यम् अगमनमागमनम्
 इत्यादिप्रयोगभेदेषु सत्यबोधकं दृष्टम् । ईश्वरत्वमपि अनिर्वा-
 च्यमायातत्कार्यनियन्तृत्वादुपपन्नं न प्रपञ्चसत्यतां कल्प-
 यति ॥

इतरूपपदेशाद्विज्ञाकरणादिदोष-

प्रसक्तिः ॥ ७ ॥

जीवाभिर्न ब्रह्म जगदुपादानमिति वदन् समन्वयः, यदि
 तादृशं ब्रह्म जगज्जनयेत् तर्हि स्वानिष्टं न सृजेत्—इति न्यायेन
 विरुध्यते न वा इति संशयः । पूर्वज्ञ कार्यकारणानन्यत्ववत्
 घटाकाशकल्पजीवानां महाकाशोपमब्रह्मैक्यमुक्तम् ; तन् हि-
 ताकरणाद्यनुपपत्तिभिः आक्षिप्यते । तथा हि—

सर्वज्ञब्रह्मणो जीर्वरभेदं स्वस्य पश्यतः ।

जीवाहितक्रिया स्वार्था स्यादेषा हि न युज्यते ॥

यद्यपि जीवा अविद्यावत्त्वात् परमात्मभावमात्मनो ना-
 नुभवन्ति, अद्वितमपि हि भ्रमेण कुर्वन्ति, तथापि तान् पर-
 मात्मा स्वस्मादभिमान् अनुभवति ; इतरथा सर्वज्ञत्वज्याघा-
 तात् । तथा चायं जीवान् बध्नन् आत्मानमेव चर्त्रीयात् ।
 तस्मात् दुःखबहुलं जगन् न चेतनकारणकम् इति प्राप्ते,
 अभिधीयते—

अवस्तु जीवसंसारस्तेन नास्ति भ्रम क्षतिः ।

इति पश्यत ईशस्य न हिताहितमागता ॥

परमात्मनो दर्शनक्रियाश्रयत्वामावेऽपि स्वरूपप्रकाश एव सत्ताद्विषयोपरकः सं सं यथास्थितमवमासयति ; अतः पश्यतः इति निर्देशः ॥

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्वि ॥ ८ ॥

ब्रह्म नोपादानम्, असहायत्वात् संमतवत् इति न्यायेन ममन्वयस्य विरोधसंदेहे, पूर्वत्र औपाधिकजीवब्रह्मभेदात् हिताकरणादिदोषः परिहृतः ; इह तु उपाधितोऽपि विम-
लमधिष्ठात्रादि नास्ति, ईश्वरजानात्वाभावात् ; ततश्च विधि-
प्रकार्यानुपपत्तिः । तथा हि—

नानाजातीयकार्याणां क्रमाज्जन्म न संभवि ।

एकस्माद्वितीयाच्च ब्रह्मणस्तव संमतात् ॥

कारणवैजात्यं हि कार्यवैजात्ये हेतुः, क्षीरबीजादिकार-
णभेदात् वृष्यहृरादिकार्यवैजात्यदर्शनात् । तत्र तु एकस्मा-
द्ब्रह्मण एकजातीयमेव कार्य जायेत । तच्च एकजातीयं सर्वं
युगपदुत्पद्येत, अक्रमात्कारणान् कार्यक्रमायोगात् ; समर्थस्य
विलम्बानुपपत्तेः । न च महकारिसंनिधानक्रमान् कार्य-
क्रमः, अद्वितीयत्वान् ब्रह्मणः सहकारिममवधानासंभवात् ।
तस्मात् एकमद्वितीयं ब्रह्म ॥ जगदुपादानम्, व्यापातादिति

प्राप्ते, उच्यते—

अद्वैतं तत्त्वतो ब्रह्म तत्स्वाविद्यासहायवत् ।

नानाकार्यकरे कार्यक्रमोऽविद्यास्यशक्तिभिः ॥

किं तत्त्वतोऽनुपादानत्वम् आपाद्यम्, इतः अतस्त्वतः ।
आद्ये इष्टप्रसङ्गः । द्वितीये तु कल्पे यदि कुलालवत् स्वध-
र्मस्त्वेनानन्तर्भूतात्यन्तव्यतिरिक्तसहकार्यभावादनुपादानत्वम्,
ततः क्षीरादिभिर्व्यभिचारः । तेऽपि हि बाह्यातन्वनाद्यनपेक्षा
एव कालपरिपाकबशेन परिणमन्ते । अथ अन्तरङ्गधर्मभूत-
सहकार्यभावो हेतुः, सोऽसिद्धः, अविद्याविपयीकृतस्य धर्म-
स्य संभवात् । नदृष्टाच्च स्वप्नवत् ब्रह्म नानाजातीयं कार्यं
जनयिष्यति । अविद्यागतशक्तिवैचित्र्याच्च कार्यक्रमः सं-
भवी । एकस्मादपि बह्वैः दाहप्रकाशादीनाम्, एकस्माच्च
कर्मणः संयोगविभ्रमासंस्काराणामुदयाच्च अनेकान्तं कारणै-
कत्वं कार्याभेदे । यदि चेदनत्वे सति एकं न अनेकहेतुरिति,
ततो देवादिभिर्व्यभिचारः; तेषामपि अन्यत्र कल्पसहका-
रितिरपेक्षाणां नानाविधभासादाद्युत्पत्तौ अधिष्ठातृत्वस्य मन्त्रा-
र्थवादादिषु दर्शनात् । अत्र च क्षीरदृष्टान्तेन असहायस्यो-
पादानत्वं दर्शितम् । समर्थितं देवादितदृष्टान्तेन असहायस्य
अधिष्ठातृत्वमिति ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवस्वशब्द-

...कोपो वा ॥ ९.॥

निरवयवाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवतः समन्वयस्य, सावयव-
म्यैव नानाकार्योपादानत्वम् इति न्यायेन विरोधसंदेहे, पूर्वा-
धिकरणोक्तक्षीरदृष्टान्वात् परिणामि ब्रह्मेति भ्रमे जाते, स
निरस्यते ।

कात्स्न्येन कार्यभावाप्तौ ब्रह्मानित्यं प्रसज्यते ।

एकदेशेन तत्प्राप्तौ ब्रह्म सावयवं भवेत् ॥

सिद्धान्तस्तु—

मायाभिर्बहुत्वरूपत्वं न कात्स्न्यान्नापि भागतः ।

इति निर्भागता कार्यभावास्त्योरविरुद्धता ॥

अयोपेता च तद्दर्शनात् ॥ १० ॥

मायाशक्तिमद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवतः समन्वयस्य, न माया
अशरीरस्य इति न्यायेन विरोधो अस्ति न वेति संदेहे,
अन्तर्याम्यधिकरणे अविरोधार्जितत्वसंबन्धे जगद्ब्रह्मणोः सिद्धे,
शरीररहितस्यापि नियन्तृत्वसंभव उक्तः ; इह तु अशरी-
रस्य न माया संभवति इत्याक्षिप्यते—

ये हि मायाविनो लोके ते सर्वेऽपि शरीरिणः ।

अशरीरस्य मायित्वं न व्यापकनिवृत्तितः ॥

सिद्धान्तस्तु—

वाक्यहेतुमृते यद्वन्मायया कार्यकारिता ।

ऋतेऽपि देहं मायैवं ब्रह्मण्यस्तु प्रमाणतः ॥

मायाविनो यद्यपि शरीरिणः, तथापि बाह्यसाधनानपेक्षाः कार्याय प्रभवन्ति । कुलालादयस्तु न । यथेदं वैचित्र्यम् एवं शरीरेण विनापि माया ब्रह्मण्यस्तु । यदि पुनरन्यत्र दृष्टं शरीरित्वं मायावित्वेन ब्रह्मणि साध्येत, तर्हि कुलालादिषु दृष्टं बाह्यहेत्वपेक्षित्वं कर्तृत्वेन मायाविष्वप्यापाद्येत । तेषु बाह्यहेतुमन्तरेण मायया कर्तृत्वप्रतीतेः नानुमानमिति चेत्, तर्हि ब्रह्मण्यपि शरीरमन्तरेण मायाशक्तिमत्त्वं प्रमीयते, 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते परास्य शक्तिर्विविधैश्च श्रूयते' इति समानम् ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ११ ॥

परितृप्ताद्ब्रह्मणो जगत्सर्गो वदतः समन्वयस्य, अद्य न विना प्रयोजनं सृजति, अभ्रान्तचेतनत्वात् संमतवत् इति म्यायेन विरोधसंदेहे, पूर्वत्र मायया कारणत्वं ब्रह्मण प्राप्तम् ; तदेव प्रयोजनमन्तरेण न संभवति ; मायाविनोऽपि कार्य-निर्माणस्य कौतुकप्रदर्शनेन दृष्टव्यभावेः प्रयोजनस्य दृष्टान्त इत्याक्षिप्यते—

फलोद्देशेन कर्तृत्वे ब्रह्मणोऽकृतकृत्यता ।

अनुदिश्य जगत्सर्गो उन्मत्तनरतुल्यता ॥

समाधानं तु—

लीलाभासवृथाचेष्टा अनुदिश्य फलं वतः ।

अनुन्मत्तैर्विरच्यन्ते तस्मात्सण्यमिषाग्निना ॥

यद्यपि लीलायामनुनिष्पादि सुखफलमस्ति, तथापि न तदु-
द्देश्यम्; आप्रकामानां राजादीनां सुखोत्पत्त्यादेव क्रीडासु
प्रवृत्तिर्दर्शनात् । प्रयोजनप्रार्थनापरिष्कृष्टचित्तानां रतिविर-
हिणां क्रीडाया अनभिमतत्वात् । आसप्रश्नामयोश्च नास्ति
प्रयोजनमित्यसंभानम् । न च अनयोश्चेतन्यमपि अनुपशो-
गि, सुषुप्तौ चैतन्याभावेऽपि भावात्, तथा च प्रयोजनोद्देशरू-
पताभ्यामावदत् अन्तर्चेतनप्रवृत्तित्वरूपहेतोरपि तत्राभा-
वान् न व्यभिचार इति बाध्यम्; सुषुप्तावपि चैतन्या-
प्रच्युतेः, अन्यथा मृतशरीरेऽपि आसप्रश्नासप्रसङ्गात् ।
तथा यादृच्छिकीषु कृष्णकृष्णदादिप्रवृत्तिषु न फलोद्देशः । 'न
कुर्वीत पृथाचेष्टाम्' इति च धर्मसूत्रकृतां प्रतिषेधः; तदभावे
निर्विषयः स्यात् । न च उन्मत्तान्प्रति एतत्सूत्रमर्थवत्;
तेषां तदर्थशोधतदनुष्ठानानुपपत्तेः ॥

श्रैयम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि

दर्शयन्ति ॥ १२ ॥

यो विषमसृष्टिकारी स सावयः, अस्तु च विषमं सृजति
इति न्यायेन समन्वयस्य विरोध इति संदिदे, पूर्वत्र लीलाया
सृष्टीर्लुप्यम्, इदानीं सैव न सापेक्षस्य संभवति, अनीश्व-
रत्वप्रसङ्गात्; निरपेक्षत्वे च रागादिमत्त्वम् इत्यादिष्यते—

धर्माधर्मौ जननीशः कारयित्वा तयोः फले ।

मुमुक्षुः सृजन्यागद्वेषी संहारतोऽघृणः ॥

कांश्चित्सुखिनः कांश्चिदुःखिनः सृजन्नीश्वरः पक्षपाती
स्यान् । कथायां युक्तयुक्तवादिनोः अनुग्रहदण्डविधात्समा-
पत्तिवन् धर्माधर्मसापेक्षत्वात् अदोष इति चेत्, न ; जीवानां
तत्कर्तृत्वस्यापि ईश्वराधीनत्वात् । तथा च कांश्चित् धर्मान्
कारयित्वा सुखिनः सृजति, कांश्चिच्च अधर्मान् कारयित्वा
दुःखिनः सृजति इति— तदवस्थः पक्षपातः । प्रलयसमये च
स्वसंसृष्टसर्वप्रजासंहारान्निर्घृणत्वम् । तस्मान् अन्याज्या जग-
त्सृष्टिश्चेतनात्— इति प्राप्ते, अभिधीयते—

विषमं सृजतीश्वरो जगन्न च रागाद्यभिभूत इत्यपि ।

भवणादधुना क्रिया नरैः स हि पूर्वक्रिययैव कारयेत् ॥

भूयते हि 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति न यमैभ्यो
लोकेभ्य उन्निनीपते एष उ एकासाधु कर्म कारयति तं
यमघो निनीपते' इति । कारयितृत्वं च पूर्वकर्मापेक्षमिति
भूयते—'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इति ।
तथा निरवद्यत्वमपि ईश्वरस्य आग्रातम्—'निरवद्यं निरञ्ज-
नम्' इति । विषमस्रष्टृत्वं च सृष्टिश्रुतेरवगतम् । अतः उभ-
योपपत्त्यर्थं पूर्वकृतकर्मापेक्षमेव इदानीं कारयति कर्म इति
श्रुत्यैव उक्ता कर्माव्यवस्था अनुमादनीया । अपि च विषम-
स्रष्टृत्वेन रागादिमत्त्वं वा अनुमेयम्; ईश्वरस्य निरवद्यत्वाद्वा
विषमस्रष्टृत्वाभावः; आद्यमनुमानं निरवद्यत्वश्रुत्या अतीत-
कालम् । द्वितीयं च सृष्टिश्रुत्या । न च प्रलयसमये सर्वसंहा-

रात् निर्घृणत्वम् ; स हि समस्तकर्मणां फलनिरोधावसर
इति । न च कर्मापेक्षया सृष्टिलयकर्तृत्वे अनीश्वरत्वम् ; न हि
सेवाद्यपेक्षफलप्रदः प्रभुः अत्रभुर्भवति । तस्माद्विशदमशेषम् ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ १३ ॥

निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्ववादिसमन्वयस्य, यन्नि-
र्गुणं न तदुपादानम्, गन्धवत्— इति न्यायेन विरोधसंदेहो,
भवतु विपमस्रष्टृत्यं पक्षपातेऽनेकान्तम् ; न त्वनुपादानत्वे अगु-
णत्वम् ; मृदादेः सगुणस्यैव उपादानत्वोपलम्भान् । अगुणं
ब्रह्म जगदुपादानं न युज्यते । ब्रह्म नोपादानम्, निर्गुणत्वान्
गन्धवत्— इति प्राप्ते, अभिधीयते—

धर्माधिष्ठानतोऽस्माभिः प्रकृतित्वमुपेयते ।

निर्गुणेऽप्यस्ति जात्यादौ सेति सव्यभिचारिता ॥

न हि मृदादेरपि तत्त्वतः परिणामोऽस्ति ; तत्परिणामस्य
घटादेः सत्त्वासत्त्वयोः स्वरूपधर्मत्वबिकल्पाभ्यां तदनिर्वा-
च्यत्वस्य आरम्भणाधिकरणे निवेदितत्वात् । तस्मात् घटा-
दिकल्पनाधिष्ठानत्वमेव मृदादेरप्युपादानत्वम् । तथा च
जात्यादावपि अनित्यत्वापोहत्वाद्यध्यारोपात् अस्त्यधिष्ठानत्व-
मिति अनेकान्तिकं निर्गुणत्वमनुपादानत्वे ॥

इति श्रीमत्परमहमपरिब्राजकानार्यश्रीमदनुभवानन्दपूज्य-

पार्दाक्षप्यमनन्दपन्थानन्दविरचिते शास्त्रदर्पणे

द्विर्ताप्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः ॥

पूर्वस्मिन्पादे सांख्यादिभिः प्रधानपरत्वेन वेदान्तव्याख्या-
याननुमाहकत्वेन ये न्यायाः विलक्षणत्वादयः उपन्यस्यन्ते, ते
परिहृताः । इदानीं वेदनैरपेक्ष्येण प्रधानादिभिर्द्धा तान्यनुमा-
नानि अभिधीयन्ते, तान्यस्मिन्पादे निरस्यन्ते ॥

रथनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

चेतनप्रकृतिकं जगदिति प्रतिपादयतो वेदस्य सांख्यी-
यानुमानेन प्रतिरोधसंदेहे, प्राप्तं तावत्—

सुखदुःखविपरीद्वि भावाः प्रत्येकमन्विताः ।

तस्मात्ते तनुपादानाः परिमाणादिभिस्तथा ॥

ये हि भावाः चैरनेकवृत्तिभिः प्रत्येकमन्वीयन्ते, ते तत्प्र-
कृतिकाः, यथा मृदन्विताः स्रवाद्ययः । समन्वीयते चैत-
न्धाराः पद्मावली तथाविधैः सुखदुःखमोहैः— चैत्रस्य तत्र
प्रीतेः, सपत्नीनां तयो दुःखोदयात्, चैत्रस्य तामविन्दतो मो-
हरूपविपादोदयात् । पद्मावत्या च व्याख्यातमशेषं जगत् ।
रूपादिषु व्यभिचारवारणाय अनेकवृत्तिभिरित्युक्तम् । पृक्षा-
दिषु व्यासज्य अनुगते बने अनैकान्तिकत्वनिवृत्तये प्रत्येक-

मित्युक्तम् । न हि प्रत्येकं तरुषु वनमिति मतिः । प्रयोगश्च-
 सुखदुःखमोहाः कार्याणां प्रकृतयः, तेषु प्रत्येकमन्वितत्वे
 सति अनेकवृत्तित्वात्, मृदादिवत् । सिद्धे च घटादी-
 नामेवं सुखादिप्रकृतिकत्वे, आकाशादयः सुखादिप्रकृति-
 काः, कार्यत्वात्, घटवदिति सत्तापि सत्प्रकृतिकत्वमनुमेयम् ।
 तर्हि सत्त्वादीनां पृथक्पृथक् प्रकृतित्वमिति चेत्, न;
 विमतं ससृज्यमानवस्तुप्रकृतिकम्, परिमितत्वात्, मृत्स-
 लिलाविससृष्टवस्तुभिरारब्धभिवाङ्मूरादि । ‘शक्तिः प्रवृत्ते-
 कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वर्यस्य’—इत्येतान्यनुमानानि
 सत्कार्यविषयाणि । कारणशक्तिः विद्यमानविषया, विषयित्वात्
 ज्ञानवन्; कारणत्वं विद्यमानप्रतियोगिकम्, सप्रतियोगित्वात्
 वाच्यत्ववत्; प्रलयकालः कार्यवान्, कालत्वात्, स्थितिकाल-
 वन्— इत्यनुमानतत्त्वम् । अत्र ब्रूमः—

गुणानां प्रकृतित्वे स्यान्मायया सिद्धसाधनम् ।

चेतनेनानधिष्ठाने तेषां हेतोर्विरुद्धता ॥

किं सत्त्वादीनां कार्यान्वयित्वेन प्रकृतित्वमात्रं साध्यम्,
 उत चेतनानधिष्ठितप्रकृतित्वम् ? आद्ये, सिद्धसाधनम्, त्रिगु-
 णाया मायाया ईश्वराधीनाया जगत्प्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् ।
 द्वितीये, समन्वयित्वहेतोर्विरुद्धत्वम् ; घटादिष्वन्वयिनां मृ-
 दादीनां चेतनाधिष्ठितत्वव्याप्तेः । तथा च विमतं चेतनान-
 धिष्ठिताचेतनप्रकृतिकं न भवति, कार्यत्वात् कुम्भवदिति

सत्प्रतिपक्षत्वम् । सुखादीनामात्मनिष्ठत्वात् घटाद्यन्वयित्वस्य
 असिद्धत्वं च । सुखादिनिमित्तत्वमेव च पद्यावत्यादीनाम् न
 तु तदात्मत्वम्, अनुभवविरोधादिति । परिमितत्वमपि संसृ-
 ष्टवस्तुप्रकृतिकत्वे न साधयति, देशानः परिमितत्वस्य नभसि
 अठ्याप्तेः । वस्तुतः परिमितत्वस्यात्मन्यनैकान्त्यात् । कालतः
 परिमितत्वस्य सावयवत्वेन सोपाधिकत्वात्; नानावस्त्वार-
 द्यक्षाङ्कुरादेः सर्वस्य सावयवत्वात् । न च अस्य साधनव्या-
 पकत्वम्; क्रियादौ तदनुमाने बाधात् । विपश्चित्वमपि अतीता-
 दिज्ञाने अनेकान्तम्; अतीतादेरपि वर्तमानत्वे अतीतादिज्ञानस्य
 निरालम्बनत्वापत्तेः सर्वस्यैव वर्तमानत्वापातात् । सत्प्रतियो-
 गिकत्वमपि अभावे सव्यभिचारम्; अभावो हि सत्प्रतियो-
 गिकः, न च विद्यमानसत्प्रतियोगिकः, व्याघातात् । कालत्वादि-
 हेतुश्च बाधितविषयः, प्रलये कार्याभावस्य धर्मिमाहकप्रमा-
 णप्रमापितत्वात् । न च अनभिव्यक्तिस्तत्र कार्यस्येति बाध्यम्;
 अभिव्यक्तेरपि कार्यवत्सत्त्वे अनभिव्यक्तिव्यापातात्; असत्त्वे
 कार्यस्याप्यसत्त्वापत्तिः । अस्माकं तु सत्सदेव । कादाचित्कं तु
 न सम्भाष्यसत्- इत्यारम्भणाधिकरणे निवेदितम् ॥

महर्द्दार्घ्यवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ २ ॥

चेतनोपादानं जगदिति वदतः समन्वयस्य, कारणगतो
 विशेषगुणः कार्ये गुणत्यायान्तरजात्या स्वसमाचजातीयं गु-
 णान्तरमारभते इति साधयता वैशेषिकानुमानेन प्रतिरोधसं-

देहे— पूर्वत्र प्रधानगुणानन्वयात् जगन् न तत्प्रकृतिकमित्यु-
क्तम्; तर्हि ब्रह्मविशेषगुणचैतन्यानन्वयात् तदुपादानकमपि
जगत् भवतीति प्राप्नोति । अत एव च अस्य स्वपक्षे न्याय-
विरोधपरिहारपरस्य विचारस्य स्मृतिपादसंगतस्यापि इह करणं
वर्णिताधान्तरमंगतिलोभाशुभ्यते । तत्र—

ब्रह्म चेज्जगतो योनिस्तद्विशेषगुणान्वितम् ।

जगत्स्यान्न तु तत्तस्मात्तस्य न प्रकृतिर्मवेत् ॥

ब्रह्म न जगत्प्रकृतिः, जगत्तद्विशेषगुणस्य गुणत्वा-
धान्तरजात्या समानजार्तायेन विशेषगुणेन रहितत्वात्; घट-
वन् । अत्र प्रतिबन्धा उत्तरमुच्यते —

परमाणुणा न परिमण्डलता

अणुकं करोति परिमण्डलताम् ।

द्व्यणुकाणुता च महति त्र्यणुकं

जनयेन्न तद्वदणुतामपराम् ॥

एषा वैशेषिकानां प्रक्रिया— परमाणुभ्यां परिमण्डलाभ्यां
द्व्यणुकमारभ्यते । तस्याणुत्वं परिमाणम् । त्र्यणुकैर्यद्वृभिः त्र्यणु-
कादि महदारभ्यते । न चतुर्भ्यः परमाणुभ्यो महदारभ्यते, तथा
सति घटभ्यापि चतुर्भिः परमाणुभिरारब्धत्वप्रसङ्गे कुम्भमङ्ग-
ममनन्तरं कपालजकरादयो नोपलभ्येरन्, तेषामनारब्ध-
त्वान् ; परमाणूनां च घटावयवानामतीन्द्रियत्वान् । त-
स्मान् त्र्यणुकादिप्रक्रमेणैव महदारम्भः । न च त्र्यणुकद्वयान्
द्व्यणुकादौ, वैशेष्यप्रमद्धान् । नद्विहि त्र्यणुकमेव भवेत् ;

कारणबहुत्वमहत्वप्रचयविशेषेभ्यो हि महत्त्वस्योत्पत्तिः । न च अणुकयोर्महत्त्वमस्ति; नापि बहुत्वम्; न च प्रचयविशेषः; द्व्यणुकावयवानामनवयवत्वेन द्व्यणुकयोः प्रशिथिलावयवसंयोगाच्चविरहात् । तस्मात् अणुकद्वयारब्धद्रव्येणापि अणुकेनैव भवित्तव्यम् । तथा सति भोगातिशयाभावात् अदृष्टनिमित्तत्वाच्च विश्वनिर्माणस्य, अदृष्टस्य च भोगहेतुत्वात् अणुकाररब्धद्रव्यनिमित्तभोगस्य च अणुकेनैव सिद्धेः न अणुकाभ्यां कार्यमारभ्यते । अतः आरम्भार्थवत्त्वाय बहुभिरेव अणुकैरव्यणुकादि महदारभ्यते । अस्ति हि अणुकेषु महत्त्वहेतुः पदुत्वं महत्त्वं च भोगानिश्चयेतुः—इति । तत्र यथा परमाणुगतपारिमाण्ढित्वं अणुके पारिमाण्ढित्वमपरं नारभते, अणुकगतं वा अणुत्वं महति व्यणुके नाणुत्वान्तरमारभते, एवं ब्रह्मचैतन्यमपि जगति चैतन्यं नारभते । ननु विषममिदमुच्यते, चैतन्यं हि विशेषगुणः, तस्य कार्ये विशेषगुणान्तरारम्भकत्वं शङ्कितम्, कारणविशेषगुणस्य च कार्ये सजातीयविशेषगुणान्तरारम्भे न व्यभिचारः, सन्तुपटादिषु सर्वत्र तथैवोपपत्त्येः; पारिमाण्ढित्वादि तु परिमाणं साधारणगुणः; तस्यानारम्भकत्वेऽपि न दोष इति । उच्यते—यथा साधारणगुणस्तन्त्वादिगतमहत्त्वं पटादौ कारणकार्यसमवायान् महद्वान्तरमारभते—एवं अणुकगतमणुत्वं अणुकाररब्धद्रव्ये अणुत्वान्तरं किमिति नारभते, कारणकार्यस-

मवायाविशेषात् । भोगातिशयाभावात् क्वचित् साधारणगुण-
स्याप्यनारम्भकत्वमिति चेत्, तर्हि इहापि अन्यत्र विशेषगु-
णानामारम्भकत्वेऽपि, ब्रह्मचेतनाया जगति सर्वत्रारम्भे ने-
पशेपिभाषाभावेन भोगासंभवप्रसङ्गे, स मा भूदित्याकाशादौ
चैतन्यं नारभ्यते । जीवेषु तु ब्रह्मप्रतिविम्बकल्पेषु ब्रह्मचेत-
ना अनुवर्तिष्यते इति समानम् । तदुक्तं धार्तिककारैः—‘तमः
प्रधानं क्षेत्राणां चित्प्रधानं चिदात्मनाम् । परं कारणतामेति
भावानां ज्ञानकर्मभिः’ इति । यथा च विशेषगुणत्वमपि
निर्वक्तुं न शक्यते तथोपपादितं वेदान्तकल्पतरौ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ ३ ॥

अपि ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदतः समन्वयस्य, परमाण्वारब्धं
जगदिति माधयता अनुमानेन प्रतिरोपमन्वेदे, अस्याधिकर-
णस्य प्रामाण्येनानन्तराधिकरणेन न मंगतिरिति व्यवहिते-
नोच्यते—प्रधानं चेतनानधिष्ठितत्वात् कारणं चेत्, तर्हि गवः
मन्तु तदधिष्ठिता कारणम् । ननु क्षुद्रारभ्यं महदिति निय-
ममद्भः ‘एतेन शिष्टापरिमदाः’ इत्यधिकरणे कृतः, कथमिह
परमाण्वादानन्वयस्य प्राप्तिः । उच्यते—विवर्तः श्रोदीयानधि-
महतः संभवतीति तत्र माधितम् । इह तु लोके विवर्तत्वेना-
प्रमिद्धमात्रं महतोऽन्यमुदेत्तु शक्तमिति समर्प्यते । तथा
च भाष्यम्—‘यदा तु अप्राज्ञविशेषं सामान्यात्मकं कारणं
विशेषवदवस्थान्नरमापद्यमानमारम्भकमभ्युपगम्यते, तदा पृ-

तकाठिन्यविलयनवत् मूर्त्यवस्थाविलयनेनापि विनाश उपप-
द्यते' इति । तत्र—

अनेकद्रव्यसंयोगाद्द्रव्यमुत्पद्यते यतः ।

एकस्माद्द्रव्येणो द्रव्यं जात उत्पन्नमर्हति ॥

आद्यं कार्यं संयुक्तानेकद्रव्यारब्धम्, कार्यद्रव्यत्वात्, घट-
घत् । आद्यं च कार्यद्रव्यं दृषणुकमिति तदारम्भकौ परमाणू;
तयोरपि कार्यत्वे अवयवानन्त्यात् सुमेरुराजसर्पपयोः समान-
परिमाणत्वप्रसङ्गादिस्थुक्तमेव । अत्र तु एकमिति न द्रव्यो-
पादानमिति प्राप्ते, अभिधीयते—

द्रवद्रव्यं यथैकस्मात्कनकादुपजायते ।

उत्पद्यते तथैकस्माद्द्रव्येणः प्रकृतेर्जगत् ॥

तत्र न तावत्कार्यद्रव्यं पटादि कारणात् तन्त्वादेः तत्त्वतोऽ-
तिरिक्तं तत्र ममवैति ; किं तु कारणस्यैव तत्त्वान्यत्वाभ्यां दुर्नि-
रूपमवस्थामाश्रम्— इत्यारम्भणाधिकरणे उपपादितम् । एवं
व्यवस्थापिते, यथा सुवर्णद्रव्यं काठिन्यावस्थामपहाय द्रवाव-
स्थामापद्यते, ॥ च तत्रावयवविभागः मन्त्रपि द्रवत्वे कारणम्,
परमाणूनां भवन्मते तदभावेन द्रवत्वानुदयप्रसङ्गान्— एवं
एतन्के काठिन्योत्पत्तायपि नावयवसंयोगापेक्षा ; परमाणुका-
ठिन्योत्पत्तौ तदभावान् । न च परमाणुद्रवत्वोत्पत्तिमन्तरेण
कार्यद्रवत्वोदयः ; रूपादेरपि तथोदयप्रसङ्गान् । यथा च कार्य-

द्रवत्वात् परमाणौ द्रवत्वकल्पना, एवं कार्यकाठिन्यात् परमा-
 णौ काठिन्यमपि कल्प्यम् । तस्मात्तथैकं कनकम् अवयवसंयो-
 गमनपेक्ष्य कठिनं भवति, तदेवाग्निमंयोगात् अवयवविभाग-
 मनपेक्ष्य द्रवावस्थया परिणमते— तथा मृदाद्यनुगतद्रव्याणि
 घटाद्यवस्थां भजमानान्युपादानानि, तदात्मकत्वानुभवान् ।
 कार्याणां तादात्म्यस्य च प्रकृतिविकृतित्वप्रयोजकत्वान् । जन-
 कत्वमात्रेण कपालादेः प्रकृतित्वे, कुलालादेरपि तत्त्वमद्भान् ।
 समवायस्य दूष्यत्वेन प्रकृतिविकृतित्वाप्रयोजकत्वान् । तथा
 च कारणं सकलकार्यानुवृत्तत्वान्महत् । कार्यं च व्यावृत्त-
 त्वादल्पम् । एवं प्रज्ञाप्यवयवसंयोगरहितं महदपि गगनाद्य-
 स्वावस्थामापद्यते । अवयवविभागरहितमपि ताम्रस्यां संह-
 त्य सुवर्णद्रववन् सूक्ष्मरूपेण प्रलयेऽवतिष्ठते । तदेवं कार्य-
 द्रवत्वहेतोः सुवर्णद्रवे अनैकान्तिकत्वमुक्तम् । अपि च अणुषु
 न सर्गात्प्राक् कर्मनिमित्तप्रयत्नाभिधातायस्ति । अदृष्टं त्वन्य-
 दाप्यस्तीति न नियामकम् । तस्मात्त परमाणूनां कारणत्वम् ।
 नापि कार्यस्य परमाणौ समवायः, समवायस्य समवायि-
 त्वममवाये तन्नियामकत्वायोगान्, समवाये चानवस्थान-
 नान् । समवायः समवेतः, संयन्धत्वान्, संयोगवदिति सम-
 वायमिच्छन्तः अनिष्टापत्तेः । न च गुणत्वमुपाधिः, घटादी-
 नाध्यात्मिनिः । तस्मात्कार्यमप्यनुपपन्नम् । अद्वीकृत्य च पर-
 मानुं तस्याच्चातनत्वमवोचाम । ॥ एव नास्ति । यतो मूल-
 कारणं चेन् स्पष्टवन्, तन्मित्रियं म्यान् घटवन् ; नित्यं च ।

तस्मान्मूलकारणं न स्पर्शवत्, नित्यत्वात्, आत्मवत् इति ।
अतो मूलकारणस्य न परमाणुत्वम् । परमाणूनां सर्वेषां परैः
स्पर्शवत्त्वाद्गीकारादिति ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ ४ ॥

नित्यचैतन्याद्विषयो जगदुद्यधादिसमन्वयस्य, क्षणिका
अचेतना भावाच्चेतनानपेक्षा जगज्जनयन्तीति साधयता मौ-
गतानुमानेन बाधमन्वेदे, पूर्वप्राग्बैनाशिकवैशेषिकमते निरस्ते,
सर्ववैनाशिकमतं युद्धिस्थं निरस्यते । तत्र—

प्राप्ते हेतो फलोत्पत्तेहेतुवृन्दानपेक्षणात् ।

स्वसंतानान्तरं हेतुः क्षणिकः स्वफलं मृजेत् ॥

चेतनापेक्षां कार्योत्पत्तिं वदन् प्रष्टव्यः—कस्य चैतन्यम्—किं
बीजादीनाम्, तदतिरिक्तस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा ? न तावद्बी-
जादीनाम् एकैकत्वेन मिलित्वा वा अङ्कुरादि जनयताम् अस्ति
चैतन्यम् । यदा हि बीजादङ्कुरः अङ्कुरात्पत्रं पत्रात्काण्डं
काण्डाग्न्यादीनि फलपर्यन्तानि जायन्ते, तत्र बीजादिषु मत्सु
अङ्कुरादीनि जायन्ते नास्तिस्वत्येतावन्; न हि बीजादीनां प-
यमङ्कुरादीनि जनयाम इति शानमस्ति; नाप्यङ्कुरादीनामस्ति
ज्ञानम्—वयं बीजादिभ्यो जातानीति । किं तु प्रतीत्यप्राप्यबी-
जादिकमङ्कुरादीनि जायन्ते । न च अपरचेतनः इदं अङ्कुर-
नालादीनि जनयन् दृश्यते । सोऽयं प्रतीत्यममुतादय्य हेतुः

निबन्धः, एकैकस्य हेतोः कार्येण जनकत्वसंबन्ध इत्यर्थः । अथ प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धः अभिधीयते—इतरेतरं प्रत्ययन्ते मिलन्ति कार्यं जनयितुम्—इति मिलिता हेतवः प्रत्ययाः, तेषां कार्यजनकत्वं प्रत्ययोपनिबन्धः । यदा हि पृथिव्युदकादिभिर्मिलितान् गिरिदरीवर्तिनोऽपि बीजात् अङ्कुरो जायन्ते, तदापि न बीजादीनामस्ति चेतन्यम् । नाप्यन्यश्चेतन उपलभ्यते; न च कचिद्दर्शनेन तत्राप्यनुमीयते । यत्राङ्कुरे चेतनः कारणं दृश्यते, तत्राप्यनपेक्षाणामन्त्यक्षणप्राप्तानां बीजादीनां कारणत्वम् । न च चेतनरहितान् बीजादङ्कुरादर्शनात् तदपेक्षं बीजमिति युक्तम्; तस्याङ्कुरप्राक्कालवर्तिबीजक्षणादन्वत्त्वान्, क्षणिकत्वात्सर्वभायानाम् । तथा च विमतं क्षणिकम्, अर्धक्रियाकारित्वान्, यन्नैवं सन्नैवम्—यथा त्वपुष्पमिति । तस्माद्यत्र चेतनस्य कारणत्वं दृष्टम्, तत्र कारणमुदाये चेतनस्याप्रयोजकत्वान्; यत्र चेतनो न दृश्यते, तत्राचेतनैरेव बीजादिभिर्मिलितैः कार्यारम्भसंभवान् । तद्वन् खरस्त्रेहोष्णत्वप्रेरणरूपगुणस्वभावेः परमाणुभिर्व्यक्त्वस्य पृथिव्यादिसंधानस्य, पञ्चस्कन्धैर्ध्वाध्यात्मिकस्य पञ्चस्कन्धरूपसमुदायस्यारम्भः । एतं च पञ्चस्कन्धाः—रूप्यन्ते निरूप्यन्ते इति वा, रूप्यन्ते णमिरिति वा मविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । यद्यपि रूप्यमाणाः पृथिव्यादयो बाह्याः, तथापि कार्याकारेण संहतत्वाकारेणासंहतानामिन्द्रियसंबन्धाद्वा भवन्त्या-

प्यात्मिकाः । अहमिति वा इदमिति वा यत् ज्ञानं निर्विकल्पकं जायते स विज्ञानस्कन्धः । वेदनास्कन्धः सुखदुःखे । सविकल्पकं ज्ञानं संज्ञास्कन्धः । रागादिधर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः । एवं प्राप्ते, अभिदध्महे—

अन्त्यक्ष्णवदन्येषां स्वकार्येष्वनपेक्षतः ।

कुसूल एव शालिभ्यः शालिनामुदयो भवेत् ॥

यदि अन्त्यक्ष्णप्राप्ता बीजादयोऽनपेक्षाः कार्यजनने, तर्ह्युपान्यादयोऽपि बीजक्षणाः उत्तरोत्तरबीजक्ष्णजनने अनपेक्षाः न्युः । तथा सति येन कुसूलस्य बीजक्षणेन स्वकार्यक्ष्णपरम्परया सकण्ठिहृत्तान्त्रिकुरजननसमर्थो बीजक्ष्णो जनयितव्यः, सोऽनपेक्ष एव स्वानन्तरवर्तिबीजक्ष्णजनने ; एवं सर्व एव तदनन्तरवर्तिनो बीजक्षणाः अनपेक्षा इति कुसूले निहितबीज एव स्यात् कृती कृषीबलः । कृतमस्य दुःखदुःखेन कृषिकर्मणा । न चैवमस्ति । तस्मात् क्षणिकपक्षेऽपि परस्परसापेक्षाः सलिलबीजादयः कारणमिति वक्तव्यम् । सति चैवम्, कारणानां संमेलनं कार्यप्रयोजनाद्यभिज्ञचेतनपुरःसरत्वेन कृत्यादौ दृष्टमिति गिरिदरीवत्सङ्कुरजन्मनि सोऽनुमीयते । तस्मादङ्कुरादेः पत्रकाण्डाद्युत्पत्तावपि चेतनपूर्वकत्वमनुमेयम् । न च भवताम् अस्ति अणूनां स्कन्धानां च संहन्ता । एकैकहेतूनां कार्यव्यतिरेकं दृष्टवतः समुदितानां च कार्यजनकत्वमु-

पलब्धवत्तत्तज्जातीयकारणमेलनसंभवात् । भवदभिमताल्प-
विज्ञानस्य चेतनस्य क्षणिकत्वेन अन्वयव्यतिरेककालाव-
स्थानासंभवात् । यत्तु सत्त्वात् भावानां क्षणिकत्वमिति,
किमिव सत्त्वम् ? स्वरूपसत्त्वमिति चेत्, न, सत्त्वभावस्य
काप्यसत्त्वासंभवस्य आरम्भणाधिकरणे उत्तस्येन हेतोर्वि-
रुद्धत्वान् । अथार्थक्रियाकारित्वम् ; तत्र, क्षणिकस्य अन्वय-
व्यतिरेकक्षणद्वयानवस्थायिनः कारणत्वग्रहासंभवात्, सा-
मान्यस्य च अन्वयव्यतिरेकवत्त्वेऽपि तस्याकारणत्वात्, का-
रणत्वे च अध्यन्यतापातान् । तस्मादस्मिन्पक्षेऽपि सत्त्वहेतो-
र्विरुद्धत्वमिति । स्थायित्वे तु प्रयुज्यते— विमतः कालः
इदानीं नानामवान्, कालत्वान्— इदानींतनकालवत् । तथा च
विमतं न क्षणिकम्, भावत्वात्— आत्यवत्, इति । प्रत्यभिज्ञा-
यापि भावानां स्थायित्वमिद्विः । न च सा सादृश्यनि-
यन्धना ; पूर्वापरक्षणद्वयदक्षिण एकस्याभावे सादृश्यग्रहणा-
नुपपत्तेः, अगृहीतस्य च प्रत्यभिज्ञाभ्रमोपाधित्वेनोपन्यमितुम्
अशक्यत्वादिति ॥

आभाय उपलब्धेः ॥ ५ ॥

रूपादिरहितमलजगदुपादानत्ववादिममन्वयस्य, विज्ञानं
नीत्यागाकागमिनि माधयतानुमानेन विरोधमददे, पूर्वोक्तम-
नुदायानुपपत्त्यादिदूषणानुपपत्तीष्य बाह्यापत्यपेन प्रत्यवस्था-
पते । तथा हि—

स्वप्रधीसाम्यतो बुद्धेर्बुद्ध्यर्थस्य संदेहणात् ।
तद्भेदो नानिरूप्यत्वास्त्वानाकारोऽर्थ इष्यताम् ॥

विमता धीः न ज्ञानव्यतिरिक्तालम्बना, धीत्वात्- स्वप्रधी-
षत् । विपक्षे च ज्ञानाभावेऽप्यर्थभानप्रसङ्गः । न हि भिन्न-
योरश्वमहिषयोः अस्ति सहोपलम्भनियमः । अपि च न ज्ञानं
चक्षुर्वदर्थज्ञापकम् ; तथा सति अनित्यज्ञानस्यापि ज्ञापकत्वेना-
नवस्थापातात् । तस्मात् ज्ञानमेवार्थप्रकाशः । ज्ञानं च ज्ञेयाना-
कारम्, न ज्ञेयं व्यवस्थापयितुमलम् । नीलज्ञानेनापि पीतप्र-
तिभासप्रसङ्गात् । एकव्यायमाकारोऽनुमूयते । स चेत् ज्ञा-
नव्य, नार्थमद्भावे प्रमाणमस्ति । किं च बाह्योऽर्थः परमाणवो
वा तत्समूहो वा । नाद्यः, परमाणूनां स्थूलनीलाकारप्रत्ययानाल-
म्बनत्वात् । निरन्तरोत्पन्ननीलपरमाणवः स्थूलादिकुद्धयालम्ब-
नमिति चेत्, न, निरन्तर्यासिद्धेः । गन्धरसादिपरमाणूनामपि
नीलपरमाणूनां मध्ये संभवेन अव्यवधानाभावात् । नापि
द्वितीयः, समूहस्य समूहिपरमाणुभिरभेदे प्रथमपक्षोक्तदोषात् ;
भेदे च तादात्म्यायोगात् । सधवायस्य च दूषितत्वात् । त-
स्मादेभिस्तर्कैः अनुगृहीतात् प्रागुक्तानुमानात् ज्ञानाकारोऽर्थः ।
न च सिद्धसाधनम् ; न हि वेदान्तिनञ्जैतन्यस्य अर्थाकारतां
मन्यन्ते इति । एवं प्राप्ते, अभिधीयते—

वाधेन सोपाधिकतानुमान
उपायभावेन महोपलम्भः ।

सारूप्यतो बुद्धितदर्थभेदः

स्थूलार्थभङ्गो भवतोऽपि तुल्यः ॥

यदुक्तं जाग्रद्विः न ज्ञानस्वरहितालम्बना, धीत्वात्- स्वप्र-
धीवदिति, तत्र बाध्यत्वमुपाधिः, अर्थक्रियाकारित्वं हि सत्त्वं
त्वन्मते । तच्च जाग्रद्विगम्यस्य अबाधितमस्ति, न स्वप्रधी-
गम्यस्य, तस्यार्थक्रियायां विसंवादात् । तथा च न सा-
धनव्यापकं बाध्यत्वम् । अपि च जाग्रद्वियोऽपि बाधे बाधि-
तार्थया तया स्वप्रधियो बाधानुपपत्तेस्तन्निरालम्बनत्वासिद्धौ
दृष्टान्तस्य साध्यविकलता स्यात् । प्रमाणाजन्यत्वेन च सो-
पाधिकता । न हि स्वप्रधियों जाग्रद्विय इव इन्द्रियलिङ्गादी-
नि प्रमाणानि जनकानि सन्ति । दोषजन्यत्वेन च सोपाधि-
कत्वम् । अग्नि हि निद्रादोषो मनसि स्वप्रधीहेतुः । बाधित-
विषयत्वं च अनुमानस्य । प्रत्यक्षादिभिरर्थक्रियाममर्थस्य
जाग्रद्विस्तुनः परिच्छेदान् । यच्च सहोपलम्भनियमात् ज्ञानार्थ-
योरभेद इति, तत्र अर्थव्यवहारस्य उपलम्भोपायत्वनिमित्तः
सहोपलम्भनियमः ॥ ज्ञानज्ञेयाभेदकृतः । यथा हि नियमेन
जनेः प्रभोपरत्तमेव रूपवद्वस्तु साक्षात्क्रियते । न च तावता
प्रभात्मकं वस्तु । किं तु उपायः प्रभा तत्साक्षात्कारे, तद्वन् ।
यच्च ज्ञानस्य अर्थव्यवस्थायै विषयमारूप्यमास्थितम्, न तेन
विषयो भगवान्नु शक्यः; अमन्यर्थे विषयमारूप्यस्य व्यवस्था-
बाधानुपपत्तेः । योऽपि स्मृत्युपदार्थस्य परमाणुत्वं तत्त्वमूहत्वं
वेति विकल्प्य भङ्गः कृतः, न स्थूलार्थस्य ज्ञानाकारत्वेऽप्य-

विशिष्टः । तथा हि— अर्थस्य ज्ञानाकारत्वं वदता अर्थो वक्त-
व्यः, तदभावे कस्य ज्ञानाकारत्वं वर्ण्येत ? तत्र तावत् स्थूल-
नीलाकारप्रत्ययस्य न परमाणव आकारः, तेषां तत्राप्रतिभा-
सात् । तस्मात् परमाणुव्यतिरिक्तस्तमूहस्वदारब्धो वा क-
श्चित्स्थूलार्थस्त्वथापि स्वीकर्तव्यः । स तु भ्रम मायामयः ।
तव तु मायाविनः स्थायिनो निर्मातुरभावात् अनुपपन्नः ।
न च वासनामापितोऽयमर्थः ; वासनाया अर्थोपलब्धिपूर्वक-
त्वात्, अर्थोपलब्धेश्च अर्थमन्तरेण अस्मभवात्, अन्ततोऽर्थ-
स्येष्टव्यत्वात् । न च तत्र वासनाभ्रयः ; क्षणिकस्यालयाधि-
ज्ञानस्य ज्ञानजन्मनि तद्वासनोत्पत्तौ च अस्थायिनः तदाभ्र-
यत्वायोगात् । तस्मात् ज्ञानाकारोऽर्थः ; किं तु बाह्यः ।
स च अर्थक्रियाकारित्वसत्त्वोपेतोऽपि अद्वैतश्रुतिवशात् ब्रह्म-
णि कल्पितः ■ परमार्थसन्निति सिद्धान्तस्य, सुगुप्तमताद्वेद
इति ॥

॥ वर्णकान्तरम् ॥

प्रणम्य शंकरं तत्त्वबोधाभीशुमुभाकरम् ।

मोहभ्रान्तहरं वक्ष्ये सूत्रेष्वपरवर्णकम् ॥

सद्रूपाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदतः समन्वयस्य सर्वमस-
दिते साधयता अनुमानेन विरोधसंदेहे, समुदायानुप-
पत्त्याद्युपजीव्यासत्त्वसाधनात् पूर्ववत्संगतिः । तत्र प्राप्तं
तावत्—

न सत्तासन्न सदसन्न चानुभयरूपकम् ।

विमतं तर्कपीड्यत्वान्मरीचिषु यथोदकम् ॥

तथा हि— न तावज्ज्ञानाकारत्वमर्थस्य, तन्निरासात् । न च तद्वाक्ष्योऽर्थः, तस्य परमाणुतत्समूहत्वविकल्पासहत्वस्योक्तत्वान् । तथा च न ज्ञानमपि, निर्विषयज्ञानायोगात् । नापि साक्षी, तस्मिन्प्रमाणाभावात् । मेयत्वे तस्यापि बाह्यमेयवत् मत्त्वायोगात् । एवं च विश्वं न सत्; नाप्यसत्, अपरोक्षत्वान्; न सदसत्, सत्त्वामत्त्वयोरेकप्रविरोधान् । नाप्यनुभयम्, एकनिषेधस्येतरविधाननान्तरीयकत्वान् । तस्मान्निस्तत्त्वतैव तत्त्वं वस्तूनामिति प्राप्ते, अभिधीयते—

बाधितोऽपीह वो मानैर्ध्यावहारिकमानता ।

मानानां तात्त्विकं किञ्चिद्वस्त्वनाभित्य दुर्भणा ॥

प्रमाणं हि यथाभूतस्योपलब्धेर्न तस्याभावः । इदमुक्तं 'नाभाव उपलब्धेः' इति । अयं विचारेण प्रागुक्तेन प्रमाणानां तात्त्विकं प्रामाण्यं व्युदस्यते; न मांध्यवहारिकम्; तथा च भिन्नविषयत्वादविरोध इति, तन्न; तथा सति हि समानप्रमाणगम्यार्थविपरीतं परमार्थवस्तु गोचर्यता बाधकप्रमाणेन इतरप्रमाणप्रमेयेषु तत्त्वमपहन्य मांध्यवहारिकत्वं व्यवस्थापनीयम् । तच्च परमार्थं वस्तु नास्ति । तस्य प्रमाणानां अनुपपत्त्येः । उपलब्ध्या वा शून्यवाददानान् । तदि-

दमुक्तम्— ‘नाभाव उपलब्धेः’ इति । अथ विचारासहत्वेन निस्तत्त्वतैव वस्तूनां तत्त्वं व्यवस्थापयत् बाधकं प्रत्यक्षादेः सांख्यवहारिकत्वं व्यवस्थापयतीति; केयं निस्तत्त्वता ? तत्त्वरूपाभावश्चेत्, सापि विचारासहैव; असतो विचारासहत्वस्य त्वयैवोक्तेः । नाप्यन्या, तस्या अभवात् । अन्यस्याः भावत्वात्, भावस्यापि तव विचारासहत्वात् । एवं निस्तत्त्वताया विचारासहत्वे तत्त्वरूपतैव सर्वस्येति । तस्मात् सद्ब्रह्म तत्त्वं व्यवस्थाप्य बाधकं प्रत्यक्षादेः सांख्यवहारिकत्वं व्यवस्थापयतीति युक्तम् । वैधर्म्यसूत्रं तु पूर्ववदेव मरीच्युदकदृष्टान्ते बाध्यत्वोपाधिपरत्वेन योज्यम् । ‘क्षणिकत्वाच्च’ इति सूत्रे अभ्युपगमादिति क्षेपः । अतश्च क्षणिकत्वस्याभ्युपगमात् सर्वशून्यत्वस्याभ्युपगमाच्च व्याहृतवादी मुगत इत्यर्थः ॥

नैकस्मिन्नमभवान् ॥ ६ ॥

एकरूपप्रज्ञसमन्वयस्य अनेकान्तं सर्वम्—इत्याहृतोक्तानुमानेन विरोधसंदेहं, मुक्तकण्ठेषु निरस्तेषु, विवसनानां बुद्धिस्थित्वात्संगतिः । अथवा समयमात्रमिद्वपञ्चस्कन्धादिपदार्थाभितन्यायाभामे निरस्ते, पञ्चास्तिकायादिसामयिकपदार्थाभितन्यायाभाममदृश्यं मतं भवति बुद्धिस्थिमिति संगतिः । उपलब्धेरर्थसत्त्ववत् तदनेकान्तोऽप्युपलब्धेरेवास्तीति संगतयः । तस्य—

विमतं वस्त्वनेकान्तं वस्तुत्वाच्चित्ररूपवन् ।

एकान्तसत्त्वेऽसत्त्वे च न प्रवृत्तिर्न चेतरा ॥

यदि वस्त्वस्यैव एकान्ततः, तर्हि तत्सर्वत्र सर्वदा सर्वधाम्येवेति तल्लिप्सुर्न प्रवर्तेत; सिद्धत्वात् । नापि किञ्चिज्जिहामुर्नियतेत; हेयाभावात् । अथैकान्ततो नास्यैव, तथापि न प्रवृत्तिः; प्राप्याभावात् । नापि निवर्तेत; निवर्त्यस्य नित्यनिवृत्तत्वात् । अनेकान्ते तु कल्पचित्त्वचित्कदाचित्कथंचिन् सत्त्वान् हानोपादाने अवकल्पेते । येषामनेकान्तत्वम्, ते चैते पदार्थाः— जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षः । तत्र जीवाजीवौ संक्षेपतः पदार्थौ । तत्र जीवास्तिकायः यद्वो मुक्तः साधनैर्नित्यमिद्वध्वेति— त्रिविधः । अथ अजीवो विस्तीर्यते । पुटलाभिकायः पोटा— पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि न्यावरं जङ्गमं च । धर्माधर्मास्तिकार्या प्रमिद्धौ । आकाशाभिकायो द्वेधा— लोकाकाशः अलोकाकाशश्च । लोकान्तर्वर्ती लोकाकाशः, इतरो वहिष्ठः । स च मोक्षध्यानम् । एते पञ्चाभिकायाः । अस्तीति कायन्ते कथ्यन्ते; न तु नियतं सत्त्वम्; अनेकान्तादिति । एवं जीवाजीवौ विमृता । आम्नावयति पुरुषं विषयेष्विति इन्द्रियप्रवृत्तिराग्रवः । स च यन्पहंतुः । कर्माण्याम्रव इत्यपरे; तानि हि कर्माण्य आग्रवन्ति अनुगच्छन्तीनि । मंशृणोति इन्द्रियप्रवृत्तिमिति श्रमदमादिरूपप्रवृत्तिः संवरः । निःशेषं पुण्यापुण्यं सु-

खदुःखभोगेन जरयतीति तप्तश्लिखारोहणादिप्रवृत्तिः निर्जरः ।
 एते प्रवृत्ती मोक्षसाधनम् । बन्धोऽष्टविधं कर्म । तत्र
 घातिकर्माणि चत्वारि । सम्यग्ज्ञानं न मोक्षहेतुः, ज्ञानाद्व-
 स्तुसिद्धौ शुक्तिरजतादिज्ञानेभ्योऽपि रजतादिवस्तुसिद्धिप्रस-
 ज्जादिति पर्यनुयोगो ज्ञानावरणीयं कर्म । आर्हतदर्शनाभ्या-
 सात्त मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावरणीयं कर्म । बहुषु विप्रतिपिदेषु
 घादिभिरुपदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयम् ।
 मोक्षमार्गे प्रवृत्तानां तद्विप्रकरमैश्वर्यादि आन्तरायिकं कर्म,
 एतानि श्रेयोहन्तृत्वाद्वातीनि । अथ अघातिकर्माणि चत्वारि
 निगद्यन्ते— वेदनीयम्, नामिकम्, गोत्रिकम्, आयुष्क-
 मिति । शुक्लशोणितस्य मिलित्वा घनीभूतस्य देहाकारपरिणाम-
 हेतुः कर्म वेदनीयम्; तस्मिन् ज्ञानहेतुशरीरारम्भकत्वाद्देदर्नायम्,
 ततोऽपि पूर्वं शुक्लशोणितकललबुद्बुदादिपरिणामारम्भकं ना-
 मिकं कर्म । शुक्लशोणितस्य कललबुद्बुदाद्यवस्थानुगुणा शक्तिः
 गोत्रिकम् । शुक्लशोणितनिमित्तमात्रं स्वरूपेणायुष्कमिति ।
 एतानि सम्यग्दर्शनाविधायकत्वादघातीनि । एतत्कर्माष्टकं पुरुषं
 बध्नातीति बन्धः । क्षीणक्लेशस्य जीवस्य अलोकाकाशावस्थाने
 सप्ततोर्ध्वगमनं वा मोक्षः । एषु पदार्थेषु सप्तानां निय-
 मातां ये भङ्गास्तेषां समूहः सप्तभङ्गी । तदूपो न्यायो
 योऽग्रते— स्यादित्यर्थं निपातोऽनेकान्तत्वयोक्तकः । तेन स्या-
 दस्ति- कथंचिदस्ति, एवं सर्वत्र । स्याज्जास्ति, स्यादस्ति च
 नास्ति च, इत्येतदपि स्यात्कथंचिदित्यर्थः । तर्ह्यनिर्वचनीयता

तारिक्की, नेत्याह— स्यादवक्तव्य इति । अवक्तव्योऽनिर्व-
चनीयः पदार्थ इत्येतदपि कथंचिन् । यस्त्वसद्वादी सत्त्वमनि-
र्वाच्यमिति वक्ति, तदप्यनियतमित्याह— स्यादस्त्यवक्तव्य-
मिति । असत्त्वानिर्वाच्यत्वं सद्वाद्युक्तमप्यनेकान्तमित्याह—
स्यान्नास्त्यवक्तव्यमिति । यच्च एकान्तसद्वादिभिः एकान्तास-
द्वादिभिश्च सदसत्त्वसमुच्चयस्यानिर्वचनीयत्वमुच्यते, तदप्यने-
कान्तमित्याह— स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेति । अस्ति च
नास्ति चेत्येव पञ्चोऽनिर्वाच्य इति यदुच्यते तदपि स्यादनि-
यतमित्यर्थः ॥

निष्ठप्रदन्नप्रतनुयंतस्ततो

जल्पन्ननेकान्तमसंगतं बहु ।

नूनं पिशाचोऽयममुष्य शान्तये

मिताक्षरो मन्त्रवरः प्रयुज्यते ॥

यत्तत्त्वं तत्तद्देवास्ति न कथंचिन्मृषा भवेत् ।

यस्त्वनेकान्तसावादस्तस्माद्देवापासदण्डितः ॥

यदस्ति यस्तु, तत्तद्देवास्ति न कथंचिन्मृषा भवेत् । सर्वथा सर्वात्मनास्त्येव
निर्वचनीयं रूपेण— यथा प्रत्यगात्मा । यस्तु कचित्कथं-
चित्कदाचित्केनचिदात्मनास्तीत्युच्यते— यथा प्रपञ्चः,
तदावधारतः ; न तु परमार्थतः । मत्त्वामस्त्वयोरित्युपमत्वे
अमस्वदनायामपि मत्त्वानुश्रुत्यापातान् । यस्तुस्वरूपत्वे च
सर्वदा मत्त्वप्रसङ्गेन भवेनापि घटेन मधुधारणप्रसङ्गादि-

त्यादेरारम्भणाधिकरणे दर्शितत्वात् । व्यावहारिकप्रपञ्चवि-
षये च प्रवृत्तिनिवृत्तौ संभवतः । न च व्यवहारविषयत्वमात्रे-
ण सत्यत्वम्, देहात्मत्वादेरपि सत्यत्वप्रसङ्गात् । सर्वस्यानेका-
न्तत्वे तु वस्तुनिर्णयस्याप्यनेकान्तत्वेन स्वपक्षासिद्धेः ।
तस्मादनेकान्तवस्तुसंभवात् शब्दाद्वैतविरोधः । नापि जीवस्य
देहपरिमाणत्वादपरिमितब्रह्मात्मत्वासंभवः । मध्यमपरिमा-
णत्वे साधयवत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गे सति तदसिद्धेः । अपि च
मोक्षावस्थागतजीवपरिमाणस्य त्वया नित्यत्वमभ्युपगम्यते,
तच्च तर्ह्येव नित्यं स्यात् यदि प्रागनादिकाल आसीत् ।
इतरथा प्रागभाववत्त्वापत्तौ नित्यत्वासिद्धेः । न चैकस्मिन्द्रव्ये
युगपदनेकपरिमाणम्, विरोधात् । तथा च एकरूपपरिमा-
णस्य न हि हस्तिपुच्छिकादिशरीरपरिमाणता इति ॥

प्रत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ७ ॥

अद्वितीयब्रह्मसमन्वयस्य जगदुपादानाधिष्ठातृभेदविषया-
नुमानविरोधसंदेहे, सत्त्वासत्त्वबोरेकप्रासंभववदधिष्ठातृसो-
पादानत्वबोरेकप्रासंभव इति प्राप्नोति । ‘प्रकृतिश्च’ इत्यत्र
भुत्या उभयकारणत्वमुक्तम्, इह त्वनपेक्ष्यैव भुतिम्, अनु-
मानदूषणार्थमुपक्रमः । तत्र—

न द्रव्यं प्रत्युपादानमीश्वरधेतनत्वतः ।

शुद्धात्तवान्वियन्तुर्हि नियम्यत्वं विरुध्यते ॥

कुलाढ्यस्य सुखदुःखाद्युपादानत्वात्साध्यवैकस्यधारणाय ऽ-
व्यग्रहणम् । मृदादीनि द्रुपादानानि नियम्यानि कुलाढ्यादि-
भिः । ईश्वरस्य तु जगन्निमित्तोपादानत्वे एकस्यैवाधिष्ठातृत्व-
मधिष्ठेयत्वं चेति व्याघातो विपक्षे बाधकः । उपादानं तु
जगतः परमाणवः प्रधानं चेति प्राप्ते, अभिधीयते—

अविगम्य श्रुतेरीशमनुपादानता यदि ।

अनुमीयेत बाधः स्यादुभयासिद्धिरन्यथा ॥

न तावदप्रमितेश्वरेऽनुपादानत्वं नाप्यम्, आश्रयासिद्धेः ।
प्रमितिरपि तस्य वेदात्, पौरुषेयागमात्, अनुमानाद्वा ?
नायः; 'प्रकृतिश्च' इत्यत्र वेदस्यांशयकारणत्वपरत्वस्योक्तत्वा-
त् । अत एव बाधितविषयत्वम् । न द्वितीयः; ईश्वरप्रामाण्या-
दगमप्रामाण्यम्, आगमप्रामाण्यादीश्वरप्रामाण्यमिति इतरे-
तराश्रयत्वापत्तेः । न तृतीयः; भाग्यं कार्यं मकरुक्षम्,
कार्यत्वान्, पटवन्- इत्यस्य जीवादृष्टजत्वेन मिदमाधन-
त्वान् । अश्रयवहितप्राक्कालवर्तिप्रयत्नजन्यत्वस्यापने आद्यका-
र्याश्रयवहितप्रयत्नजन्यत्वस्य कुम्भेऽमंभवेन साध्यवैकस्यान्,
कुम्भाश्रयवहितप्रयत्नजन्यत्वस्य आद्यकार्ये बाधान् । दत्किंचि-
दश्रयवहितप्रयत्नजन्यत्वस्य च अदृष्टाश्रयवहितप्रयत्नजन्यत्वेन
मिदमाधनान् । अदृष्टं कल्पचित्पराश्रयम्, मेघत्वान्-पटवन्-
इति केवलान्वयिन्यपि योमिभिरर्थान्तरत्वान् । कार्यं सर्ववि-
त्कर्तृक्षम्, कार्यत्वादिति केवलव्यतिरेकिण्यपि मेघार्थान्तरता ।

महाविद्याश्चैतद्विषया वेदान्तकल्पतरौ निर्मलसिताः । न च प्रकृतित्वाधिष्ठातृत्वयोरेकत्र विरोधः; अधिष्ठात्रन्तरानपेक्षस्योपादानशक्तिमत्त्वस्यैवोभयकारणत्वशब्देन विवक्षितत्वात् । भाष्यटीकयोस्तु कुलालादिदृष्टान्तेन जगत्कर्तुरीश्वरस्यानुमाने तद्वद्वागादिमत्त्वापत्तेर्वाच्यमिमतधर्मविशेषविरुद्धो हेतुरित्युक्तम् ॥

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ८ ॥

जीवाभिन्नमहानो जगत्सर्गं नदतः समन्वयस्य जीवोत्पत्तिप्रतिपादकपाञ्चरात्रस्मृतिविरोधसंदेहे, अधिष्ठातृवैश्वर इति सते निरस्ते, प्रकृतिरपि न इति मतस्य वेदसंमतत्वाजीवोत्पत्तावपि प्रमाणत्वम्— एवंभूतावान्तरसंगतिलोभेन स्मृतिपादसंगतमप्यधिकरणमिह लिखितम् । तत्र—

ईशोक्तं न पुराणेषु व्यामोहार्यमितीरितम् ।

पञ्चरात्रमतो जीवो विकार इति मीयते ॥

पञ्चरात्रकर्तुर्वासुदेवस्य वेदादेव सर्वज्ञत्वावगमान् कपिलपतञ्जल्यादीनां च जीवत्वात्, पञ्चरात्रस्य च पुराणेषु युद्धादिदर्शनवत् व्यामोहार्यमीश्वरप्रणीतत्वाश्रयणात् प्रदानिमित्तत्वप्रकृतित्वसंप्रतिपत्तेः जीवोत्पत्तावप्यद्वैताख्यापातात्तद्विद्वद्जीवोत्पत्तिरवाभ्या । अत एवागन्तार्यता च । एवं प्राप्ते, अमिधीयते—

बुद्धिपूर्वकृतिस्तत्र ब्रह्मनिःश्वसितं श्रुतिः ।
तेन जीवजनिस्तत्र सिद्धा गौणी नियम्यते ॥

यावद्वेदेष्वेव वेदाविरोधादीश्वरबुद्धेर्वेदमूलत्वं वेदाद्वा स-
र्वविषयत्वं प्रतीयते, तावदेव स्वतःप्रमाणवेदाजीवानुत्पत्ति-
प्रमितौ तादृशबुद्धिपूर्वकेश्वरवचनाम्न जीवोत्पत्तिरवगन्तुं श-
क्यते । अतः प्रमाणापहृतविषये गौणं तद्वचनम् ; न तु भ्रान्तं
पूर्वोक्तयुक्तिभिरिति । यद्यपि जीवोत्पत्तेर्ब्रह्माद्वैताविरोधित्वं
तथापि मोक्षविरोधित्वमस्त्येव । विकारस्य प्रकृतिलये स्वरू-
पनाशान्मोक्षफलमावस्त्वायोगादिति ॥

इति धीमन्परमहंसपरिभाषकाचार्यधीमदनुभवानन्दपुण्य-
पादशिष्यभगवदभयानन्दविरचिते शास्त्रदर्पणे
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः ॥

न विद्यदश्रुतेः ॥ १ ॥

पूर्वं प्रमाणांतरविरोधः समन्वयस्य निरस्तः, संप्रति श्रुतीनामेव परस्परविरोधो निराक्रियते । तत्रापि विय-
त्पादे भूतभोक्तृविषयाणां वाक्यानां विरोधः परिह्रियते ।
प्राणपादे तु भौतिकभोगोपकरणप्राणादिविषयवाक्यानाम् ।
छान्दोग्ये 'तत्तेजोऽसृजत' इति तेजःसर्गः प्रथमं श्रू-
यते, सैत्तिरीयके तु 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्याका-
शसृष्टिः प्रथममात्रायते, इमे श्रुती प्रमाणमप्रमाणं वेति
संशयः, विरोधसंभवासंभवाभ्याम्; एतस्मिंश्चयबीजं सर्वत्र
द्रष्टव्यम् । तत्र—

द्वयोः प्रथमजत्वं न गगनस्योपसंहृतौ ।

न तेजः प्रथमं स्याच्च स्रष्टुः सृज्यद्वयान्वयः ॥

न तावत्कमोत्पत्तौ तेजः प्रथमम् आकाशश्च प्रथमं सृष्ट
इत्युपपद्यते । युगपत्तयोः सृष्टौ च 'वायोरग्निः' इति तेज-
सृतीयत्वविरोधः । अथ छान्दोग्ये तेजःसर्गात्प्राग्विद्यदु-
त्पत्तिरुपसंह्रियेत, ततस्तेजःप्राणम्यमद्भ्यः । तद्भ्यश्च तेजो-
ऽसृजत तदाकाशमसृजत— इति स्रष्टृकृतस्य स्रष्टुः स्रष्ट-

व्यद्वयसंघन्पात्पदावृत्त्या वाक्यभेदश्च । तस्माद्विरोधादप्रामाण्यम् ।

अत्रकदेत्याह—

तेज एव प्रथमं सृष्टम् आकाशस्तु न जायते, अस्पृश-
द्रव्यवान्—आत्मवान् । ‘वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्’ इत्या-
दिश्रुतेश्च । तदुत्पत्तिश्रुतिस्तु गौणी, कूपाकाशजन्मवत् । तस्मा-
च्छ्रुत्योर्न प्रतिषेध इति । एवमाध्यायपरिसमाप्तेः प्रथमं श्रुति-
विरोधः, तत एकदेशिनः समाधानम्, ततः सिद्धान्त इति
ब्रह्मन्वम् ॥

अत्रोच्यते—

प्राथम्यस्याश्रुतस्तेजस्वाकाशोत्पत्तिरादृता ।

वाक्यद्वयेन स्रष्टुः स्वात्स्रष्टव्यद्वयसंगतिः ॥

न तावत्तेजः प्रथमममृजतेति श्रूयते । नापि प्रथमस्थाने
प्रथणात्प्रथमं सर्गः कल्पनीयः । ‘वायोरग्निः’ इति श्रुत्या
पूर्वायत्वायगमान् । स्थानस्य च भुनेर्दुर्धत्त्ववान् । अत एव च
प्रथमस्थाने तेजःसर्गप्रथणादाकाशानुत्पत्तिरपि न कल्प्या ।
‘आकाशः संभूतः’ इति धृतिविरोधादेव । अस्तु वा तेजः-
प्राथम्यश्रुतिः, तथापि कर्मवत्याः आकाशोत्पत्तेर्विधादरे तेजः-
प्राथम्यस्य कर्मस्य धर्मस्यैव शङ्कः । न चास्मि प्राथम्यश्रुतिः ।
नान्तेजोऽजन्ममात्रपरा दान्दोग्यश्रुतिः आकाशोत्पत्ताववि-
दैवेति आकाशोत्पत्तिरान्दोग्ये कर्मवद्भव्या । न च महत्श्रु-

तस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसंबन्धानुपपत्तिः । आकाशोपसंहारे वा-
क्यद्वयकल्पनात् वाक्यद्वयेन मध्यन्धद्वयबोधने विरोधाभा-
वात् । एवं श्रुत्योत्तरविरोधः ॥

यत् एकदेशिनोक्तम् आकाशोत्पत्तिर्गौणी— इति । त-
द्युक्तम् । मुख्यसंभवे गौण्यायोगात् । आकाशानृतत्व-
श्रुतेः प्रविज्ञाश्रुत्या आपेक्षिकामृतत्वपरत्वात् । अत्र ह्येक-
विज्ञानहेतुकसर्वविज्ञानप्रविज्ञाया मृदाविदृष्टान्तैः प्रकृतिवि-
कारानन्यत्वेनोपपाद्यमानतया गौणत्वेन व्याख्यातुमशक्य-
त्वात् । जड्याव्यतिरेकः समस्तस्य जगतोऽवगम्यते । ‘ए-
कमेवाद्वितीयम्’ इति च साध्यासैः शब्दैरेषा प्रतिज्ञा
समर्प्यते । तत्राकाशोऽपि प्रजाविकारतया तदव्यतिरेकः
स्यात् । तस्मात् शुद्धा आकाशनित्यत्वसिद्धिः । नाप्य-
नुमानात्, आपर्शद्रव्यत्वस्याभूतत्वेन सोपाधिकत्वात् । आ-
काशं च जन्मयत्, भूतत्वान्, पृथिवीविदिति सत्प्रति-
पक्षितत्वाच्च । परमाणवश्च पक्षस्तुत्याः । विभक्तत्वात् इति
सूत्रोक्तहेतुना पराधीनसत्ताकत्वमात्रं साध्यम्, न कार्य-
त्वम् । अविचार्या प्राग्भावादी च व्यभिचारात् । वि-
भक्तत्वं च धर्मिसमानसत्ताकविभागवत्त्वं हेतुः । अतश्च
नात्मनि अपराधीनसत्ताके व्यभिचारः । आत्मनि विभा-
गस्य कल्पितत्वेनाकल्पितात्मसमानसत्ताकत्वाभावान् । प-
राधीनसत्ताकत्वेनाकाशस्य कल्पितत्वे सूत्रसिद्धे, विकार-

त्वं भूतत्वेन सिद्धमनुसर्तव्यम् । न च सूत्रवैयर्थ्यम्,
विभक्तमात्रं मिध्येति साधनेनाद्वैतपारमार्थिकत्वस्य प्रस-
ङ्गेन प्रतिपादनलाभात् ॥

एनेन मानरिश्वा न्याख्यातः ॥ २ ॥

अध्यासाद्वायुनित्यत्वाद्ब्रह्मानन्त्यार्थमीरणात् ।

वायूत्पत्तेर्विरोधेन भुतीनामप्रमाणता ॥

‘सैवानस्तमिता देवता यद्वायुः’ इति वायुनित्यत्वं श्रूयते ।
‘आकाशाद्वायुः’ इति उत्पत्तिः । एते भुती किमप्रमाणं
प्रमाणं वेति विरोधासम्भवसम्बाध्यां संशयः । पूर्वत
‘एकमेवाद्वितीयम्’ इति माध्यामैः शब्दैरद्वैतप्रतिपाद-
नान् एकविज्ञानहेतुकमवविज्ञानप्रतिज्ञा न गौणीत्युक्तम् ।
तद्वन् ‘वायुश्चान्तरीक्षं चैतदमृतम्’ इति, ‘सैवानस्तमिता
देवता यद्वायुः’ इति च वायुनित्यत्वस्याध्यासात्त गौण-
त्वम् । छान्दोग्ये वायुजन्माश्रवणाच्च । तैत्तिरीयके ‘सत्यं
ज्ञानमनन्तम्—’ इति प्रख्यातन्त्यं प्रतिज्ञाय तस्मिद्धपथम्
‘आकाशाद्वायुः’ इति वायुजन्माभिधानाद्वायुजन्मापि न गौ-
णम् । अतश्च विरोधादुभयविधश्रुतयो न प्रमाणमिति पूर्व-
पक्षः । अत एवानिदेशस्याभ्यधिका शङ्का, वायुनित्यत्वाभ्या-
मादिति । तथा माध्यामवायुजन्माश्रवणाद्वायुजन्म गौणम् ।
अतः भुत्योरविप्रतिषेध इत्येकदेहिमतम् ॥

अत्रोच्यते—

प्रतिज्ञायाः प्रधानत्वाद्वायुचेत्सद्व्ययः ।

अद्वैतश्रुतिबाहुल्याजनौ वायोर्न गौणता ॥

बृहदारण्यके हि तृतीयेऽध्याये 'अनेन ह्यात्मनैतत्सर्वं वेद'
इत्यात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम् । प्रतिज्ञा च प्रधान-
म् । 'वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्' इति वाक्यं चतुर्थाध्यायग-
मात्मकार्यवाच्यादिप्रदर्शनेन बहुवचनम्, तार्क्ष्यात्मैवो-
पासीतेति सूत्रस्याख्यानार्थत्वाच्चतुर्थस्य । तथा च 'नेति ने-
ति इति वाय्वादिकं जगदुपरिष्ठात्रिपेक्ष्यति । अतः प्रधानवा-
क्यानुसारेणाधान्तरवाक्यगतममृतत्वादि आपेक्षिकम् । विशेष-
पतञ्ज 'नैपानस्तमिता देवता' इत्येतत् उपास्यवायुदेवतास्तु-
त्यर्थम् । 'एकमेवाद्वितीयम्' 'नेह नानास्ति किंचन' इत्ये-
वमादीनामद्वैतप्रतिपादकश्रुतीनां बहुलत्वाद्वाचान्तरार्थपरि-
पटुभिर्वाप्यमृतत्वात्तत्त्वमित्यश्रुती नेतव्ये ॥

अमंभयस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ३ ॥

'पद्मानेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युत्थरन्त्येवमेवात्मादात्मनः
सर्व एवात्मानो व्युत्थरन्ति' इत्यात्मनः सकाशादात्मान्तरो-
त्पत्तिः भूयते, तथा 'यः कालङ्गलो गुणी सर्वविद्यः, स
कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिन्नानिना न चाधिपः'
इत्यात्मनोऽकारणकत्वादनुत्पत्तिरप्राप्यते । अनयोः भूयो-

विरोधादप्रामाण्यमाशङ्क्यते । ननु 'नात्माश्रुतेर्नित्यत्वा-
त्ताभ्यः' इत्यत्र अभिविस्फुलिङ्गश्रुतिवलेन पूर्वः पक्षः ।
सत्यम्, तत्र हि ब्रह्मनित्यत्वमभ्युपेत्यैव जीवस्य तस्मादुत्प-
त्तिरेतच्छ्रुतिवलेन शङ्किष्यते । अत्र तु यथामेरग्निरैव वि-
स्फुलिङ्ग उत्पद्यते, एवं ब्रह्मान्तराद्ब्रह्मेति शङ्क्यते । तत्र
विरोधादप्रामाण्ये प्राप्ते,

एकदेश्याह—

बहुभुतिविरोधात्त वाप्याकाशाविनाशिता ।

मुख्यवमात्मनित्यत्वं श्रुतिमानान्वरक्षतेः ॥

यथा हि 'वायुश्चान्तरिक्षं चामृतम्' 'सैवानलमिता दे-
वता यद्वायुः' इति च भुतिद्वयं बहुतराद्वैतभुतिविरोधाक्षे-
पिकम्, एवम् 'न चास्य कश्चिज्जनितः' इति भुतिः अभि-
विस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुत्या, आत्मा कार्यम्, कारणत्वादाका-
शावदित्यनुमानेन च, आपेक्षिकविषयेति प्राप्ते, अभिधी-
यते—

मनो जन्म न मद्रूपादभेदादमतोऽपि न ।

विरोधाप्रामाण्यनिरास्योक्तस्यैव मतं पट्टवान् ॥

■ तावत्सन्मात्राद्ब्रह्मण उत्पत्तिः, तस्यैव ब्रह्मत्वेन स्यात्
एव श्रुतेर्भविरोधान् । नाप्यगत उत्पत्तिः । कार्यं कति-
पयकाशानिर्गमं विनश्यति, तस्य मत्स्ये न स्वभावाः । सत्य-
भावस्यामर्यामंभवान् । नापि धर्मः । अमर्यधर्मदशाया-

मपि कार्यानुवृत्तिप्रसङ्गादित्यनिर्वाच्यम् । तस्योत्पत्तिर्नामि समारोपः । न च समारोपोऽसदधिष्ठानो दृष्टः । सत एव शुक्ति-
कावेरनिर्वाच्यस्त्वत्ताद्युत्पत्तिदर्शनात् । अत एवानिर्वाच्यात्का-
र्पात् ब्रह्मणः उत्पत्तिरयुक्ता । एवं च अनुपपन्नार्था अग्निवि-
स्तुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतिरौपाधिकोत्पत्तिपरा । यन्तु कारणत्वानुमानं
तत् उक्तप्रतिकूलसर्कपरादितम् ॥

तेजोऽनस्तथाद्याह ॥ ४ ॥

‘तसेजोऽमृजत’ इति तेजसो ब्रह्मोपादानत्वं श्रुतम्,
तैत्तिरीयके ‘वायोरग्निः’ इति वायूपादानत्वम् ; अतो वि-
रोधः । अभ्यस्तस्य अधिष्ठानत्वासंभवान्न ब्रह्मणः कुतश्चित्संभव
इत्युक्तम् । तर्हि वायोरप्यप्यस्तत्वात्ततो न तेजोजन्म, किंतु
ब्रह्मण एवेति प्रत्यवस्थीयते ॥

तस्मैकदेश्याह—

यदुभुतिविरोधात्तः क्रमार्था पञ्चमीभुतिः ।

साभ्राद्रुदोद्भवे लभ्ये व्यवधानं न गृह्यते ॥

ब्रह्मयोन्येव तेजः, ‘इदं सर्वममृजत’ ‘तसेजोऽमृजत’
‘सर्वं तत्प्रलान्-’ इति ब्रह्मणः अतयः साभ्राद्रुदजनं तेज
आहुः । तदनुरोधेन च ‘वायोरग्निः’ इति दिग्योगलक्षणा
पञ्चमी वायोरनन्तरमग्निरिति क्रमार्था । यद्यप्यपादानकारकप-
ञ्चमी अनन्तरमित्युपपदाप्याहारनिरपेक्षत्वादियोगपञ्चम्या

वलीयसी, तथापि बहुश्रुतीरनुगृहीतुम् एकाकिनी कारकवि-
भक्तिरुपेक्षणीया । अपि च वायुपादानत्वे तेजसो ब्रह्मज-
त्वश्रुतयो वायुद्वारा ब्रह्मजत्वपराः कल्पनीयाः । न चा-
व्यवधानलाभे व्यवधानं युक्तम् । एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्र-
तिज्ञा चैवमाश्रयसी । तस्माच्छ्रुत्योरेवमविरोध इति प्राप्ते,
अभिधीयते—

वायुब्रह्माविभागेन ब्रह्मजत्वाविरोधतः ।

अपादानार्थपञ्चम्या वायुप्रकृतिकोऽनलः ॥

वलीयसी कारकविभक्तिरसति बाधके न त्यागमर्हति ।
न च वायुजत्वे तेजसो ब्रह्मजत्वं विरुध्यते, वायोः
सत्यप्यनिर्वाच्ये भेदे तत्त्वतो ब्रह्माभेदात्तमेवादाय वायु-
जस्यापि तेजसो ब्रह्मीभिः श्रुतिभिर्ब्रह्मजत्वाभिधानात्; ता
दि साक्षाद्ब्रह्मजत्वं वदन्त्यो वायोरात्मभूताद्वृक्षेण उत्पत्तौ
ब्रह्ममात्रादुत्पत्तौ च, तेजसो न विरुध्यन्ते । वायोरात्मभूतं
च ब्रह्म सत्यमित्यधिष्ठानत्वोपपत्तिः । अतः कांस्यभोजिन्या-
येन कारकविभक्त्यनुग्रहाय वायुजत्वमिष्यते । अत एवाव्य-
वधानमपि स्वीकृतम् । प्रतिक्षापि सद्दृश्यत्वात्तेजसो न वि-
रुध्यते ॥

आपः ॥ ५ ॥

अतिदेशोऽयम्, 'अतः तथाह्माह' इति सूत्रावयवानुपगमे-
ण तन्न्यायातिदेशद्योतनान् । अतश्च आपः किं मतो जाय-

न्ते, किं वा तेजस इति संशयादि पूर्ववत् । तथाहि—
 ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ इत्युपक्रम्य ‘स्वं वायुर्ज्योतिरापः’
 इति श्रुत्या ब्रह्मजत्वमपां प्रतीतम्; ‘अग्नेरापः’ इति कारक-
 पञ्चमीश्रुत्या च तेजोयोनित्वम्; ततः सुत्योर्विरोधः । ‘इदं
 सर्वमसृजत’ इत्यादिबहुश्रुत्यनुसारेण पञ्चमी क्रमार्था इति
 श्रुत्योर्विरोधः— इति एकदेशिमत्तम् । सिद्धान्तस्तु— ब्रह्मणः
 श्रुतयः ब्रह्मजत्वमाहुः; ताः ब्रह्मतेजसोर्वास्तवाभेदात् तेजोयो-
 नित्वेऽप्यपामविरुद्धाः । अतः कारकपञ्चम्या तेजोयोनय आप
 इति । अधिकाशङ्का तु अपामग्निदाहत्वादग्नेरुत्पत्त्ययोगात्
 ‘अग्नेरापः’ ‘तदपोऽसृजत’ इति श्रुती गौण्याविति । परि-
 हारस्तु— अग्नितृप्ततामेजसोरविरोध इति । भास्करस्तु ‘आप
 एवेदमप्र आसुः’ इति श्रुत्या अपां प्रलयस्थत्वान्नित्यत्वमाशङ्क्य
 तस्याः श्रुतेरवान्तरप्रलयं विषयं प्रदर्श्य अनेन सूत्रेण निरस्यत
 इत्याह । तस्योनरुक्त्याञ्च युज्यते । ‘नथा प्राणाः’ इत्यत्र हि
 ‘ऋषयो वाय त अम आसन् प्राणा वाय ऋषयः’ इति श्रुत्या
 प्राणानां प्रलये सत्त्वान्नित्यत्वमाशङ्क्यायमेव परिहारो व-
 क्ष्यत इति ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ ६ ॥

गृष्टावपां पृथिव्याश्च तेजसोऽद्भ्यश्चानन्तर्यामिण्यधिकरणद्व-
 यस्य पुद्गिमंनिधानात्मंगतिः; ‘ता आपोऽप्रमसृजन्त’ इति,
 ‘अद्भ्यः पृथिवी’ इति च श्रुती विरुद्धार्थे; तथाविरोधे

वर्णनीये किं पृथिवीशब्दः पृथिवीकार्यव्रीह्यादि तत्कार्यम् ओ-
दनादि वा अन्नशब्दानुसारेण लक्ष्यतु, अन्नशब्दो वा अन्न-
कारणे पृथिव्यां लक्षणया वर्ततामित्युभयत्र लक्षणासा-
म्याद्विशेषे,

एकदेश्याह—

श्रुती समे कार्ण्यमपीह पृथ्व्यां
व्रीहौ च तुल्यं बलवत्तु लिङ्गम् ।
भूताधिकारादिति भूविकार-
व्रीह्यादि लक्ष्य पृथिवीपदेन ॥

अन्नपृथिवीश्रुती तावदुभयत्र समाने; यत्तु च्छान्दोग्ये
'यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति कृष्णरूपत्वमुक्तम्, तत्पृथिव्यां व्रीहौ
च तुल्यम्, कचिद्धि पृथिवी कृष्णा शालिमाषादिकमपि किंचि-
दन्नं कृष्णम् । यत्तु 'तत्तेजोऽसृजत' इति महाभूतप्रकर-
णम्, तन् 'यत्र कचन वर्पति तदेव भूविष्टमन्नं भवति' इति
वर्पेतिमित्तवहुभाषापत्तिलिङ्गाद्वाक्यशेषगतादुर्यलम् । व्रीह्या-
द्येव हि वर्षाद्बहु भवति; न पृथिवी । तस्मात् 'अद्भ्यः पृथि-
वी' इति श्रुत्यन्तरगतपृथिवीशब्दोऽन्नलक्षणार्थेति प्राप्ते, अभि-
धीयते—

साभ्यासपृथिवीश्रुत्या लिङ्गात्प्रकरणादपि ।

अन्नशब्दो महीलिङ्गमन्यथाप्युपपद्यते ॥

'अद्भ्यः पृथिवी' इति, 'तत्तदपां शर आसीत्ता पृथि-

व्यभवत्' इति च पृथिवीश्रुतिरभ्यस्यते; महाभूतप्रकरणं चास्ति; रूपमपि बाहुल्येन कार्ण्यं पृथिव्याम्; नान्यस्य । तत्र अभ्यासलिङ्गप्रकरणानुगृहीतपृथिवीश्रुत्या केवलान्नश्रुति-
लोकशक्तिकी । यत्तु तस्याप्यनुपाहकं लिङ्गं वर्पणादूयेष्टत्वम्,
तद्गीर्वादिरूपपरिणतपृथिव्या उपपन्नं लिङ्गप्रकरणमलादेव ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ ७ ॥

सृष्टिक्रमे भूतानामविरोध उक्तः; इदानीं तेषां कार्योत्पा-
दकत्वमविरोधेन निरूप्यते; तत्र च तावदेषां ब्रह्माधिष्ठिता-
नामेव कारणत्वं नान्यथेति चिन्त्यते; ईक्षत्याद्यधिकरणगत-
तार्थत्वात् । नापि मन्त्रेण एव तत्तद्भूतात्मनावस्थितस्योत्तरोत्तर-
कार्योपादानत्वम्; 'तेजोऽतः' इत्यत्र तन्निर्णयात् । तस्मादि-
हाकाशादिभूताधिष्ठात्र्यो देवताः किं स्वतन्त्रा एव उत्तरतरो
प्रवर्तन्ते, उत परमेश्वरपरतन्त्रा इति विचार्यते । अत्र च
पूर्वपक्षे आकाशादिशब्दास्तदभिमानिदेवतापराः; 'आकाशा-
त्' इत्यादिशब्दान् स्वातन्त्र्येण कारणत्वनिर्देशात्; अपेक्षाना-
नां तदनुपपत्तेः । एष्टं च 'यमाकाशो न वेद' इत्याद्यामाका-
शादिशब्दानां देवतापरत्वम् । यद्यपि 'परात् तन्मृतेः' इत्यत्र
जीवकर्तृत्वमीश्वरार्थानमिति वक्ष्यते, तथापि इह देवताना-
मैश्वर्ययोगात्स्वातन्त्र्यमाशङ्क्यते । न च देवतानामपि अत्र
ईश्वरार्थानत्वं निन्दे, कैमुतिहन्यायेन जीवमात्रेष्वपि तस्मिन्ने-
तदपिकरणानारम्भः शङ्कनीयः; मत्पि देवतानां महाभूत-

सृष्टादीश्वरपारतन्त्र्ये विहितक्रियाकर्तृत्वादौ भुद्रे जीवमा-
प्रत्यापि स्वातन्त्र्यमङ्गोदयसंभवात् । तत्र 'आकाशाद्वायुः'
इत्यादि श्रूयते 'य आकाशे विष्टन्नाकाशमन्तरो यमयति' इत्ये-
वमादि च ; अनयोः भुत्पोराकाशादिस्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यवि-
षयतया विरोधे सति,

एकदेशी वक्ति—

चेतनस्वानपेक्षत्वात्स्वातन्त्र्यवशनादपि ।

देवताभावमापन्नं ब्रह्म भूतनियामकम् ॥

अचेतनं हि प्रवृत्तावसमर्थं चेतनमपेक्षते ; देवानां तु चेत-
नस्याश्वेश्वरापेक्षा कारणत्वे । 'आकाशाद्वायुः' इत्यादिस्वा-
तन्त्र्यं च भुतम् ; अतः 'य आकाशमन्तरो यमयति' इत्येव-
मादिवाक्यमाकाशाधिष्ठातृदेवतात्मभावेन व्यवस्थितस्य ब्रह्मण
आकाशादिनियन्तृत्वपरम् । तस्माद्यथा आकाशादात्मना
ईश्वरो वाय्वाद्युपादानम्, एवं तदभिमानिदेवतात्मना तदधि-
ष्ठातेति न पृथगन्तर्यामिता ब्रह्मण इति प्राप्ते, अभिधीयते—

उपादानत्वमात्रार्थाः पञ्चम्योऽतो न लक्ष्याः ।

भूतवत्परतन्त्राः स्युर्लक्षिता अपि देवताः ॥

'आकाशात्' इत्यादौ हि आकाशादिब्रह्मा भूतवाचकाः ;
■ देवतालक्षकाः । न च पञ्चम्यः स्वातन्त्र्यमाहुः ; अपि तु
प्रकृतित्वम् । यद्यपि अत्र नियन्ता न निर्दिष्टः, तथापि 'यः

पृथिव्यां तिष्ठन्त्यः पृथिवीमन्तरो यमयति' इति श्रुत्यन्तरा-
 भ्रियन्ता अधिगतः ; तथा 'सोऽकामयत्' इत्युपक्रम्य 'सद्य
 त्यद्याभवत्' 'तदात्मानं स्वयमकुरुत्' इति सर्वात्मक ईश्वरः
 कर्ता श्रूयते ; एते च श्रुती सखि संभवे न जीवभावापन्ननि-
 यन्तपरत्वेन संकोचमर्हतः— इति ब्रह्म भूतनियन्तु लक्ष्य-
 ताम्, लक्ष्यन्तां वा देवताः ; ता अपीश्वरवशाः, भूत्यादीनां
 राजाधीनत्वदर्शनात् ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ ८ ॥

अद्वैतप्रतिपक्षार्थं भूतोत्पत्तिक्रमचिन्तातन्तरं लयक्रमश्चि-
 न्यते । यद्यपि श्रुतिविप्रतिषेधो न परिद्वियते, तथाप्युत्पत्ति-
 क्रमे निरूपिते लयक्रमो बुद्धिस्थो निवार्यत इति प्रासङ्गिक्यौ
 पादावान्तरसंगती । भूतानां किमुत्पत्तिक्रमेणैव लयः, वैपरी-
 त्येन वेति संग्रहः, उत्पत्तिक्रमस्य भ्रातृत्वाद्विपरीतलयक्रमस्य
 लोके पटादीं दृष्टत्वाच्च ॥

तत्र

भ्रातृस्य संनिधेर्लोकदृष्टस्य व्यवधानतः ।

लयक्रमो नियम्येत भूतजन्मगतक्रमान् ॥

अत्रोच्यते—

संनिधावप्ययोग्यत्वाच्च जन्मक्रमतो लयः ।

अतिसंनिहितो सौम्यः भूतेर्भुत्पत्त्युपायतः ॥

पदपदार्थसंवन्धप्रहे हि लोकः श्रुत्या प्रथममपेक्षितत्वात्
वाक्यादपि संनिहितः, वाक्यप्रवृत्तेर्व्युत्पत्त्युत्तरकालत्वात्;
लोके च उत्पत्तिक्रमविपरीतो लयक्रमः ; सत्यां हि मृदि घटो
लीयते ; मृष्टयानन्तरं घटलये हि मृदभावेऽपि घटस्तिष्ठेत् ।
तस्मादयोग्यत्वात्तोत्पत्तिक्रमाह्वय इति ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति
चेन्नाविशेषात् ॥ ९ ॥

आत्मनो भूतानां चान्तराले कार्यान्तराग्नानामूतोत्पत्ति-
क्रम आक्षिप्यते, 'आत्मन आकाशः' इति श्रूयते, तथा 'यः
सर्वज्ञः ..' इति प्रस्तुत्य, 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वे-
न्द्रियाणि च । खं वायुर्व्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी'
इति च ; अनयोः श्रुत्योर्विरोधः, एकत्र आकाशादेः आत्मनः
सकाशादव्यवधानेनोत्पत्त्यभिधानात्, अन्यत्र च आत्मनः
प्रथमं करणोत्पत्तिमभिधाय चरमं भूतोत्पत्त्यभिधानाच्च । त-
त्रैकदेशी मूले—

प्रथमं करणोत्पत्तेश्चरमं भूतजन्मनः ।

नभःपूर्वकता भूतजन्मनो न विहन्यते ॥

भूतोत्पत्तौ च आकाशप्राथम्यस्य करणात्तं पूर्वमुत्पत्तावपि
न भद्र इति श्रुत्योरविरोध इति प्राप्ते, अभिधीयते—

अन्नादिमयत्तान्नानान्मनआदिर्हि भौविकः ।

भूतापन्नात्मनस्तस्मान्मनआदिसमुद्भवः ॥

अन्नमयश्रुतिविरोधात् 'एतस्माज्जायते' इत्यत्र पाठकम-
भङ्गः ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो

भाक्तस्तद्भाषभावित्वात् ॥ १० ॥

एवं साधत्तत्पदवाच्यस्य कारणत्वनिर्णयाय भूतोत्पत्तिश्रुति-
विरोधोऽपास्तः ; इदानीमापादपरिसमाप्तेः त्वंपदार्थशुद्धये जी-
वोत्पत्तिविषयश्रुतिकलहो वारयिष्यते । अयं जीवजन्मनिधन-
निमित्तब्रह्मानरीयेष्टिब्रह्मादिविधिशास्त्रस्य, न जीवो जायते
म्रियते—इत्यादिशास्त्रस्य च विरोधादप्रामाण्येन पूर्वः पक्षः ।
यदीन्द्रियोत्पत्तिर्न भूतोत्पत्तिक्रममन्यथयसि, तर्हि जीवोत्पत्ति-
स्तमन्यथयेत् इति तद्भाषाम्, सैव नास्ति, कुतः कलहः ? इति
प्रतिपादनादयान्तरमंगतिः ; नास्त्यत्रैकदेशमतम्, वैदिकानां
सर्वेषां मते जीवस्य नित्यत्वान् ; तत्र—

जातधैत्र्य इति ह्युक्त्या देहजन्म न कथ्यते ।

तस्मात्ते न हि देहाय भाद्धादिकरणं मतम् ॥

जातधैत्र्यो मृतधैत्र्य इति लोके मुख्य एव जीवो व्यव-
ह्रियते ; तज्जन्मनिमित्तं च जातकर्मादिकरणम् ; देहमात्राभि-

धाने उदरान्तर्मृतदेहनिर्याणेऽपि वैश्वानरीयेष्ट्यादिकरणप्रस-
ङ्गात् इति । अत्रोच्यते—

मृतेभ्यः श्राद्धनिर्माणं स्वर्गाद्यर्था यजिक्रिया ।
देहोद्देशेन नेत्यन्यजीवार्थत्वेन चोर्यते ॥

यद्यपि वैश्वानरीयेष्टिफलं पूतत्वादि पुत्रेणैवेह भोक्तुं श-
क्यम्, तथापि मृतेन श्राद्धजनिता तृप्तिर्न देहेन विनाशिना
भोक्तुं शक्या ; नापि यागफलं स्वर्गादि ; असौ देहनाशेऽपि
अविनाशिनात्मना भवितव्यम् । तस्माज्जातश्चैत्र इत्यत्र
जीवसंयुक्तदेहजन्म लक्ष्यते ; तन्निमित्तमेव जातकर्मादि
गर्भयीजगत्तदोपनिवृत्त्यर्थं विधीयते, न जीवजन्मनिमित्त-
मिति ॥

नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ ११ ॥

जीवानां महामर्गमहाप्रलययोः ब्रह्मण उत्पत्तिप्रलयौ विद्येते
न वेति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः ; श्रूयते हि 'न जीवो
ध्रियते' इति, 'यथामोर्विस्फुलिङ्गा एवमग्मादात्मनः सर्व-
एवात्मानो व्युत्थरन्ति' इति च ; अतः श्रुत्योर्विप्रतिपेधः ।
तत्रैकदेश्याद्— पूर्वसु स्वर्गादिभोगाय देहनाशेऽप्य्वात्मा न
नश्यतीत्युक्तम्, तर्हि कल्पमात्रावस्थानेऽपि स्वर्गादिभोगसं-
भवान् जीवाः कल्पाद्यन्तयोरुत्पत्तिविनाशवन्तः ; जीवामरण-
भुविश्च देहध्वने जीवाध्वमपरा । तथाहि—

विस्फुलिङ्गवदुत्पत्तेरक्षरेऽप्ययकीर्तनात् ।

प्रतिज्ञानुपरोधाच्च जायते जीव ईश्वरात् ॥

‘यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र वैवापियन्ति’ इति श्रूयते; अत्र परमात्मना सरूपा भावा जीवाः, चेतनस्थात्; संसारी च जीवः असंसारिण ईश्वराद्विभक्तः, स चैव तद्विकारः, तद्विज्ञानाच्च ज्ञायेत । तस्माद्व्यविकारो जीव इति प्राप्ते, अभिधीयते—

जीवस्योपाधितो जन्म भेदश्च परमेश्वरात् ।

विकारस्य प्रलीनस्य न मोक्षफलभागिता ॥

अनाद्यविद्योपाधिकस्य जीवस्य अवान्तरोपाधिभूतलिङ्गशरीरस्य महासर्गादुत्पत्तिप्रलयौ विस्फुलिङ्गदृष्टान्तेन ध्रुतावुपचर्येते । औपाधिकत्वाच्च परजीवविभागस्य स्वत ऐक्ये ब्रह्मज्ञानेन जीवज्ञानोपपत्तिः; स्वाभाविकविकारत्वे तु जीवन्य ब्रह्मप्रकृतौ लीनस्य न मोक्षः फलं स्यात्; तस्मात्प्रतिविम्बवद्विभागमात्रमारोपितम् । स्वरूपतस्तु जीवो ब्रह्मैव ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १२ ॥

‘अमुषः सुमानमिवाकशीति’ ‘अत्रार्यं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति’ इत्यादिजीवस्वप्रकाशत्ववादिनीनाम्, ‘पश्यंश्चक्षुः

‘गृण्वन्श्रोत्रम्’ इत्याद्यागन्तुकजीवचैतन्यवादिनीनां च श्रुतीनां विरोधः । पूर्वत्र जीवस्य प्रज्ञैक्यात् न जीवो जायत इत्युक्तम्, तत्रैक्यमेवासिद्धम्, आगन्तुकज्ञानस्य जीवस्य निरुक्तज्ञानेन ईश्वरेणैक्यायोगादित्याश्लेषिकी संगतिः । तत्रैकदेशी श्रुतीनामविरोधमाह—

ज्ञानेः सकर्मकत्वेन नयनाद्यर्थवत्तया ।

अनित्यो जीवबोधस्तच्छक्तिं नित्यां श्रुतिर्बदेत् ॥

कर्मणा हि जानात्यर्थो ज्ञातः, अतस्तदभावे सुपुत्यादौ न भवेत्, भवति च आत्मा; तथा च न ज्ञानमात्रमस्वरूपम्; तदनुपूर्वी व्यावृत्तत्वात्, दुःखवत् । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्च तज्जन्यं ज्ञानं न जीवस्वभावः; इतरथा इन्द्रियादिवैयर्थ्यापातात् । जीवचैतन्यस्य नित्यत्ववादिन्यः श्रुतयः तच्छक्तिनित्यत्वपराः । अस्ति हि ज्ञानोत्पादनशक्तिर्नित्या जीवानाम्, अन्यथा इन्द्रियादिसंनिकर्षेऽपि व्योम्नीव तेषु ज्ञानं न स्यात्; तस्माज्ज्ञा जीवा इति प्राप्ते, अभिधीयते—

आत्मा स्वयंप्रभः शश्वत्मन्देहरहितस्त्वतः ।

सकर्मिकास्तु जन्येरन्बुद्धिश्च य इन्द्रियैः ॥

आत्मा स्वयंप्रकाशः, जश्वत्मन्देहरहितत्वात्, यज्ञैवं तन्नैवं षट् इव; न च अभिदो हेतुः; न हि कश्चिदात्मनि मंदिग्ये ग्रामहम्, न वा— इति । न चैतन् परप्रकाशत्वे षटते; षटा-

दिष्यदर्शनात् । न चात्राप्रसिद्धविशेषणत्वम् ; अयं घटः एत-
दन्यज्ञेयत्वानधिकरणभासमानान्यः, प्रमेयत्वात्, पटवदिति
किञ्चिन्निष्ठे स्वप्रकाशत्वे सिद्धं, तस्यात्मन्यनुमानेन साधयितुं
शक्यत्वात् ; स कर्मकत्वम् इन्द्रियजन्यत्वं च बुद्धिवृत्तीनां ज्ञा-
नानां भवति नात्मचैतन्यस्येति ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १३ ॥

‘एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः’ ‘स यदास्माच्छरीरा-
दुत्क्रामति सहैव चैतैः सर्वैरुत्क्रामति’ ‘ने के चास्माहोका-
त्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति तस्माहोकात्पुनरिति
अस्मै लोकाय कर्मणे’ इत्याणुत्वश्रुतीनाम्, ‘स वा एष
महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः’ इत्यादिमहत्त्वश्रुतीनां च
विरोधः । पूर्वत्र स्वप्रकाशो जीव इत्युक्तम् ; तदुक्तम् ; अणो-
जीवस्य मनोवत् स्वप्रकाशत्वायोगात् इत्येकदेशी प्रत्यक्षि-
ह्वते । तथाहि—

उत्क्रान्त्यादेः परिच्छिन्नधर्मत्वादणुशब्दतः ।

अणुजीवो महत्तास्य प्रकृत्यैक्यविवक्षया ॥

विभागसंयोगोत्पादौ हि उत्क्रान्त्यादीनां फलम् । न च
सर्वगतस्य तौ स्तः । सर्वगतत्वं हि सर्वत्र नित्यव्याप्तत्वम्,
सर्वात्मत्वं वा ; उभयथापि न तत्त्वतः संयोगादुपपत्तिः । यत्
जीवस्य महत्त्वज्ञानम्, तत् प्रकृतियतं विकारे जीवे उप-

चरितम् । विकाराणामुपादानाद्वस्तुतोऽनन्यत्वादिति प्राप्ते,
अभिधीयते—

महावाक्यादनन्तत्वमणुता गुणवाक्यतः ।

जीवस्याधिगता बुद्ध्युपाधिका सात इष्यते ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ १४ ॥

‘असङ्गो ह्ययं पुरुषः’ इत्यादिश्रुतीनां विधिनिषेधादिश्रु-
तीनां च आत्मकर्तृत्वाकर्तृत्ववादिनीनां विरोधः ; यद्यपि जी-
वपरिमाणवत्तत्कर्तृत्वमपि बुद्ध्युपाधिकमिति वक्तुं शक्यम्,
तथापि विधिश्रुतिप्रतिपादिनत्वात् तन्मिथ्यात्वमयुक्तम् ; सत्यं
च कर्तृत्वं नात्मनः संभवति ; असौ बुद्धेरेव कर्तृत्वमिति सां-
ख्यैकदेशी प्रत्यवतिष्ठते । तथाहि—

कर्तृत्वे सक्रियत्वेन जीवानित्यत्वसक्तिः ।

धीः कर्तात्मा तु भोक्तैव भोगश्चिदवसानता ॥

न च भोक्तृत्वं सक्रियत्वम् ; तस्य साक्षित्वमात्रस्वरूप-
त्वान् इति प्राप्ते, अभिधीयते—

कर्तुः फलेन मयन्धो भोक्तुरेव हि कर्तृता ।

एषा चारोपिता शास्त्रैर्विध्यादिभिरनूयते ॥

कर्त्रपेक्षितोपायता को हि विधिः । भोक्तुश्चापेक्षितं फलं प्र-
त्युपायो विधातव्यः ; तस्माद्बुद्धेः कर्तृत्वमात्मनस्तु भोक्तृत्व-

मित्यसंगतम् । आरोपितेन कर्तृत्वेन आत्मनः सक्रियत्वम् ।
विधिश्च लोकसिद्धं तदनुवदतीति न विरुध्यते । भोक्तृत्व-
मध्यात्मनोऽध्यास्तमेव । तस्य चिन्मात्ररूपत्वे मुक्तावपि प्रस-
ङ्गान् ; तद्वत्कर्तृत्वमपि किं न स्यादिति ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ १५ ॥

कर्तृत्वाकर्तृत्वयोर्विरोधे, पूर्वं मिथ्या कर्तृत्वं पारमार्थिकम-
कर्तृत्वमिति विरोधः परिहृतः ; इदानीं पारमार्थिकेऽपि कर्तृ-
त्वे विरोधः परिहर्तुं शक्यते इत्येकदेशी प्रत्यवशिष्टे—

उत्सर्गस्यानपोद्यत्वात्कर्तृत्वं वास्तवं श्रुतम् ।

अक्रियस्यापि कर्तृत्वान्मुक्त्यभावोऽपि नापत्तेः ॥

विधिशास्त्रार्थवत्त्वादयो हि हेनचः कर्तृत्वमात्मन आपाद-
यन्ति ; न च स्वाभाविकत्वे संभवति असत्यपवादे तदौपा-
धिकं युक्तम् ; अतिप्रमङ्गान् । न च मुक्त्यभावप्रसङ्गोऽस्या-
पवादकः ; क्रियाया अभावेन मुक्त्युपपत्तेः । न च क्रियार-
हितस्य कर्तृत्वानुपपत्तिः ; श्लेशरहितस्यात्मनो ज्ञानरूपत्ववत्
क्रियारहितस्यापि कर्तृत्वसंभवादिति प्राप्ते, अभिधीयते—

स्वभावो ज्ञानमाप्नोतमात्मनो न तु कर्तृता ।

क्रियाविष्टत्वरूपा सा क्रियाभावे न युज्यते ॥

‘सत्यं ज्ञानमनन्तम्’ इत्यादौ ज्ञानस्वरूपत्वमात्मनस्तात्प-

येणाम्नातम्; तदसत्यपि विज्ञेये युज्यते । कर्तृत्वं तु नात्मनः
स्वभावत्वेन आम्नातम्; ततस्तत्क्रियावेशात्मकम्; यदि त-
त्सिद्धपर्यं क्रियापि मुक्ताविष्यते, ततः दुःखापत्तेरमुक्तिः
स्यात्; न च कर्तृत्वशक्तिस्तस्यात्रास्थेया; सर्वतः उदासी-
नस्यात्मनः क्रियानुपपत्तौ, निर्विषयायास्तस्या अप्ययोगा-
दिति ॥

परास्तु तच्छ्रुतेः ॥ १६ ॥

‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नि-
नीपते’ इत्यादिश्रुतीनाम् ‘यजेत’ इत्यादिश्रुतीनां च विरोध-
संदेहे, औपाधिक एव कर्तृत्वे प्रवर्तकविचारणात्संगतिः ।
एकदेश्याह—

रागात्मवृत्तेः पापानामीशानुज्ञाविरोधतः ।

विधिश्रुत्यर्थवत्त्वाच्च न जीवं प्रेरयेत्परः ॥

स्वत एव रागद्वेषाभ्यां प्रवर्तमानस्य जीवस्य नेश्वरापेक्षा ।
सुखदुःखवैषम्यं च सृजत ईश्वरस्य पक्षपातापातः । न च
कर्मापेक्षत्वाददोषः, कर्मणामपि तत्कारितत्वात् । पापकर्मणि
कारणिकस्य स्वतन्त्रस्य प्रेरकत्वायोगात्; ईश्वराधीनप्रवृत्तौ
च जीवे विधिप्रतिषेधवैयर्थ्यम् । न हि बलवदनिहनुद्यमाने
नरे विध्याद्यर्थवत्ता । तस्मात् ‘एष ह्येव’ इत्यादिश्रुतयः सम-
स्तविधिनिषेधश्रुतिविरोधाहोकविरोधाच्च ऐश्वर्यप्रशंसापरा ने-
या इति प्राप्ते, अभिधीयते—

जीवब्रह्मभेदाभेदश्रुतीनां विरोधः । पूर्वत्र जीवमियन्ता ईश्वर
इत्युक्तम्, इदानीमीश्वरमाक्षिपन्नेकदेशी श्रुतीनामविरोधं च
वदन्प्रत्यवतिष्ठते—

अभेदे भेदगीर्वाणाद्भेदेऽभेदश्रुतेर्हतेः ।

भेदाभेदविरोधाच्च नेश्वरोऽस्तीति मन्महे ॥

जीवब्रह्माभेदे ईशित्वीशितव्यादिश्रुतिविरोधः; भेदे च
'ब्रह्मदाशः' इत्याद्यभेदश्रुतिविरोधः । न च भेदाभेदश्रुतिवि-
शात् अंशत्वश्रुतिस्मृतिभ्यां च जीवो ब्रह्मांश इति युक्तम्;
अंशित्वे ब्रह्मणः कार्यत्वापातात् । अंशभूतजीवदुःखानां च
अंशब्रह्मण्यापत्तेः—देवदत्त इव पादादिदुःखानाम् । भेदाभेद-
योश्चैकत्र विरोधात् । न चैवं ब्रह्मैव सत्, असन्तस्तु
जीवा इति युक्तम्; तथा सति मुक्तसंसारिविभागस्य अनु-
ज्ञापरिहारविभागानां च विलोपप्रसङ्गात् । तस्माजीवा एव
सन्तः, न ब्रह्म; एकत्वश्रुतयस्तु जातिदेशकालप्रयुक्तभेदोप-
चारात् इति शङ्के, अभिधीयते—

अप्राप्तेः प्रक्रमादेश्च वेदान्तैर्ब्रह्म मीयते ।

तस्यैव प्रतिविम्बत्वाज्जीवानां स्यादवस्थितिः ॥

प्रमाणान्तरागम्यत्वाद्ब्रह्मणः, तस्मिन्नेव वेदान्तानां प्रक्रम-
मप्योपमंहारप्रसङ्गात् लोकप्राप्तजीवानुवादेन तस्य ब्रह्मैक्यं
ते प्रतिपादयन्ति । जीवानां च ब्रह्मप्रतिविम्बत्वात्मुखदुःख-

न्धमोक्षादिव्यवस्था उपपद्यन्ते; प्रतिबिम्बाश्रुत्वावपि दिम्ब-
शुद्धिवत् जीवानां संसारित्वेऽपि ब्रह्म न संसारि इष्यते ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुमयानन्दपूज्य-
पादशिष्यमगवदमलानन्दविरचिते शास्त्रदर्पणे
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

अत्र तथाशब्दद्वियदादिवदुत्पत्तिमात्रमतिदिश्यते, न तु तन्न्यायः; भेदान् । तत्र हि-द्वयोः प्रथमजत्वेन पूर्वपक्षः, अत्र तु प्राणानामुत्पत्तेः प्राक् जगदुत्पत्तेः सद्भावप्रयुक्तानुत्पत्तितश्च पूर्वपक्षः; अत एव भाष्यकारीयमिह वियदधिकरणन्याया-
नुस्मरणम् अभ्युषयार्थमिति वाचस्पतिः प्रतिपादयाम्बूष ।
'अमद्वा इदमग्र आमीन् । तदाहुः किं तदसदासीदिति क-
पयो वाच ते अग्रेऽमदामीन् । तदाहुः के त ऋषय इति प्राणा
वाच ऋषयस्ते यत्पुरास्मात्मवस्मादिदमिच्छन्तः श्रमेण तपसा-
र्षन् तस्मादृषयः' इति प्राग्जगदुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावप्रव-
णादनुत्पत्तिराग्रायते, अन्यत्र तु प्राणानामुत्पत्तिः पठ्यते- 'य-
थाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युधरन्त्येवमेतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा
व्युधरन्ति' इति; ततश्च विरोधप्राप्ता, एकदेश्याह—

सद्भाववगनेः सर्गात्प्राक्काले प्रश्नपूर्वकम् ।

नित्याः प्राणान्नया सर्वकार्यात्प्राक्मत्त्वमंशवान् ॥

'किं तदमदामीन्' इति प्रश्नपूर्वकं प्राणानां सत्त्वमजातव-

दुच्यमानं विवाक्षितम्; 'पुरास्मात्सर्वस्मात्' इति च सर्वकार्ये-
भ्यः प्राक्सत्त्वमुच्यमानं न जवान्तरसृष्टिपरमिति इन्द्रियाणि
न जायन्ते, तच्चन्मश्रुतिस्तु गौणीनि प्राप्ते, अभिधीयते—

अग्निसाधनसृष्ट्यर्थमग्निरूपप्रजापतेः ।

प्राणानां सत्त्वमत्रोक्तं वैलोक्योत्पत्तितः पुरा ॥

इह प्रकरणे अग्निसाधनजर्करादेः स्तुत्यर्थम् 'स शर्कराम-
सृजत' इत्यादिना सृष्टिरुच्यते; तत्र चित्यात्मकत्वेन उपाख्य-
दिरण्याभेदस्य कारणस्वसिद्धयर्थं तत्प्राणानामवाप्तरप्रसङ्गे न-
न्नाय उक्तः । सर्वशब्दोऽपि अग्निसाधनमात्रपरः, पक्षोऽपि
तत्कारणमात्रविषय इत्यविरोधः ॥

मत्त गनेर्विज्ञेयितत्वाच्च ॥ २ ॥

कथित् 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मान्' इति चक्षुर्माण-
रसनवाक्श्रोत्रमनस्त्वचः प्राणाः भ्रूयन्ते; कचिन्नु त एव ह-
स्ताधिका महत्वास्त्यबन्धकत्वेन युक्ता अष्टावाप्तायन्ते 'अष्टौ
प्रज्ञाः'— इति; कचिन्नव, 'मत्त वै दीर्घिण्याः प्राणाः द्वा पा-
यूपस्याववाध्वौ'— इति; कचिद्दश, 'नव वै पुरुषे प्राणाः
नाभिर्दशमी'— इति; कचिदेकादश— दशमे पुरुषे प्राणाः
शुद्धिर्कर्मोन्द्रियाणि वन, आग्नेत्याधिष्ठानेनेत्यात्मा मन प्रकादशः'
— इति; कचिद्वादश, 'मर्वेषां तृणाणां त्वगेकायनम्'
इत्यथ, तस्या— 'त्वद्नामिकारमनजलुःशोत्रमनोहृदयहस्त-

पादोपस्थपायुवाक्'— इति ; कचित् एत एव प्राणा अहंका-
राधिकास्त्रयोदश । एवं विप्रतिपन्नाः प्राणेयत्तां प्रति श्रुतयः ।

उत्पत्तिरविमानेन येषां प्रागुपपादिता ।

प्राणानामविरोधेन संख्यैषाभिह वर्ण्यते ॥

इति संगतिः । तत्र श्रुतीनामितरेतरविरोधाद्प्रामाण्ये
प्राप्ते, एकदेश्याह—

सप्तानां शीर्षण्यानां प्राणत्वेन विशेषणात् ।

अप्राणा इतरे सप्त संख्याबोधेऽनुवादता ॥

‘सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः’ इत्यत्र ये सप्त शीर्षण्याः, ते
प्राणा इति विधीयते ; अतश्च अर्थात् हस्तादीनामप्राणत्वं ग-
म्यते । यदि तु ये शीर्षण्याः प्राणाः ते सप्तेति विधीयेत,
ततोऽनुवादत्वम् ; शीर्षण्यप्राणानां सप्तत्वस्य मानान्तरसिद्ध-
त्वात् । अपि च नानासंख्यानामवच्छेदकत्वानुपपत्तौ एका
कल्या ; तत्र प्राथम्याल्लाघवाच्च सप्तत्वमेव कल्प्यम् । अष्टत्वा-
द्यभिधानं ■ श्रुतिभेदविषयमिति प्राप्ते, अभिधीयते—

श्रुतीनां कलहे कार्यात्प्राणैकादशताश्रिता ।

अष्टत्वाद्यवयुत्योक्तिराधिक्यं श्रुतिभेदतः ॥

इह रूपादिसाक्षात्कारकार्यपञ्चकवशात् बुद्धीन्द्रियपञ्चक-
म् ; वदनादिकार्यपञ्चकवशाच्च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि ; मनश्चैकम्,
तद्धि मननान्मनः, निश्चयाद्बुद्धिः, अभिमानादहंकार इति गी-

यत्ते, वृत्तिमात्रभेदेऽपि धर्मिणो व्यतिरेकानवगमात् । इतरत्र तु
बन्धवधिरादिषु व्यतिरेकावगमात् । तथा च एकादशत्वश्रुति-
रञ्जसी ; अष्टत्वादिश्रुतिः निर्देशलाघवार्थम् एकादशत्वानुवा-
द इतरोपलक्षणार्थः ; द्वादशत्वादियुतिर्गृह्यभेदविषया उपास-
नार्था । न चैवमनुमानादर्धनिर्णय इति श्रुतेः परतः प्रामा-
ण्यम् ; आपाततः श्रुतितात्पर्यानवबोधेन विरोधस्फूर्तो विषय-
भेदेन व्यवस्थितश्रुतितात्पर्यस्यानुमानादवगमात् । यत्तु शीर्ष-
ण्यप्राणाद्यनुवादेन सप्तत्वविधौ अनुवादकत्वमिति, तदिष्ट-
मेव ; 'सप्तभिर्धूपयति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः शिर एत-
द्यज्ञस्य यदुत्था शीर्षमेव यज्ञस्य प्राणान्दधाति' इत्युत्थाधूपन-
स्तुतिपरत्वात् ; सप्तभिः 'वसवस्त्वा धूपयन्तु' इत्यादिमन्त्रै-
रित्यर्थः । अतः प्राणान्तरण्यावृत्तिपरत्वयोजना न युक्तेति ॥

अपरवर्जकम् ॥

'स यत्रैव चाक्षुषः पुरुषः पराङ्पर्यावर्तते अथारूपक्षो
भवति एकीभवति न पश्यति न जिघ्रति न रसयति न वद-
ति न शृणोति न मनुवे न स्पृशति एकीभवति न विजानाती-
त्याहुः' इति ; अत्रैकमेवान्तःकरणं संशयनिश्चयवृत्तिभेदान्मन
इति विज्ञानमिति चोक्तम् । एवमेतान्सप्त प्राणान्धकम्य 'तमु-
त्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनू-
त्क्रामन्ति' इति वाजसनेयिनः समासनन्ति । न एवान्यत्रापी-
यते— प्राणो वै प्राणेन्द्रियमित्यर्थः ; ग्रहः सोपानेन गन्धे-

नातिग्रहेण गृहीतः, जिह्वा च ग्रहः स रसेनातिग्रहेण गृहीतः,
चक्षुरूपेण, श्रोत्रं शब्देन, मनः कामेन, हस्ती कर्मेणा, बाहू
ताम्रा, त्वक्स्पर्शेन— इति । तथान्यत्र— दशमे पुरुषे प्राणाः
आत्मा मन इत्यर्थः । एकादशः । ते यदास्माच्छरीरादुत्क्रामन्ति
—इति । अत्र संशयः—किं सप्तानामिन्द्रियाणामुत्क्रामन्ति-
चतैकादशानामिति ; सप्त प्राणान्प्रक्रम्य 'सर्वे प्राणाः उत्क्राम-
न्ति' इति वचनात्, एकादशानामुत्क्रामन्त्यभिधानाच्च । पूर्व-
वर्णकवत्संभतिः । तत्र—

प्राथम्याल्लघवात्कार्यदर्शनस्याविरोधतः ।

सप्तानामेव निर्याणमाधिक्यं वृत्तिभेदतः ॥

एकादशसंख्यातः पूर्वं सप्तसंख्या प्रतीयते, लघ्वी च ; अन्त-
संख्यात्वान् । न चैकादशकार्यदर्शनविरोधः ; इह वेदे एकाद-
शप्राणाभ्युपगमान् । उत्क्रान्तिमात्रं हि सप्तानाम् । इतरं तु
सह वेदेन नश्यन्ति, देहान्तरारम्भे चारप्स्यते । यस्तु अधिक-
प्राणोत्क्रान्तिवचनम् 'दशमे' इत्यादि, सहापवानुमहोतात्
'एकीभवन्ति' इत्यादिवचनात् वृत्तिभेदविषयम् । 'सर्वे प्रा-
णाः' इति सर्वशब्दोऽपि प्रकृतसप्तप्राणेषु संकोच्य इति
प्राप्ते, अभिधीयते—

ग्रहत्वं बन्धकत्वेन बन्ध आमुच्छिन्नस्ततः ।

अष्टानां ग्रहताम्रानादधिकोत्क्रान्तिरिष्यते ॥

एवं सत्येकादशोत्क्रान्तिश्रुतिः सर्वश्रुतिश्च न संकोच्येत ।

देहान्तरारम्भे च नाभिनवप्राणारम्भकल्पनेति । प्रयोजनं तु
उत्क्रामतामेव प्राणानां सर्वदेहानुयायित्वात् यासां हेरण्य-
गर्भाद्युपास्तीनां वागाद्यग्न्यादिभावरूपाधिदैविकशरीरादिप्रा-
णिः फलम्, तासु सप्तानामेवोपास्तिः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते
त्येकादशानामिति ॥

अणवश्च ॥ ३ ॥

‘अणुश्च’ इत्यस्य श्रुतिवशेन मुख्यप्राणस्यासर्वगतत्वं वक्ष्य-
ति । तदिन्द्रियाणामपि मुख्यन्यायमिति वक्ष्यते । अत्र सांख्य-
मतमाहंकारिकत्वकृतव्यापित्वमिन्द्रियाणां निरस्यते । अत एव
भाष्यनिवन्धनकाराभ्यां पूर्वपक्षे न काचन श्रुतिरुदाहृता;
श्रुतिविरोधनिरासपदेऽपि यादे वादिविप्रतिषेत्तिनिरासप्रसङ्गा-
त्संगतिः; प्राणसंख्यायां निरूपितायां तत्परिमाणम्यापि वा-
दिभंसमतस्य युद्धिस्थस्यान् । पूर्वैकादशप्राणानाम् उत्क्रान्तिरु-
क्ता, सा न युक्ता; तेषां व्यापित्वात् । तथा हि—

व्याप्यहंकारकार्यत्वात्प्राणानां व्यापिता मता ।

शक्तिर्महोचतमनेषां गत्यादिः श्रुतिपूज्यते ॥

सिद्धान्तस्तु—

व्यापित्वं कारणानां म्याद्विप्रकृष्टार्थदर्शनम् ।

देहे मद्रूपिर्महोचं श्रुतिष्विन्द्रियता भवेत् ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ४ ॥

‘तथा प्राणाः’ इत्यत्रोक्तन्याय इह मुख्यप्राणेऽतिदिश्यते । उत्तराधिकरणे इन्द्रियव्यापारात्प्राणस्य भेदो वक्ष्यते । स प्राणोत्पत्तिनिरूपणानन्तरं संगच्छत इति द्वे एते अधिकरणे नैरन्तर्येण करणीये । यदि त्विन्द्रियोत्पत्तिचिन्तानन्तरमेव प्राणोत्पत्तिमतिदिश्य प्राणस्येन्द्रियव्यापाराद्भेदो निरूप्येत, तर्हिन्द्रियेषु स्वरूपसंख्याभ्यामनिर्णीतेषु तद्व्यापारात्प्राणस्य भेदो न शक्यो निरूपयितुम् । तस्माद्भगवतः सूत्रकारस्य इन्द्रियोत्पत्तिचिन्तानन्तरमिन्द्रियाणि निरूप्य प्राणस्य च जन्म-
 तिदिश्य तस्येन्द्रियव्यापारेभ्योऽन्यत्वनिरूपणं संगच्छते । तत्र ‘नासदासीन्नो सदासीत्’ इति ब्रह्मसूक्तोक्तेन ‘मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न राज्या अह आसीत्प्रकेतः आनीदवात एवधया तदेकं तस्माद्भान्यं न परः किंचनास’ इत्यस्यामृचि महाप्रलये ‘आनीदवातम्’ इति प्राणव्यापारः श्रूयते, अवातमिति प्राणव्यतिरिक्तवायुनिषेधः, पूर्वपक्षे मृत्युः पृथिवी, अमृतं स्वर्गः, राज्यहोः प्रकेतौ चन्द्रादित्यौ, व्यापाराश्च लिङ्गात् व्यापारवतः प्राणस्यास्तित्वमवगम्यते । ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च’ इति मन इन्द्रियातिरिक्तस्य प्राणस्योत्पत्तिश्च श्रूयते । ‘तथा प्राणाः’ इत्यत्र हि प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावश्रवणमवान्तरप्रलयविषयमित्युक्तम् । इदं तु महाप्रलयविषयमित्यधिकाशङ्का । लिङ्गस्यापि श्रुत्या सह स्पर्धा वक्ष्यमाणविशेष्यानुगुण्याद्भवति । उक्तं हि भट्टाचार्यैः—
 ‘अत्यन्तपलिनोऽपीह पौरजानपदा जनाः । दुर्बलैरपि बाध्य-

न्ते पुरुषैः पार्थिवश्रितैः' इति । ततश्च श्रुत्योर्विरोधादप्रा-
माण्ये प्राप्ते, एकदेश्याह—

आरोपादपवादस्य बलित्वात्तद्विरि श्रुतम् ।

प्राणजन्मेति जन्मोक्तिर्गौण्यभ्यारोपरूपतः ॥

वेदान्तेषु सृष्टपथ्यारोपो निषेधार्थः । नासदासीपसूक्तं च
निषेधार्थत्वात्प्रवृत्तम् । तदाह भगवान्भाष्यकारः— अद्यप्र-
धाने सूक्त इति । 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादिसृष्टिवाक्या-
न्यभ्यारोपार्थानि । ततश्च 'गुणे त्वन्याप्यकल्पना' इति गौ-
णार्थानीति प्राप्ते, उच्यते—

अद्वैतापवादोऽयमद्वैते न विकल्प्यते ।

प्राणजन्मश्रुतिस्त्वहमद्वैते सा न गौण्यतः ॥

मत्स्यम् अभ्यारोपापवादार्थः ; स एवापवादो अद्याद्वैतप्रति-
पक्षार्थः ; ततश्च अपवादार्थेऽपि वाक्ये आनीच्छव्यो न
प्राणव्यापारप्रतिपादकः, किंतु सृष्टिकारणम् आनीत् जी-
वितवत्— इत्येवंपरः । प्राणजन्मश्रुतिस्तु परमज्ञेय्यद्वैतप्रति-
पक्षे; कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन उपपादकत्वान्शुद्ध्यर्थेति ॥

न चायुक्रिये पृथगुपदेयात् ॥ ५ ॥

उत्पत्तिचिन्तानन्तरमुत्पत्तिमत्स्वरूपचिन्तनात्मंगतिः । 'यः
प्राणः स वायुः' इति भूयने, 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वे-
न्द्रियाणि च । स वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी'

‘तथा प्राणाः’ इत्यत्रोक्तन्याय इह मुख्यप्राणेऽतिदिश्यते । उत्तराधिकरणे इन्द्रियव्यापारात्प्राणस्य भेदो वक्ष्यते । स प्राणोत्पत्तिनिरूपणानन्तरं संगच्छत इति द्वे एते अधिकरणे नैरन्तर्येण करणीये । यदि त्विन्द्रियोत्पत्तिचिन्तानन्तरमेव प्राणोत्पत्तिमतिदिश्य प्राणस्येन्द्रियव्यापाराद्भेदो निरूप्येत, तर्हिन्द्रियेषु स्वरूपसंख्याभ्यामनिर्णीतेषु तद्व्यापारात्प्राणस्य भेदो न शक्यो निरूपयितुम् । तस्माद्भगवतः सूत्रकारस्य इन्द्रियोत्पत्तिचिन्तानन्तरमिन्द्रियाणि निरूप्य प्राणस्य च जन्मातिदिश्य तस्येन्द्रियव्यापारेभ्योऽन्वत्यनिरूपणं संगच्छते । तत्र ‘नासदासीनो सदासीन्’ इति ब्रह्मसूत्रेण ‘मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न राध्या अहं आमीत्यकंतः आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्मादहं न परः किंचनास’ इत्यस्यामृतिमहाप्रलये ‘आनीदवातम्’ इति प्राणव्यापारः श्रूयते, अवातमिति प्राणव्यतिरिक्तवामुनिषेधः, पूर्वपक्षे मृत्युः पृथिवी, अमृतं स्वर्गः, राध्याहोः प्रकेर्ता चन्द्रादित्यौ, व्यापाराद लिङ्गात् व्यापारवतः प्राणव्यतिरिक्तत्वमवगत्यते । ‘एतस्माज्जायते प्राणी मनः सर्वेन्द्रियाणि च’ इति मनश्चन्द्रियातिरिक्तस्य प्राणस्योत्पत्तिश्च श्रूयते । ‘तथा प्राणाः’ इत्यत्र हि प्रागुत्पत्तेः प्राणमहाप्रलयणमथान्तरप्रलयविषयमिदं श्रूयते । इदं तु महाप्रलयविषयमित्यवधिष्टाजगद्वा । लिङ्गस्यापि भुज्या मदस्यर्थादव्ययमात्रविशेषानुगुण्यारूढनि । उक्तं हि महाप्रलयेः—
‘अगन्तव्यं तदसिद्धं पारमानन्दं जनाः । दुर्बलैरपि वाच्य-

वायुमात्रादिन्द्रियमात्राश्च त्वंपदार्थस्य विवेकः कार्यः, सिद्धान्ते प्राणादर्शयति ॥

अणुश्च ॥ ६ ॥

‘अणवश्च’ इत्यत्र सांख्योक्तमाहंकारिकत्वकृतं व्यापित्वमिन्द्रियाणां निरस्तम्; अत्र तु भुत्ववगतं मुख्यप्राणस्य व्यापित्वमविरोधेन व्यवस्थाप्यत इति न तुल्यन्यायता । इन्द्रियाणामपि भुत्ववगते व्यापित्वमनेनैव न्यायेन व्यवस्थापितं भवति । अन्ये त्वादुः—‘अणवश्च’ इत्यस्यासिद्धेशोऽयम् ‘मम एभिरिन्द्रियभिराहंकारैः’ इति व्यापित्वभूतेषु अधिकान्नास्मादधिदैविकविषयत्वेन तन्निरास इति; तन्न, ‘त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः’ इति इन्द्रियाणामपि व्यापित्वप्रवणस्य व्यवस्थायाश्च साम्यान् । अपरे त्वादुः— तत्र च अणवश्च इन्द्रियाणां प्राणस्य च व्यापित्वपरिच्छिन्नत्वश्रुतय उदाहरणम्; तत्रैन्द्रियव्यापित्वश्रुतीनाम् ‘म यो हेताननन्तानुपास्ते’ इत्युपासितविषयत्वम् उपास्तेऽप्यारोपितरूपेणाप्युपपत्तेन व्याप्तिमाधकत्वमित्युक्तम् । अत्र तु ‘ममोऽनेन सर्वेण’ इत्यादेः प्राणव्यापित्वप्रवणस्यार्धदैविकविषयत्वं वर्ण्यत इति । तदपि न । अप्रापि समानत्वान् ‘प्राणः साम’ इति व्युत्पन्न ‘य एवमेतत्साम वेद’ इत्युपासितविधातान् हेतुभेदस्य च अधिकरणाभेदकत्वादिनि ॥

इदानीमधिकरणार्थं वर्णयामः— वायोरिन्द्रियव्यापारान्

इति । अत्र च वायुप्राणभेदाभेदश्रुत्योर्विरोधादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः; अत्र वायुरेव प्राण इति नैकदेशिमतम्; तथा सति वृत्तितद्वेदस्यावश्यवक्तव्यत्वेन सिद्धान्तादविशेषात् । तस्माच्छ्रुत्योर्विरोधादनिश्चायकत्वेन मांरुयमतेन सामान्यकरणवृत्तिः प्राणः; तथा हि—

चास्यते मिलितैर्यद्वच्छुक्ते संभूय पञ्जरम् ।

मिलितैरिन्द्रियैरेव प्राणवृत्तिर्विरच्यते ॥

यद्यपि नैकैकैन्द्रियवृत्तिः प्राण ; एकैकेन्द्रियाभावेऽपि जीवनेदर्शनान् । स्वगिन्द्रियवृत्तित्वे च सामान्यकरणवृत्तित्वव्यापनान् । तथापि मिलितेन्द्रियवृत्तिर्भवति । एकैकशः शुक्लैरचाहयस्यापि पञ्जरस्य मिलितैश्चाहयत्वात् । तत्त्वान्तरप्राणकल्पनायां च गौरवम्; इन्द्रियेभ्यः प्राणस्य भेदवृत्तिर्वृत्तिनद्वेदविषयेति प्राप्ते, अभिधीयते—

प्रधानक्रियया तुन्या मिलित्वा कुर्वतां क्रियाः ।

भवन्ति नेन्द्रियेष्वेता इति प्राणो न तत्क्रिया ॥

ये हि संभूय क्रियां कुर्वन्ति तेषां प्रधानक्रियाममानावान्तरव्यापारा दृश्यन्ते; यथा शुक्लानां पञ्जरपालनानुगुणान्पुष्पनानि । नैवं प्राणनानुगुणावान्तरव्यापारा इन्द्रियाणाम्; भवगादिख्यापाराणां प्राणनाद्विज्ञानीयत्वान् । तस्मात्त प्राणनमिन्द्रियकार्यम् । न च श्रुतेर्गोविमिति । प्रयोजनं तु पूर्वपक्षे

वायुमात्रादिन्द्रियमात्राच्च त्वंपदार्थस्य विवेकः कार्यः, सिद्धान्ते प्राणादपोति ॥

अणुश्च ॥ ६ ॥

‘अणवश्च’ इत्यत्र मांस्योक्तमाहंकारिकत्वकृतं व्यापित्वमिन्द्रियाणां निरस्तम्; अत्र तु भुत्यवगर्तं मुख्यप्राणस्य व्यापित्वमविरोधेन व्यवस्थाप्यत इति न तुल्यन्यायता । इन्द्रियाणामपि भुत्यवगर्तं व्यापित्वमनेनैव न्यायेन व्यवस्थापितं भवति । अन्ये त्वाहुः—‘अणवश्च’ इत्यस्यातिदेशोऽयम् ‘सम एभिर्द्विभिलोकेः’ इति व्यापित्वभूतं च अधिकामाह्वा आधिदैविकविषयत्वेन तद्विराम इति; तत्र, ‘त गृहे मर्ब एव समाः मर्बेऽनन्ताः’ इति इन्द्रियाणामपि व्यापित्ववर्णनस्य व्यवस्थायाश्च साम्यान् । अपरे त्वाहुः— तत्र च अत्र च इन्द्रियाणां प्राणस्य च व्यापित्वपरिच्छिन्नत्वश्रुतय उदाहरणम्; तत्रेन्द्रियव्यापित्वभ्रुतीनाम् ‘म यो हैतामनन्तामुपारस्ते’ इत्युपासिद्विषयत्वान् उपारस्ते आरोपिनरूपेणाप्युपपत्तेर्न व्याप्तिसाधकत्वमित्युक्तम् । अत्र तु ‘समोऽनेन सर्वेण’ इत्यादेः प्राणव्यापित्ववर्णनव्याधिदैविकविषयत्वं व्यर्थं इति । तदपि न । अत्रापि समानत्वान् ‘प्राणः साम’ इति व्युत्पाद्य ‘य एवमेतन्माम वेद’ इत्युपासिविधानान् हेतुभेदस्य च अधिकरणाभेदकत्वादिति ॥

इदानीमधिकरणार्थं वर्णयामः— वायोरिन्द्रियव्यापाराच्च

विवेचितस्य मुख्यप्राणस्य परिमाणनिरूपणात्संगतिः । 'प्राणः
सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः' इति विभुत्वं श्रूयते, एवम् 'उत्क्रामन्तं
प्राणोऽनूत्क्रामति' इत्यविभुत्वं च । तत्र विरोधादप्रामाण्ये
प्राप्ते, एकदेश्याह—

विभोः परिच्छेद उपाधितो भवे-

द्विभुत्वमल्पस्य न युक्तमित्यतः ।

द्रुप्यादिसाम्योत्क्रमणश्रुती विभोः

प्राणस्य देहोपहितस्य न स्वतः ॥

न खलु घटकरकादेर्विभुत्वं केनापि रूपेणोपपद्यते । विभु-
नातु नभसः कृपाद्यवच्छेदात् कृपादिसाम्यमल्पत्वं च दृष्टम्,
एवं च प्राणस्यापि शरीराद्यवच्छेदात् द्रुप्यादिसाम्यम् 'समः
द्रुपिणा' इत्यादिवाक्यैरभिधीयते; उपाधिकृतं चाल्पत्वम-
पेक्ष्य गत्युत्क्रान्तिश्रुती इति प्राप्ते, अभिधीयते—

हिरण्यगर्भप्राणस्य विभुत्वमितरस्य तु ।

परिच्छेदः स्वतो नैवः छेदात्कल्प्य उपाधिभिः ॥

व्ययध्यायां हि ममवन्त्यां नोपाधिकल्पितः परिच्छेदो
युक्तोऽभ्युपगन्तुम् । प्रयोजनं जीवात्क्रान्त्यादेः प्राणोपाधिकत्व-
मिद्विः, व्यापित्वे प्राणस्य जीवादविशेषेण उपाधित्वायोगा-
दिनि ॥

ज्योतिराण्यधिष्ठानं नु तदामननात् ॥ ७ ॥

निरूपितेन्द्रियाणां वा प्रवृत्तिः सा स्वतन्त्रतः ।

देवताधिष्ठितैवेति चिन्तनात्संगतिः स्फुटा ॥

‘चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति’ इति निरपेक्षकारणत्वावग-
मात्, ‘वागग्निना उपोतिषा भाति च तपसि च’ ‘अग्निर्वाग्भूत्वा
मुखं प्राविशत्’ इति च इन्द्रियाणाममन्यादिदेवताधिष्ठितत्व-
वचनाच्च विरोधः ; वाचोऽग्निमास्यत्वादग्नितानुगृहीता स्वविषयं
भामयतीत्यर्थः ; तपसि, कार्यं कर्तुं प्रवर्तते ; अन्यस्यान्यभावा-
संभवात् वाकसादृश्यं तद्भावः ; स च वाक्समानकार्यहेतुत्व-
मित्यनुपादकत्वसिद्धिः ; एवं विरोधे, एकदेश्याह—

निरपेक्षमाधिष्ठानार्जवैर्मतिविरोधतः ।

सुतेर्गोणत्वतो देवा अधितिष्ठन्ति नेन्द्रियम् ॥

यद्वि यत्कार्यं करोति तत्तत्र निरपेक्षमित्युत्सर्गः ; मापे-
क्षत्वं तु बलवद्वाधकात् ; न चेन्द्रियैर्देवतापेक्षापामस्ति प्रमाण-
म् ; अचेतनत्वाद्वास्यादिवचेतनाधिष्ठानानुमानं जीनेधराभ्यां
सिद्धसाधनम् ; न च ‘अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्’ इत्या-
दिश्रुत्वा इन्द्रियाणां देवताधिष्ठितत्वमिति वाच्यम् ; देवतानां
जीवस्य चैकमत्यनिमित्तमात्रेण कार्यामिद्विप्रसङ्गात् । अपि
च इन्द्रियाधिष्ठानुरेव भोक्तृत्वमिति तदेवतानामेव स्यात्, न
जीवस्य ; तस्मात् ‘अग्निर्वाग्भूत्वा’ इत्यादी अभिदाहो वागा-
दिष्वेव प्रकाशकत्वाद्यपेक्षया गमयितव्य इति प्राप्ते, अभिधी-
यते—

नियन्तृतोपयोगादिसाक्षात्कारेण सा श्रुता ।

अन्यादेरिन्द्रियेष्वैकमत्यं चेश्वरतो भवेन् ॥

स्वरूपोपयोगादिमाक्षात्कारपूर्वकं प्रेरकत्वं हि नियन्तृत्वम् ; न च जीवस्य इन्द्रियस्वरूपमाक्षात्कार इति न तेन सिद्धमाधनम् ; न चेश्वरेण, तस्यागममन्तरेणासिद्धेरुक्तत्वान् ; आगमात्तरिमर्द्धा तद्वदेवतानामधिष्ठातृत्वस्याप्यागमसिद्धत्वात्तदप्यस्तु । मति चैवं न जीवेन देवतानामिन्द्रियाधिष्ठाने नैकमन्यम् , तस्येन्द्रियाद्यमाक्षात्कारित्वेनाधिष्ठातृत्वायोगान् ; अधिष्ठातृत्वंऽपि ईश्वरादैकमत्यसिद्धेः । रथमाध्यजयफलरहितस्यापि मारुतेः म्याम्यर्थ रथाधिष्ठातृत्वञ्च जीविभोगार्थमेष देवतानामिन्द्रियाधिष्ठातृत्वमप्युपपद्यते ; तामां तावन्मात्रस्य श्रुतत्वान् अस्मदादीन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन तामामस्मदादिवत्तत्माध्यभोगभागित्यानुमानम् ' न ह वै देवान् पापं गच्छति ' इत्यागमसाधितम् ॥

न इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र

श्रेष्ठात् ॥ ८ ॥

' एतन्मयं सर्वं रूपममामेति त एतन्मयं सर्वं रूपमभवत् तस्मादेत एतेनाग्न्यायन्ते प्राणाः ' इत्येवमिन्द्रियाणां मुख्यप्राणरूपत्वमात्रायते, तथा ' एतन्मात्रायन्ते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ' इति तत्त्वान्तर्गतम् ; अनयोः धृत्योर्विरोधादप्रामाण्यं प्राप्तम् ; तत्र सिद्धेतिन्द्रियेषु तदधिष्ठातृत्विन्या ।

तान्येव तु मुख्यप्राणवृत्तिव्यतिरेकेण न सन्ति इत्येकदेशा-
क्षिपति—

तद्वावानुविधायित्वाचद्रूपत्वश्रुतेरपि ।

प्राणशब्दस्य चैकाध्यादिन्द्रियाण्यसुश्रुतयः ॥

प्राणे सतीन्द्रियाणि सन्ति, नासति; श्रुतिश्च प्राणस्त्वस्व-
मेवामाह— ‘इन्तास्य—’ इत्याद्या; प्राणशब्दवाच्यत्वं चा-
ज्ञातम् ‘तस्मादेत एतेनास्यायन्ते प्राणाः’— इति; अत्र वृ-
त्तिवृत्तिमतोऽप्यभेदादैकार्थ्यं शब्दस्य, तत्त्वान्तरत्वे तु अने-
कार्यत्वम् । प्राणे वा मुख्यस्य प्राणशब्दस्य इन्द्रियेषु साक्ष-
णिकत्वं प्रसज्येत । न च ‘एतस्माज्जायन्ते प्राणो मनः सर्वे-
न्द्रियाणि च’ इति भेदव्यपदेशाद्भेदः; मनसोऽप्यनिन्द्रियत्व-
प्रसङ्गात्; ‘मनःपष्ठानीन्द्रियाणि’ इति स्मृते; तस्येन्द्रियत्वे
‘इन्तास्य’ इति श्रुतेः इन्द्रियाणामपि प्राणवृत्तित्वमिति प्राप्ते,
ग्रहः—

इन्द्रियशब्दविभागा-

प्रकरणभेदाच्च कार्यमानात्वात् ।

प्राणात्तत्त्वान्तरता

न वृत्तिता चक्षुरादीनाम् ॥

तत्त्वान्तराणि प्राणाद्वागादीनि इति सूत्रे प्रविष्टाभ्याद्वि-
धेः; तत्र हेतुः— तस्यपदेशात् तस्य तत्त्वान्तरस्य व्यपदेशात् ।
सदेवोपपाद्यते— अन्यत्र भेदात् इन्द्रियाणि— भेदं प्राणं वज्र-

नियन्तृतोपयोगादिमाक्षात्कारेण सा श्रुता ।
अग्न्यादेरिन्द्रियेष्वैकमत्यं चेश्वरतो भवेत् ॥

स्वरूपोपयोगादिसाक्षात्कारपूर्वकं प्रेरकत्वं हि नियन्तृत्वम् ; न च जीवस्य इन्द्रियस्वरूपसाक्षात्कार इति न तेन सिद्धसाधनम् ; न चेश्वरेण, तस्यागममन्तरेणासिद्धेरुक्तत्वात् ; आगमात्तत्सिद्धां तद्वद्देवतानामधिष्ठातृत्वस्याप्यागमसिद्धत्वात्तदप्यस्तु । सति चैवं न जीवेन देवतानामिन्द्रियाधिष्ठाने नैकमत्यम् ; तस्येन्द्रियाद्यसाक्षात्कारित्वेनाधिष्ठातृत्वायोगात् ; अधिष्ठातृत्वेऽपि ईश्वरादैकमत्यसिद्धेः । रथसाध्यजयफलरहितस्यापि सारथेः स्वाम्यर्थं रथाधिष्ठातृत्ववज्जीवभोगार्थमेव देवतानामिन्द्रियाधिष्ठातृत्वमप्युपपद्यते ; तासां तावन्मात्रस्य श्रुतत्वान् अस्मदादीन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन तासामस्मदादिवत्तत्साध्यभोगभागित्वानुमानम् ‘न ह वै देवान् पापं गच्छति’ इत्यागमबाधितम् ॥

॥ इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र
श्रेष्ठात् ॥ ८ ॥

‘इन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणाः’ इत्येवमिन्द्रियाणां मुख्यप्राणरूपत्वमाग्रायते, तथा ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च’ इति तत्त्वान्तरत्वम् ; अनयोः श्रुत्योर्विरोधादप्रामाण्यं प्राप्तम् ; तत्र सिद्धेऽप्यिन्द्रियेषु तदधिष्ठातृचिन्ता ।

शेऽपि शरीरशयनमुक्त्वा 'प्राणः प्राविशत्तत्प्राणे प्रपन्न उद-
 तिष्ठन्' इत्यादिना प्राणप्रवेशे शरीरोत्थानं दर्शयति; तस्मा-
 देहधारकत्वं प्राणस्य न वागादीनाम्; इन्द्रियाणां तु बाह्या-
 नामर्थालोचनं कार्यम्, मनसस्तु अर्थमननम्, न चेते प्राणस्य
 संभवतः; एवं वैलक्षण्यप्रमितौ इन्द्रियेषु प्राणशब्दस्य व्याक्ष-
 णिकत्वं न दोषः गङ्गादिष्वानामिव तीरादिष्विति । प्रयोजनं
 पूर्वपक्षे प्राणमात्रात् स्वंपदार्थस्य विवेकः कार्यः, सिद्धान्ते तु
 इन्द्रियेभ्योऽपीति; एवं यथाभाष्यमेकमधिकरणम् ॥

वाचस्पतिस्तु 'त इन्द्रियाणि' इति सूत्रेणैकमधिकरणम्,
 'भेदश्रुतेः' इत्यादिसूत्रद्वयेन चापरं चकार; तेन चेन्द्रियाणां
 प्राणवृत्तित्वं निरस्यते; तत्र चेन्द्रियाणि श्रेष्ठादन्यत्र अन्यानि-
 इति त एव सूत्रादनुपपत्तेः प्रतिज्ञा लभ्यते । अथ तु इन्द्रियाणां
 प्राणवृत्तित्वमिषेपपरत्वे, प्राणात्तत्त्वान्तराणीति अभ्याहारमस-
 द्भात् । तद्व्यपदेशादिति हेतुमत्तच्छब्देनाभ्याहृतत्वान्तरत्व-
 परामर्शान्, श्रौतपरामर्शालाभाच्च, हेतुर्मानदकत्वं च; त-
 द्वापदेशादिति किम् ? प्राणः इन्द्रियाणीत्यपर्यायशब्दव्यपदेशा-
 दित्यर्थः । तर्हिन्द्रियाणां प्राणवृत्तित्वाभावे साध्ये अनेकान्तः,
 मनःकामादिशब्दानां वृत्तिवृत्तिमदभेदाभिधाविनामपि अपर्या-
 यत्वात् । अथ प्रकरणभेदेन कार्यभेदव्यपदेशस्तद्व्यपदेशः, तर्हि
 'भेदश्रुतेः' इत्यादिना पुनरुक्तिरिति । तस्मादाद्यं सूत्रं प्रकारा-
 न्तरेण वर्ण्यते—

यित्वा ते एकादश प्राणा इन्द्रियाण्युच्यन्ते श्रुतौ 'एतस्माज्जा-
यते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति । मनसस्तु सत्यपि
भेदव्यपदेशे स्मृतेरेवेन्द्रियत्वम् । न चैवमिन्द्रियाणामपि
'तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणाः' इति श्रुतिवशात्प्राण-
वृत्तित्वमिति वाच्यम्, तस्याः श्रेष्ठप्राणनाम्ना इन्द्रियाणां
समाख्यानकथनद्वारेण प्राणश्रेष्ठ्यपरत्वात्— श्रेष्ठनाम्ना कुला-
ख्यानघनः, 'अयं वै नः श्रेष्ठः' इत्युपक्रमात् । एतेन तद्रूप-
भवनं व्याख्यातम्; तद्भावभावित्वं तु तद्वृत्तित्वेऽनेकान्तम्;
देहभावानुविधायिनामपि प्राणसहितेन्द्रियाणां देहवृत्तित्वा-
भावात् । किं च 'एवं स्वस्वेता देवताः पाप्मनाविध्यन्'
इति वागादीनसुरसङ्गविद्वानुपसंहृत्य—अथ हेममासन्य प्रा-
णमूचुः वागादयस्त्वं न उद्गाय अयोतिष्ठोमे औद्गात्रं कर्म कुरु
तेन वयमसुरान्विजेष्यामः—इत्युपक्रम्य—सद्येति तेभ्य एष
प्राण उदगायत्तं पाप्मनाविध्यन्नसुरास्ते च यथाश्मानमृत्वा
छोष्टो विध्यंसेत एवं हैव विध्यंसमाना विष्वङ्भो विनेशुः—
इत्यसुरविध्यंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य प्रकरणान्तरकरणेन
निरूपणं दृश्यते; तथा कार्यवैलक्षण्यं च श्रूयते—
'सुषुप्तेषु वागादिषु प्राणाग्रय एवास्मिन्पुरे जाग्रति' इति,
तथा 'वागुदक्कामदवदभ्रास्ते देहः' इत्यादिना वागाद्युत्क्रा-
न्तावपि शरीरावस्थानमुक्त्वा 'प्राण उदकामत् तत्प्राण
उत्क्रान्तेऽपतत्' इति प्राणोत्क्रान्तौ शरीरपातः श्राव्यते,
तथा 'वाक्प्राविशदशयदेव शरीरम्' इत्यादिना वागादिप्रवे-

सोऽपि शरीरक्षयनमुक्त्वा 'प्राणः प्राविशत्तत्प्राणे यपत्र उद्-
तिष्ठन्' इत्यादिना प्राणप्रवेशे शरीरोत्थानं दर्शयति; मामा-
हेहधारकत्वं प्राणस्य न वागादीनाम्; इन्द्रियाणां तु वाया-
नामर्थालोचने कार्यम्, मनसस्तु अर्थमननम्, न च तं प्राणमात्र-
संभवतः; एवं वैलक्षण्यप्रमितौ इन्द्रियेषु प्राणशब्दस्य व्याप-
णिकत्वं न दोषः गङ्गादिपदानामिव तीरादित्थिनि । प्रयातनं
पूर्वपक्षे प्राणमात्रात् त्वंपदार्थस्य विवेकः कार्यः, विद्वान् तु
इन्द्रियेभ्योऽपीति; एवं यथाभाष्यमेकमधिकरणम् ॥

वाचस्पतिस्तु 'त इन्द्रियाणि' इति सूत्रेणैकमधिकरणम्,
'भेदश्रुतेः' इत्यादिसूत्रद्वयेन चापरं चकार; तेन इन्द्रियाणां
प्राणवृत्तित्वे निरस्यते; तत्र चेन्द्रियाणि श्रेष्ठादन्यत्र अस्यानि-
इति त एव सूत्रादनुपपन्नेन प्रतिज्ञा लभ्यते । अथ तु इन्द्रियाणां
प्राणवृत्तित्वनिषेधपरत्वे, प्राणात्तत्त्वान्तराणीति अस्याऽप्यप-
प्रात् । तद्व्यपदेशादिति हेतुगततच्छब्देनाप्याहमद्वयान्तरा-
परामर्शात्, औत्तपरामर्शालाभाच्च, हेतुपौनरुप्यं च; न-
व्यपदेशादिति किम् ? प्राणः इन्द्रियाणीत्यपयोग्यशब्दपर्यवशा-
दित्यर्थः । तर्हीन्द्रियाणां प्राणवृत्तित्वाभावे मायं भ्रमेदन्तः,
मनःकामादिशब्दानां वृत्तिवृत्तिमदभेदाभिवाचिनामपि अपर्या-
यत्वात् । अथ प्रकरणभेदेन कार्यभेदव्यपदेशप्रत्ययपद-
'भेदश्रुतेः' इत्यादिना पुनरुक्तिरिति । तस्मादस्य सूत्रं प्रकार-
न्तरेण वर्ण्यते—

अनुग्राहकदेवतानिरूपणानन्तरमनुग्राह्यगतविशेषश्चिन्त्यते ।
 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति इन्द्रियेभ्यः
 पृथक्प्राणनिर्देशलिङ्गानुमितश्रुत्या प्राणस्यानिन्द्रियत्वमवगम्य-
 ते, 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमि-
 ति च' इति पाणिनिस्मृत्यनुमितश्रुत्या इन्द्रियत्वं च; इन्द्रश-
 ब्दात् पट्टीसमर्थात् लिङ्गमित्येतस्मिन्नर्थे घच् प्रत्ययो भवति,
 घस्य आयनादिसूत्रेण इयादेशः, इन्द्रस्य लिङ्गम् इन्द्रियम्;
 एवमिन्द्रेण सृष्टमित्याद्यर्थे प्रत्ययो योज्यः; चकारः 'चितः'
 इत्यन्तोदात्तार्थः । एवं श्रुतिविरोधे, एकदेश्याह—

भौतिकत्वे सतीन्द्रस्य लिङ्गत्वादसुरिन्द्रियम् ।
 रूपाद्यालोचकत्वस्य दीपादौ व्यभिचारतः ॥

भौतिकत्वे मति देहस्थात्मलिङ्गत्वमिन्द्रियत्वम्; ज्ञानव्या-
 पृत्यर्थे भौतिकग्रहणम्; चेष्टाद्यपीन्द्रियद्वारा लिङ्गं न स्वात-
 न्त्येण; न च रूपादिसाक्षात्कारकारणत्वमिन्द्रियत्वम्; आलो-
 कादावतिव्याप्तेः । भेदनिर्देशस्तु मनोवत्प्राधान्याद्रमयितव्य
 इति प्राप्ते, अभिधीयते—

देहाश्रितस्य रूपादिसाक्षादीकरणस्य च ।
 इन्द्रियत्वं मतं रूढिर्योगाच्च बलवत्तरा ॥

तं वागादयः श्रेष्ठादन्यत्तेन्द्रियाणि; कुतः ? तेनेन्द्रियशब्देन
 तेषामेव वृद्धव्यवहारे व्यपदेशान् । इन्द्रलिङ्गता तु स्वार्थ

व्युत्पादिता- गच्छतीति गौः इतिवत् । इन्द्रियलक्षणं तु देहाश्रितत्वे सति रूपादिसाक्षात्कारकारणत्वम् । इदं च इन्द्रियस्य देहाश्रितत्वं यदेहप्रदेशे चक्षुर्गोलकाद्यनुग्रहोपधा-
वाभ्यां तदनुग्रहोपधातौ । तथा च नालोकस्येन्द्रियत्वप्रसङ्गः ;
अस्तु प्राणस्यानिन्द्रियत्वम्, तस्यैव तु वृत्तयः इन्द्रियाणीत्या-
शङ्का उत्तराधिकरणे निरस्ता ॥

संज्ञामूर्तिफलसिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उप-
देशात् ॥ ९ ॥

उत्पद्यमानव्यापार उत्पत्तिः, उत्पादकव्यापार उत्पादना,
तत्र जगदुत्पत्तिविषयश्रुतिविरोध इतः प्राक्पादद्वयेन निरस्तः ;
इदानीमुत्पादनाविषयश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्रात्रिवृत्कृत-
भूतोत्पादनं पारमेश्वरमेवेति श्रुतिष्वभिगीतमवगतम् ; भूति-
कनिर्माणे तु श्रुतिविप्रतिपत्तिर्दृश्यते इति तस्मिरासाय यत्नते ।
'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य तेजोऽवयवानां सृ-
ष्टिमभिधायाप्रायते— 'सैवं देवतं कृत इन्ताहमिमास्मिन्नो
देवता अनेन जीवेनात्मनानुपविश्य नामरूपे व्याकरवाणि'
इति, 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' इति ; अत्र ना-
मरूपनिर्माणस्य जीवकर्तृकत्वं प्रतिभासते ; 'आकाशो ह वै
नाम नामरूपयोर्निर्वदिता' इत्यत्र नामरूपनिर्वहणस्य परमे-
श्वरकर्तृकत्वमाप्तातम् ; अनयोः श्रुत्योर्विरोधोऽस्ति न चेति सं-

सयः । तच्च 'जीवेन' इत्यस्य व्याकरणप्रवेशसंबन्धाभ्या-
म् । अत्रैकदेशिमतोपन्यासेन न प्रयोजनम् ; वाक्यघटनाया-
मपि विरोधाशङ्कतेः । तत्र 'जीवेन' इत्यस्य 'व्याकरवाणि'
इत्यनेनैव संयन्धः । तथा च विरोध इति प्राप्तम् ; तथा हि—

प्रधानेनान्वयाकाङ्क्षावशात्संनिधिसाधनान् ।

जीवेनेत्यस्य साफल्यत्वात्त्वामुतेर्जीविकर्तृता ।

यद्यपि 'जीवेन' इत्यस्य 'अनुप्रविश्य' इत्यनेन तैरन्तर्यं सं-
निधिरस्ति, तथापि आकाङ्क्षया प्रकरणमरूपया बाध्यते ; स्या-
नस्य प्रकरणादुर्बलत्वात् । तत्र यद्यपि गिरिवहीसमुद्रादिनिर्माणे
जीवस्य कर्तृत्वं न प्रतीयते, तथापि विस्थितिविस्थाविनामकरणे
रथशकटादिरूपकरणे चास्ति सामर्थ्यम् ; तावता च योग्यता
अवधारयितुं शक्यते । न हि सर्वत्र कार्यं कर्तृत्वमवगन्तुं
शक्यम् ; आतन्व्यात् । एवं च प्रधानेन 'व्याकरवाणि' इत्यनेन
'जीवेन' इत्यस्य गुणभूतस्य संबन्धे संभवति, न गुणभूतेन
'अनुप्रविश्य' इत्यनेन संबन्धः ; अज्ञानां प्रधानत्वत्वेन प्रधान-
संयन्धापेक्षितत्वात् । 'व्याकरवाणि' इत्युत्तमपुरुषश्रुतिस्तु पर-
देवतायाः प्रयोजककर्तृत्वमाह— चरेणानुप्रविश्य परसैन्यं
संकलयामि इतिवन् । इतरथा 'जीवेन' इत्येतद्वर्षे स्यात् ।
न च करणत्वेनार्थवत्त्वम् ; तथा सति प्रधानक्रियोद्देशेन कर्तृ-
व्यापारविषयत्वस्यावश्यवत्त्वत्वात् ; इतरथा करणत्वानु-

पपत्तेः । चेतनस्य च प्रधानक्रियोद्देशेन चेतनान्तरप्रयुक्तस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वम्, इतरस्य प्रयोजककर्तृत्वमिति चारद्वारकराजसैन्यसंकलने दृष्टत्वाच्च । किं च, अनुप्रवेशो जीवे कर्तरि तिष्ठिते, समानकर्तृत्ववाचिकत्वाद्युतेर्न्याकरणेऽपि जीवः कर्तेति सिध्यति; सस्माज्जीवकर्तृकमेव नामरूपन्याकरणम्, ने-
श्वरकर्तृकमिति श्रुतिविरोधे प्राप्ते, अभिधीयते—

उत्सर्गस्थापवादेन बाधाद्योग्यत्वहानितः ।

प्रधानेनान्वयासिद्धेर्भोगार्थं जीवकीर्तनात् ॥

जीवमश्रयिभागेन क्त्वाश्रुतेरुपपत्तितः ।

व्याकर्षोपपत्तुत्वा सर्वेशो नामरूपयोः ॥

सामान्येनावगतस्य योग्यत्वाच्च निरिजदीप्तमुद्रादावपवादेन बाधात् न जीवस्य 'न्याकरवाणि' इत्यनेन संबन्धः; किंतु 'अनुप्रविश्य' इत्यनेन संनिहितेन । न च जीवनिर्देशवैयर्थ्यम्; सिष्टकरणनामरूपनिर्माणयोः जीवभोगार्थत्वेन समिर्देशार्थवत्त्वात् । तस्मादनुप्रवेशमात्रे जीवस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वम्, परदेव-
वायाश्च प्रयोजककर्तृत्वम्; नामरूपन्याकरणे तु उत्तमपुरुष-
श्रुतेः स्वतन्त्रकर्तृत्वम्; क्त्वाप्रत्ययस्तु जीवमश्रयोः स्वरूपै-
क्यादुपपादयितव्यः इति ॥

इति मुनिवचनैर्विरोधदान्त्वा

परपरिकल्पितमानदूषणैश्च ।

श्रुतिकलहनिरासतश्च वेदैः

परमपदं प्रतिपाद्यमित्यवादि ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभवानन्दपूज्य-

पादशिष्यभगवदमलानन्दविरचिते आस्रदर्पणे

द्वितीयाध्यायस्य अनुर्यः पादः ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः

प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

अविरोधेन वेदान्तवेद्यं ब्रह्म निरूपितम् ।

तत्प्राप्तिसाधनं ज्ञानं सोपायमिह चिन्त्यते ॥

अविरोधेन अनाकुले वेदान्तार्थे तत्प्राप्तिसाधननिरूपणं
युक्तमित्यभ्यासयोर्हेतुहेतुगद्गावः संबन्धः । तत्र प्रथमे पादे
पञ्चाग्निविद्यामाभित्य परलोकंहलोकसंचरणं निरूप्यते स-
म्यग्ज्ञानसाधनवैराग्यार्थम् । जीवः प्राणेन्द्रियसहितः अ-
विद्याकर्मपूर्ववामनासमेतः पूर्वदेहं परित्यज्य देहान्तरं गृ-
हातीति श्रुतम्— 'अधैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति' इत्या-
रभ्य 'अन्यं नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते' इत्यन्तात्सं-
भान्; स किं देहबीजभूतैर्भूतसूक्ष्मैरसंपरिष्वक्तो गच्छति,
उत संपरिष्वक्त इति चिन्त्यते । अत्र द्वेधा विचारः— इतो
भूतानि यान्ति न वेति प्रथमः, तैरसंपरिष्वक्तो जीवो ग-
च्छति, उत संपरिष्वक्त इति द्वितीयः । परिष्वङ्ग एव गमनं
संभवति, प्राणानां जीवदेहाश्रयणेनैव गतिदर्शनात्, इतरथा

नेति सूक्ष्मभूतात्मकसूक्ष्मदेहसिद्धिरिति चिन्ताप्रयोजनम् । संशयवीजं तु किं पञ्चम्यामाहुतौ आपः भवन्तीति संबन्धः, यत या आपः ताः पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति । यदि प्रथमः, तदा पूर्वपक्षः, पञ्चम्यामाहुतौ अपां सत्त्ववचनेन द्युलोकाप्रावणामभावावगमात् । उत्तरस्मिन्तिद्ध्यान्तः सिध्यति ; पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वविशेषविधिना अन्यप्राणरूपवचसामपामभ्यनुज्ञानात् । तत्र भूतसूक्ष्माणीतो न यान्तीति प्राप्तम् ॥

उत्क्रान्तावश्रुतेः स्वर्गे श्रद्धाया हवनादपि ।

सर्वत्र सुलभस्त्वाच्च न भूतानामितो गतिः ॥

वृष्ट्याहुतिवर्जं पञ्चम्यामाहुतावेवापो भवन्तीति विशेषणसामर्थ्यादपुपलभितभूतानि न यान्ति; अपि च भागमैकसमधिगम्यं भूतगमनम्; न च इन्द्रियोपादानवदुत्क्रान्तौ भूतोपादानं श्रुतम्; अतश्च योग्यप्रमाणाभावात् अभावो भूतगमनस्य; यदि भूतानीतो गतानि, तर्हि स्वर्गलोके श्रद्धाप्यन्ते; न तु श्रूयन्ते । श्रद्धाया एवाहुतेस्तत्र श्रवणात् । न च देहान्तरारम्भान्वयानुपपत्त्या भूतगमनम्; भूतानां सर्वत्र सुलभत्वेन तद्वैयर्थ्यात् । एवं प्राप्ते, अभिधीयते—

कर्मयानान्तरां यानं श्रद्धाशब्दोऽभ्युल्लसकः ।

प्राणानां गमनार्थं च भूतोपादानमर्थवन् ॥

न तावत्पञ्चम्यामाहुतावेव आपो भवन्ति इत्यवधारयितुं

शक्यम्; शृष्ट्याहुतावपां दुर्वारत्वात् । न च सामान्य-
तो व्यवच्छिद्य पुनः श्रुतादन्यत्र व्यवच्छेदस्य संकोचः;
अस्यैव गौरवस्यायुक्तत्वात् । तस्मात् या आपः ताः पञ्च-
भ्यामाहुतौ पुरुषवचस इति विधीयते । कथं पुनः प्राप्ता-
स्वप्नु पञ्चमाहुतिसंबन्धः पुरुषवचस्त्वं च द्वयं विधातुं
शक्यम्; वाक्यभेदप्रसङ्गात् । त्वया वा कथं पञ्चमीमाहुति-
मनूय तस्यामपां सत्त्वं तासां च पुरुषवचस्त्वं च विधातुं
शक्यम्; तस्मात् पञ्चद्वयेऽपि वाक्यभेदोऽपरिहार्यः अगत्या
प्राभयितव्यः । यथाहुः भट्टपादाः— 'गौणं लाक्षणिकं वापि
वाक्यभेदेन वा स्वयम् । वेदोऽयमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलये-
त्' इति । अथवा धूमादिमार्गसिद्धम् इहलोकपरलोकसंचरण-
मनूय पञ्चाग्निकल्पनया उपास्तिमाश्रमिह विधीयते, अन्यरम-
र्षमनूयत इति न विरोधः । कुतः पुनरपां प्राप्तिः, यासु पञ्च-
माहुतिसंबन्धः पुरुषवचस्त्वं च चोद्यते ? उच्यते— 'तं विद्या-
कर्मणी समन्वारभेते' इति कर्मणामनुगमनमुक्तम्; कर्माणि
प्राग्निहोत्रादीनि दध्यादिद्रवद्रव्यसमवायीनि, अतः सन्ति
आपः प्राहुत्यपूर्वस्थाः; अनेन भूतोपादानाश्रयणं निरस्तम् ।
ताश्च पञ्चीकृतत्वादितरभूतसहिताः । कर्मारब्धे च देहे पञ्च-
भूतकार्यस्य स्वेवादिर्दर्शनात् कर्मसु पञ्चभूतान्वयसिद्धिः ।
देहपञ्चभौतिकत्वे अनुमानम्— देवदत्तशरीरं पृथिवीसम-
वेतत्वे सति उदकतेजोवाय्वाकाशासमवेतत्वरहितम्, कार्यत्वा-
त्— हिमकरकवत् । यद्यपि हिमकरकः परेषां पृथिवीतरभू-

तच्चतुष्टयासमवेतः, तथापि न पृथिवीसमवेतः; ततश्च पृथिवी-
समवेतत्वविशिष्टतदितरभूतचतुष्टयासमवेतत्वं तत्र नास्त्येव;
विशेषणाभावे विशिष्टस्याप्यभावात् । ततः सपक्षसिद्धिः ।
देवदत्तशरीरस्य पृथिवीसमवेतत्वे सति तदितरभूतचतुष्टया-
समवेतत्वरहितत्वं पृथिवीसमवेतत्वाभावाद्वा तदितरभूतचतु-
ष्टयासमवेतत्वाभावाद्वा; आद्यो व्याहृत इति द्वितीयः स्यात् ।
तथा च तोयादिममवेतत्वसिद्धिः । ततश्च 'आपः' इत्यस्य उप-
लक्षणत्वाच्छरीरारम्भकपञ्चभूतानि अनुगच्छन्ति । यत्तु स्वर्गे
श्रद्धामात्र श्रुतं न त्वाप इति, तन्नोच्यते— पञ्चम्यामाहुतौ
अपां पुरुषवचस्त्वं यथा भवति तथा किं वेत्थेति प्रश्ने, अपां
पुरुषशब्दवाच्यत्वप्रकारमात्रमग्निविस्फुल्लिङ्गादिदृष्टिविशिष्टम-
ज्ञातं पृच्छयते, वाक्यस्य विशेषणे संक्रान्तत्वान् । आपस्त्वग्नि-
होत्रादिकलप्राग्निपुनरावृत्तिपर्यालोचनया शास्त्रान्तराद्य ज्ञाता
एव । तत्र प्रथमाद्याहुतिषु आहुतिविशेषमजिज्ञासित्वा पञ्च-
माहुतिविषयप्रश्ने एवमभिप्रायः— या पञ्चमाहुतिः सैव प्रथ-
माहुतिस्थाने भवतीति; मति र्वैवं प्रश्नहृदये प्रथमाहुतावतिरि-
क्ताभिधानमसंबद्धं स्यात्; ततश्च श्रद्धाया हेतुत्वादायः श्रद्धा-
शब्देन लक्ष्यन्ते । 'आपो हास्मै श्रद्धां संनमन्ते' इति श्रुतेः ।
यत्तु भूतोपादानवैयर्थ्यमिति, तत्परिहृतम्, प्राणगतेर्भूतापेक्ष-
त्वादिति । एवं भूतानामितः परलोकगमने सिद्धे, विचा-
र्यते— किं भूतैः परिवेष्टितो जीवो गच्छति, उत भूतानि
पृथग्गत्वा परलोके शरीरमारभ्य तं परिवेष्टयन्तीति । ननु

कर्मसमयायित्वादपाम्, कर्मणश्च जीवाशितत्वात् कथं पृथ-
गामनशङ्का ? उच्यते, लिङ्गशरीरमेव कर्माश्रयं परलोकं गत्वा
व्यापितं जीवं चेष्टयिष्यति । अत्र—

अपामेव भुतेः प्रभ्रस्त्युक्त्वोभेतनाभुतेः ।

पृथगापः प्रयान्तीतः परलोके च चेष्टनम् ॥

उत्तरम्— न तावदापि ब्रह्म संसरति ; किंतु तदेव देहो-
पाध्यवच्छिन्नं जीवः संसरतीत्याख्यायते ; स च गत्वैव पर-
लोकं प्राप्नोति, तस्मिन् धर्मादि अभ्यस्वं लिङ्गोपाधितः—
इत्याख्यासमाप्ये उक्तम् ; एवं च,

सोमराजभुतेः साम्यास्यश्चाग्निपितृयाणयोः ।

अप्सु भोजन्ययः सिध्येदपां भोक्तुरि चाम्बयः ॥

पितृयाणे पथि 'आकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा' इत्यत्र
इष्टाधिकारी चन्द्रलोकं प्राप्तः सोमराजशब्देन भुतः ; पश्चा-
ग्निविद्यायामपि 'भद्रां जुहति तस्या आहुतेः सोमो राजा
संभवति' इति कर्तृवचनत्वेनान्वयः निर्णयः ; सोमराजशब्द
आग्नातः ; ततश्च यत्र पश्चाग्निविद्यायाः भुताः, तत्र
कर्ता प्रतीयते, यत्र पितृयाणे कर्ता भुतः तत्रापि पश्चाग्नि-
विद्यायां भुता आपः प्रतीयेत ; न च वाच्यम्, आप एव
गत्वा शरीरमारभन्तां तेन चावच्छिन्ने जीवे सोमराज-
प्रत्याभिज्ञा भवत्विति ; यतः 'भद्रां जुहति तस्या आहुतेः

मोगो राजा संभवति' इति श्रद्धाशब्दवाच्याहुतेरमृतमयशरीरावच्छिन्नस्य कर्तुः संभवो विधीयमानोऽप्यपि कर्त्रन्वयं गमयति । इतरथा अद्भ्योऽमृतमयशरीरमात्रमुत्पद्येत, तेन चावच्छेदोत्तरकालं सोमराजसंभवः प्रसज्येतेति ॥

कृतान्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां

यथेनमनेवं च ॥ २ ॥

इष्टारिकृतां धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकं गत्वा तत्र भुक्तमोगानां ततोऽवरोहः आम्नायते, 'तस्मिन्पावत्संपातमुपित्वाध-
तमेष्वाध्यानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतम्' इत्युपक्रमे, संपतति गच्छति अनेन फलमिति संपातः कर्म, उपसंहारे च रमणीयचरणाः आस्नानादियोनिमापद्यन्ते कप्यचरणाः आदियोनिमिति, तत्र संशयः— किं भुक्तकृत्स्नकर्मांशः इष्टादिकारिणः अवरोहन्ति, उत अभुक्तफलकर्मवन्त इति ; उपक्रमगतयावच्छ-
व्यादुपसंहारगतमरणायचरणशब्दाच्च । पूर्वत्र कर्त्रनुगतकर्म-
समवायिमीनामपामवरोहकाले पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषाकारप-
रिणाम हेतुमाश्रित्यारोहेऽप्यद्विः परिवेष्टितस्य जीवस्य गम-
नमुक्तम् ; तस्य स्वर्गादवरोहतः कर्मैव नास्ति, कुतस्तात्समवा-
यिन्य आपः ; तथा चारोहेऽपि हेत्वभावात्त परिव्यङ्गसंसिद्धि-
रित्याश्रियते—

भावयत्किंचशब्दाभ्यां सर्वकर्माभिधानतः ।

मृतो सर्वक्रियाव्यप्तेरवरोहोऽन्यकर्मतः ॥

उपक्रमगतात् 'यावत्संपातमुपित्वा' इति वचनात्, 'प्रा-
 प्तान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम् । तस्माद्धोकात्पुनरेत्य-
 स्यै लोकाय कर्मणे' इति सुत्वन्तराच्च, प्राथमस्य चानुपमुक्तफ-
 लसकलकर्मामिव्यक्तकत्वात्, द्व्यस्तकाविशेषे द्व्यङ्ग्यविशेष्या-
 योगात्-प्रदीपसंनिधाविव पटपटादीनाम्-कर्मणामिव्यक्तै-
 र्वा फलाभिमुख्यरूपत्वान्, आभिमुख्ये चाजनकरत्वाद्युपपत्तेः,
 समस्तकर्मफलं स्वयं उपमुञ्च्य परकृतात्कर्मणः अवरोहन्ति ।
 स्मर्यते हि— 'पतत्यर्धजरीरेण यस्य भार्या सुरां पिबेत्'
 इति । आद्वैतान्तरीयेष्टयादेरपि पितृपुत्रगामि फलं धूपते—
 'अथ यत्पितृभ्यो निमृणाति तेन पितॄणां लोकः' इति ।
 निमृणाति प्रयच्छति आह्लादीत्यर्थः । तथा 'यस्मिन्नास्ते
 एतामिष्टिं निर्बपति स पूतः' इति च । आचारादवरोह इति
 तु पूर्वपक्षस्तुच्छः । 'ययाकारी ययाचारी' इत्युपक्रम्य,
 'साधुकारी' इत्युपसंहारेण करणचरणैक्यस्य श्रुतत्वात् । एवं
 शास्त्रे, कभिधीयते—

बहुव्रीहिसमासाऽयं मतुवर्धे प्रमुञ्चते ।

साक्षात्संबन्धलाभे च न युज्येत परम्परा ॥

रमणीयं चरणमेवामिति मतुवर्धेसंबन्धे च बहुव्रीहिः । ■
 चामौ संबन्धिकृतकर्मणि निप्रकर्षेण नेतुं युक्तः ; साक्षात्संब-
 न्धमंगत्रे-वदयोभात् । यावच्छ्रुतिः साक्षात्संबन्धं यावत्
 इति चेत्, न ; यस्या एव रमणीयचरणश्रुत्या स्वर्गार्थकृतकर्मणि

संकोचोपपत्तेः । उपक्रमश्रुतायास्तस्या उपसंहारादुरोधेन न संकोच इति चेत्, न ; अननुरुद्धेऽप्युपसंहारे तस्याः स्वयमेव संकुचदृष्टित्वान् ; न हि यावतां पुंसां संपातः, यावन्तो वा संपा-
ताः स्वयंकृतास्ते सर्वे शक्याश्चन्द्रलोके भोगेन क्षपायितुम् ; पुरु-
षान्तरकृतस्य स्वयंकृतस्य च चिरमुक्तस्य कर्मणः तत्र भोगा-
योगान्, तस्मात्स्वयं संकुचद्वयस्या यावच्छ्रुत्या अपेक्षितविषयः
उपसंहारेण ममर्ष्यते । एतेन यत्किञ्चिच्छ्रुतिं व्याचक्षीत ।
कर्मणां युगपदभिव्यक्त्या फलदाने च इदानीं क्रमेण सुखादिभो-
गो न स्यात् । पूर्वप्रायणेन युगपदभिव्यक्तं कर्मभिरिदानीं यु-
गपत्फलारम्भप्रसङ्गादित्येकमविकल्प्यायो द्रष्टव्यः ॥

अनिष्ठादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ ३ ॥

इष्टादिकारिव्यतिरिक्ताश्चन्द्रलोकं गच्छन्ति, उत नेति सं-
शयः ; 'ये वै के चास्माह्लोकात्प्रयास्य चन्द्रमसमेव ते सर्वे
गच्छन्ति' इति अविज्ञेयेण श्रवणात्, 'अमेतयोः पयोर्न
कनरेण च न तानीमानि ह्युद्राण्यसकृदावर्तन्ति भूतानि भव-
न्ति जायन्ते म्रियन्तेति एतन्तृतीयं स्थानम्' इति केषांचिन्मा-
गद्वयनिषेधेन तृतीयस्थानसंकीर्तनाच्च । इष्टादिकारिणां प्रतीते-
रित्युक्तम्, तत्र विशेषणवैयर्थ्यमाशङ्क्य परिह्रियते ; अथवा
'पञ्चम्यामाहुनावापः पुरुषवचनः' इति वचनमामर्ष्यादग्निः
परिव्यम्बरदणवन् तत्तमामर्ष्यादेव देहान्तरलाभाय सर्वेषां
पञ्चाभिगमनमाशङ्क्य निरस्यत इति ध्यवदितमंगतिः ; अथवा

यावच्छ्रुतिश्च सर्वश्रुतेन स्वयं संकुचदृष्टित्वमस्ति अनुपपत्त्य-
भावादित्यव्यवहितसंगतिः । तत्र—

सर्वशब्दो न संकोच्यः स्थानमात्राभिधानतः ।

देहाप्तये च चन्द्रामिरनिष्ठादिकृत्वमपि ॥

तृतीयस्थानशब्दो हि न सर्वशब्दस्य संकोचकः; तेन
स्थानमात्राभिधायकेन मार्गानभिधानात् । चन्द्रलोकादवती-
र्णानामपि तत्स्थानत्वसंभवात् । पञ्चम्यामाहुर्वा देहान्तरलाभः
इत्यविशेषेण श्रुतम् । पञ्चमाहुतिप्राप्तिञ्च न श्रद्धाद्याहुतिमन्तरे-
णेति चन्द्रलोकः सर्वैर्गन्तव्यः । 'न कतरेण चन' इति नि-
पेधश्चन्द्रलोकभोगं निषेधति न गमनम् । च भोगमावे
ऊर्ध्वगमनवैयर्थ्यम्; अनन्यमार्गसया प्राप्तं गच्छन् दृक्षमूला-
न्युपसर्पति इतिषत्— संघमितीं पुरीं गन्तुं चन्द्रलोकगमन-
मिति प्राप्ते, अभिधीयते—

मार्गापेक्षं तृतीयत्वं मार्गस्यैव समञ्जसम् ।

पञ्चम्यां प्रापयेद्देहं श्रुतिर्नान्यत्र वारयेत् ॥

यद्यपि स्थानशब्दात् मार्गप्रतीतिः, तथापि 'वेत्थ यथासौ
लोको न संपूर्यत वे' इति प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे 'अथैतयोः
पथोर्न कतरेण चन' इत्यादिनिष्ठादिकारिणां मार्गद्वयनिषेधपूर्वकं
तृतीयं स्थानं सुलोकापूरणाय नदन् मार्गमेव वदेत्; अवान्तर-
संख्यानिवेशस्य साक्षात्प्रापेक्षत्वात् । यदि तु पितृयापेभाव-

रुह्य प्राप्तं क्रीडादिस्थानं तृतीयमभविष्यत्, तर्हि रमणीयादि-
 योनिरपि प्राप्यमाणा तृतीयत्वेन निरदेक्ष्यत; न च निर्दिष्टा;
 तस्मात्तृतीयस्थानं मार्गान्तरमनिष्टादिकारिणो गच्छन्तीति वि-
 शेषवचनाच्च सर्वशब्दः इष्टादिकारिषु संकुचति । ‘पञ्चम्यामा-
 हुतौ’ इति च वचनं पञ्चम्यां देहं प्रापयति, न अपञ्चम्यां प्र-
 तिपेधति, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न चार्यात्प्रतिपेधति; क्रीडादि-
 स्थानतृतीयमार्गविषयविशेषवचनविरोधान् । तथा च न क्रीडा-
 दिलाभाय सुलोकगमनापेक्षा । चिन्ताप्रयोजनं ॥ पञ्चाग्निवि-
 शायामविशेषेण दिष्टं गताः श्रद्धाद्याहुतिमयभूतपरिष्वक्ता अ-
 नुचिन्तनीयाः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु इष्टादिकारिण इति ॥

साभाष्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ ४ ॥

इष्टादिकारिण एव भूतसूक्ष्मपरिवेष्टिताः चन्द्रमसमधिकरुह्य
 ततः सानुशया अवरोहन्ति न त्वनिष्टादिकारिण इत्युक्तम् ।
 इत आरभ्य आपादपरिसमाप्तेः तेषामेवावरोहप्रकारः परीक्ष्य-
 से । तत्रेयमवरोहश्रुतिर्भवति—‘अधेममेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते
 यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वा
 अभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति’ इति;
 तत्र संशयः—किमवरोहन्त आकाशादिरूपेण परिणमन्ते, उत
 आकाशसदृशा भवन्ति उत्तरैश्च संबध्यन्त इति । नित्याका-
 शसंयोगव्यासाध्यत्वात्तत्मादृश्यम्; ‘धूमो भवति’ इत्यादिश्रुतेः
 ‘आकाशम्’ ‘वायुम्’ इति कर्मश्रुतेश्च । जीवानां निरवयव-

त्वेनापरिणामित्वेऽपि लिङ्गशरीरस्य तत्संभवः । पूर्वत्र मार्गगतत्रित्वसंख्यायोगात्स्थानमपि मार्ग इत्युक्तम् । तर्हि द्वाप्यनुशय्यात्मकवायुगतकर्मत्वस्याकाशेऽपि गम्यमानत्वादाकाशस्याप्यनुशयितादात्म्यमिति प्रत्यवस्थानात्संगतिः । तत्र—

आकाशाद्यात्मकत्वं स्यात्कर्मिणां भवतिभुतेः ।

अन्यस्यान्यात्मता दृष्टा नन्दीशनहुपादिषु ॥

भूत्वेति कर्मणो वायोस्तादात्म्यप्रतिपादनात् ।

अकाशस्यापि तादात्म्यं कर्मत्वेऽपि प्रतीयते ॥

देहत्यागमनु पश्चादेहान्तरे शेरत् इत्यनुशयिनः कर्मिणः, तेषां धूमादिभिस्तादात्म्यम् 'भवति' इति भुतेः स्फुटमवगम्यते । न चास्याः धूमादिसंसर्गसादृश्यपरतया गौणत्वम्; मुख्यार्थसंभवे तदयोगात् । न चान्यस्यान्यभावानुपपत्तेर्मुख्यार्थासंभवः; मनुष्यशरीरस्य नन्दिकेश्वरस्य महादेवप्रसादादेवशरीरपरिणामस्य, देवशरीरस्य नहुषस्यागत्वशापावजगरशरीरपरिणामस्य च स्मरणात् । यद्यपि आकाशे वायौ च कर्मत्वं प्रतीयते, तथापि वायौ तावत् 'वायुर्भूत्वा' इति तादात्म्यमवगतम्; कर्मत्वं च अनुशयिभिस्तद्रूपपरिणामार्थं गम्यत्वादुपपन्नम्; आकाशस्यापि तेन सह कर्मत्वनिर्देशसमभिख्याहारसाम्यात् तदात्मनाप्यनुशयिनः परिणमन्त्वे इति प्राप्ते, अभिधीयते—

सिद्धस्यासिद्धरूपेण परिणामो हि दृश्यते ।

मिद्धाकाशादिरूपेण नान्यस्य परिणामिता ॥

मनुष्यशरीरसमये देवशरीराभावात् युक्तस्तस्य तदाकारेण परिणामः; अनुशयिनां सूक्ष्मशरीरस्य तु आकाशेन योगे पञ्चाग्नौ तदाकारपरिणामिता; न हि समसमये इध्ना दुग्धं परिणमते; एवं च मुख्यार्थालाभेन भवति श्रुतिगौणी; सा चाकाशसादृश्यपरा; तथा वाय्वादिष्वपि भिन्नसमयत्वसंभवेऽपि संसर्गपरा; उपक्रम एव मुख्यत्वमङ्गात् । आकाशाद्यैक्ये सति न रमणीयादियोनिप्राप्तिः, सादृश्ये तु भवतीति चिन्ता-प्रयोजनम् ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ ५ ॥

आकाशादिप्रतिपक्षां प्राग्ग्रीक्षादिप्रतिपक्षेर्भवति विशयः— न किं दीर्घकालमाकाशादिसादृश्येनावस्थाय उत्तरोत्तरसादृश्यं संसर्गं वा गच्छति, उत अल्पकालमिति । आकाशादि-सादृश्य एव चिराचिरस्त्वविचारणात्मंगतिः । चिरत्वे हि सादृश्यस्य महाप्रलयस्थितेनाकाशेन सादृश्यसंभवेन देहलामो न स्यात्; अचिरत्वे तु स्यादिति सप्रयोजना चिन्ता । तत्र—

अतो वा इति सर्वेषामुक्तेरनुमितेरपि ।

दुःखार्थत्वादृष्टित्यस्य सर्वेषु चिरमाविता ॥

अनुशयिनामाकाशाद्यवस्थानं चिरमावि, अनुशय्यवस्था-

नत्वात्, ग्रीह्याद्यवस्थानवत् । न च 'अतो वै खलु दुष्प-
 पतरम्' इति ग्रीहिभावाभिर्गमस्य दुःशब्देन चिरभावेति-
 श्रुतेः अर्थादितरेभ्योऽचिराभिर्गमावगमात् श्रुतार्थापत्तिबाधि-
 तमनुमानमिति वाच्यम् ; 'अतो वै खलु' इत्यत्र अतःशब्देन
 प्रकृतानां सर्वेषां परामृष्टत्वेन सर्वेषु चिरावस्थानप्रतीतेः ;
 अपि च दुःशब्दोऽयमेकदेशलक्षणाया दुःखमाह, न विल-
 म्बम् ; तस्य तत्राप्रमिद्धेः । न चैवं ग्रीह्याद्यवस्थानेऽपि चिर-
 त्वे मानाभावान् संदिग्धसाध्यता ; गिरितदुर्गादिघृतधान्येषु
 रेतःसिग्भिन्नरत्नमानेषु अनुशयिनां यावद्ग्रीह्यादिभावित्वेन त-
 द्वतरूपादिवचिरावस्थानसिद्धेः ॥

अत्र सिद्धान्तः—

दुःखं निपेत्स्यते सर्वनामाध्यवहितं वदेत् ।

तथा च नानुमोदेति श्रुतार्थापत्तिबाधिता ॥

अनन्तराधिकरणे अनुशयिनां दुःखभोगः प्रतिपेत्स्यते ;
 तथा च विलम्बपरो दुरुपसर्गः ; आकाशादीनां प्रकृतत्वा-
 विशेषेऽपि अतःशब्दः अनन्तरवाक्योक्तग्रीह्यादीन् परामृशति,
 न व्यवहिताकाशादीन् ; तथा च ग्रीहिभावचिरावस्थानश्रुता-
 र्थापत्तिबाधितमनुमानमिति ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात् ॥ ६ ॥

अस्मिन्नेवानुशयिनामवरोहे प्रवर्णनानन्तरं पठ्यते 'त इह

ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते' इति ; तत्र संशयः— किं स्थावरजात्यापन्ना भोक्तारोऽनुशयिनः, उत तत्संश्लेषमात्रभाज इति ; 'जायन्ते' इति श्रुतेः कर्मपूर्वकत्वश्रुतेश्च । पूर्वत्रान्यस्यान्यभावानुपपत्तेः वाय्वादिषु भवति-श्रुतेरुपचरितार्थत्वमुक्तम्, अत्र तु चेतनेषु 'जायन्ते' इति शब्दस्य देहग्रहणे रूढत्वात् तस्य चाविरोधात्तदाशङ्क्यते । तत्र,

मुख्यार्थत्वात्तन्नेर्यज्ञपशुर्हिसाद्यधर्मतः ।

अवरोहन्त इष्टादिकृतः स्थावरतां ययुः ॥

मनुष्यो जायत इत्यादौ जनेः शरीरग्रहणे प्रसिद्धत्वाद्-
त्रापि ब्रीहियवादिशरीरा एवानुशयिनः । न च 'रमणीयच-
रणाः' इत्यादिवत् कर्मविशेषासंकीर्तनं मुख्यार्थत्वसाधकम् ; त-
दसिद्धेः, इष्टादिसंकीर्तनात् ; इष्टादेश्च पशुर्हिसादिनिषिद्धकर्म-
मिश्रितत्वेन स्वर्गभोगानन्तरं स्थावरशरीरभोग्यदुःखफलत्व-
स्याप्युपपत्तेः । न च 'न हि स्यात्सर्वा भूतानि' इति सामा-
न्यशास्त्रस्य सामान्यद्वारेण विशेषस्पृशः साक्षाद्विशेषविषय-
विधेः 'अर्घ्यापोर्मायं पशुमालभेत' इत्यस्मादुर्बलत्वात् बाध
इति सांप्रतम् ; न हि बलवदित्येव दुर्बलं बाधते, किंतु सति
विरोधे ; न च इहास्ति विरोधः, क्रतुप्रकरणसमाप्नातो हि
विधिः हिमायाः कृत्वर्थतामापद्यति, न त्वपनुदति निषेधा-
पादितामस्याः पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुताम् । तस्मात्कर्मविशेषसंकी-
र्तनपूर्वकं स्थावरजन्मनिर्देशः 'रमणीयचरणाः' इत्यादाविव

देहग्रहणं गमयतीति प्राप्ते, अभिधीयते—

पुमर्यगोचरो हिंसां कृत्वर्था न निषेधति ।
प्रतिषेधस्ततो दुःखं न भवेत्पशुहिंसया ॥

‘हिंस्यात्’ इत्याख्यातेन भावनावाचिना अर्थात्कर्तावग-
म्यते, तच्छेषश्च हिंसा समानपरश्रुत्यावगता; तस्याश्च रागतः
कर्तव्यत्वं प्रत्ययेनानूवितं सत्र निषिध्यते । एवं प्रतिषेधस्य
रागप्राप्तहिंसाविषयत्वेन चरितार्थत्वे संभवति नाधिकारान्त-
रानुप्रविष्टकृत्वर्थेहिंसानुवादेन तन्निषेधकल्पनं युक्तम्; गौर-
वात् । न चायं प्रतिषेधः क्रतुप्रकरणे श्रूयते, येन ‘नानृतं
ब्रूवेत्’ इतिवत् कृत्वर्थविषयः स्यात्; अनारभ्याधीतो ह्ययम् ।
ततश्च हिंसाया अनिषिद्धत्वान्न अनर्थहेतुत्वम्; तथा च अनु-
शयितां प्रीत्यादिजन्म न मुख्यम्, अस्मिन्प्रकरणे कर्मजन्य-
त्वमन्तरेण कीर्तितत्वे सत्यन्यस्य अन्यभावरूपत्वात्, आका-
शादिभाषयदिति ॥

इति भीमस्वरमहंसपरिजालकाचार्यभीमदनुभयानन्दपूज्य-

पादशिष्यभगवद्रमलानन्दमिरचिते शास्त्रदर्पणे

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः ॥

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

कर्मफलस्य यातायातरूपत्वेन वैराग्यं निरूपितम्; इदानीं
विरक्तम्य तत्त्वंपदार्थविशेषकाय द्वितीयः पाद आरभ्यते । तत्रापि,

न स्थानतोऽपीत्यस्मात्प्राक्त्वंपदार्थो विवेचितः ।

तत्पदार्थस्ततः पश्चाद्यानत्वाद्. समाप्यते ॥

यस्य जीवस्य जाग्रदवस्थायामिहलोकपरलोकसंचार उक्तः;
सस्य स्वयंज्योतिष्टाय स्वप्नाद्यवस्था प्रथमाधिकरणे परीक्ष्यते ।
जाग्रदवस्थायां हि आदित्यादिसंकरादुर्विवेकं स्वयंज्योतिष्टम्;
तत्र यदि स्वप्नोऽपि सत्यः स्वात्, तदवस्थं दुर्विवेकत्वमिति
तन्मिथ्यात्वमुच्यते; मनस्तु स्वप्ने सदपि दृश्यत्वान्नात्ममा-
सकम्; आदित्यादीनां दृश्यत्वाविशेषेऽपि स्वरूपतोऽप्यभाव-
समर्थेनादर्शयती चिन्ता । आरम्भणाधिकरणे सर्वविका-
राणां परमार्थत्वाभाव उक्तः; इह तु स्वाप्नदृश्यानामभ्रक्रिया-
कारित्वरूपं मत्त्वमाशङ्क्य निरस्यत इति भेदः; तत्र स्वाप्न-
दृश्यं ब्रह्ममाक्षत्कारादवांगवाध्यम्, उत वाध्यम्, इति रया-
दिसर्गाभ्रानात् रयाद्यभावाभ्रानाच्च संशयः । इह सर्वाण्येव
मिथ्याज्ञानानि उदाहरणम्; न्यायस्य तुल्यत्वात् । स्वयंज्यो-

तिष्ठोपयोगितया तु स्वप्रज्ञानमुदाहृतम् । तत्र—

सम्यक्स्थाद्विमर्तं ज्ञानं ज्ञानत्वात्संमर्तं यथा ।

न बाधः कालभेदादेर्विभिन्नविषयत्वतः ॥

रजतमेव कालान्तरे शुक्लचाकारपरिणतं शुक्तिज्ञानविषय इति इदं रजतमिति ज्ञानस्य इयं शुक्तिरिति ज्ञानेन न बाधः; कालभेदेन विभिन्नविषयत्वात् । एकं वा वस्तु अनेकात्मकं कदाचित्तीव्रातपग्लानिसहितमयनेन रजतरूपेण गृह्यते, आलोकमात्रसङ्कलेन तु शुक्तिकारूपेण—इति ग्रहणसामग्रीभेदाद्विरोधः । अपि च, विरोधेऽपि बलवता दुर्बलं बाध्यम्, न चात्र बलायलविनिगमनम्; द्वयोरपि ज्ञानयोः स्वगोचरचारितया समानत्वात्; एतेन स्वप्नो व्याख्यातः । भवति चात्र श्रुतिः— ‘अथ रथान्तरथयोगान्पथः सृजते’ इति; ‘न तत्र रथाः’ इति श्रुतिस्तु ज्ञानद्वयस्थादर्शनयोग्यरथाद्यभावपरा । एवं प्राप्ते, अभिधीयते—

नान्यकालेऽन्यथाभावो भ्रमकालेऽपि बाधतः ।

आत्मतायां तु शुक्तेः स्वात्कार्यं जातिद्वयेचितम् ॥

न तावद्रजतस्यैवोत्तरकालीनः परिणामः शुक्तिज्ञानगोचर इति युक्तम्; रजतमिदम् इति भ्रमगृहीतस्य तत्कालेऽपि निर्मललोचनेन पुरुषान्तरेण शुक्तित्वेन वेदभात्; नापि तद्वद्विशुक्तिरजतात्मकम्, यथा सति शुक्तिस्वरजतत्वप्रयुक्तकार्यद्वयप्रसङ्गेन शुक्तिदाहेक्षारभावद्वीभावयोरुपलम्बप्रसङ्गात् । यत्तु

बाध्यबाधकभावानिश्चय इति, तन्न ; पूर्वज्ञानस्योत्तरेण बाधान्
 रजतज्ञानात्प्राक् शुक्तिज्ञानस्याप्राप्तस्य तेन बाधानुपपत्तेः ।
 ज्ञानयोः स्वगोचरचारित्वेऽपि शुक्तित्वरजतत्वयोः वर्णितेन प्र-
 कारेण एकधर्म्यसमावेशे स्याद्विरोधः । एवं च भ्रमसम्यक्त्वा-
 नुमानं बाधकप्रत्ययेन कालातीतम् । एतेन स्वप्नप्रत्ययो मि-
 थ्येति व्याख्यातः । न्यायानुभवसिद्धं तद्बाधनम् 'न तत्र
 रथाः' इति श्रुतिः अनूद्य आत्मनः स्वप्नकाशत्वं प्रतिपादयती-
 ति । स्वप्नस्त्रीदर्शनादेः अस्ति व्यावहारिकं सत्त्वम्, नोपलब्धं
 स्यादिति बाधानुपलम्भात् । युक्त्या ■ मिथ्यात्वरूपित-
 त्वेन तात्त्विकत्वं बाध्यते । अतस्त्वस्य सत्यशुभाविस्तूचनमर्थ-
 क्रिया न विरुध्यते ॥

तदभाषो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥

'तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः' संहृतकरण इत्यर्थः ; अत एव
 'सप्तसप्तः स्वप्नं न विजानाति, आसु तदा नाडीषु सुप्तो
 भवति' इति श्रुतेः ; तथान्यत्र 'नाड्यः द्वांसप्ततिसहस्राणि
 तामिः प्रत्यवस्तुष्य पुरीतति ज्ञेते' इति नाडीपुरीतसं-
 मुच्चय आध्यायते । तथा अन्यत्र च 'तासु तदा भवति
 यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवंप्रका-
 भवति' इति प्राणशब्दवाच्यस्य प्रधानो नाडीनां च समुच्च-
 यो निगद्यते । अन्यत्र च 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मि-
 न्ज्ञेते' इति केवलं ब्रह्म सुषुप्तिस्थानं निगद्यते । तत्र— किं

नाड्यादि विकल्पोऽन सुषुप्तिस्थानम्, समुच्चयेन वेति संशयः ; प्रत्येकं सप्तमीश्रवणात्, ताभिः प्रत्यवसृप्य' इत्यादिसमुच्चय-निर्देशाच्च । सत्यपि नाडीनां पुरीतद्रव्यभ्यां समुच्चयश्रवणे, वि-
कल्पः कल्प्यते ; कदाचिन्नैरपेक्ष्येण नाडीनामाधारत्वात् ॥

जीवस्य स्वप्नभत्वाय स्वप्नमिष्यात्वमीरितम् ।

अथास्य ब्रह्मभावाय सुप्तिः केवि विचिन्त्यते ॥

तत्र—

प्रत्येकं सप्तमीश्रुत्या नैरपेक्ष्यप्रसीतितः ।

आधारत्वेन चैकाग्र्यान्नाड्यादीनां विकल्पनम् ॥

उत्तरम्—

समुच्चयं तु त्वीकृत्य विकल्पाश्रयणाद्वरम् ।

समुच्चयोऽस्तु सर्वत्र न विकल्पोऽष्टरोपतः ॥

न साधनैरपेक्ष्यं सप्तमीभिरवगमयितुं शक्यम् ; 'ताभिः प्रत्यवसृप्य' इत्यादिना सापेक्षत्वस्य युतत्वात् । न च संभ-
वति ; वस्तुतः परमात्मस्वभावस्य जीवस्थान्तःकरणाध्यात्मि-
तस्य नाड्यादावाश्रितत्वासंभवात् ; इतरथा परममहत् आधे-
यत्वायोगात् । तथा च सति मनसि स्वप्नवद्विशेषविज्ञानप्रमत्ते
सुषुप्तिव्यापातः । एतेन तुल्यार्थत्वं नाड्यादीनां निरस्तम् ;
तेषां जीवोपाध्यन्तःकरणाधारत्वात् । जीवस्त ब्रह्मतादात्म्येन
ब्रह्मण आधारत्वानुपपत्तेः । यद्यपि जीवः सुषुप्तावज्ञानोपहितः,
तथापि तस्य परमार्थतो ब्रह्मात्मकत्वात् सायदुपाधि भेदकल्प-
ना स्थूलसूक्ष्मोपाध्योश्च निवृत्तत्वात्तादात्म्यव्यापदेशः, अत्यो-

पाध्यवशेपात् तत्ताधिकानन्दाभिव्यक्तिश्च । एवं नानार्थत्वात्
 समुच्चयश्रुतेश्च तस्मिन्नवड्याश्रयितव्ये विकल्पनमनुपपन्नम्;
 तस्याष्टदोषदुष्टत्वात्—नाडी परित्यज्य पुरीतदायतनत्वेन क-
 चित्सुपुमावाश्रिते नाडीवाक्यस्य प्रमितप्रामाण्यपरित्यागः, अप्र-
 मिताप्रामाण्यस्वीकारः, पुनः सुपुप्यन्तरे नाडीनामाश्रयत्वाश्र-
 यणे नाडीवाक्यस्य पूर्वस्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागः, परित्यक्त-
 प्रामाण्योपादानमिति नाडीवाक्ये चत्वारो दोषाः । एवं पुरी-
 तद्वाक्ये चत्वारः— इत्यष्ट दोषाः । ग्रीहियवयोस्तु न समुच्च-
 यश्रवणम्, न धानेकार्थत्वम्, क्रतुसाधनपुरोडाशप्रकृतित्वात्;
 अतो गत्यन्तराभावाश्रयमार्थतया सकलप्रयोगव्याप्तिबोधि-
 कयो 'ग्रीहिभिः' इति 'यवैः' इति च श्रुत्योरनुग्रहाय विकल्प
 आश्रित इति । सति चैवं नाडीषु पुरीतति च सप्तम्यौ सामी-
 प्यपरतया नेतव्ये—प्रासादे शंते पर्यङ्के शेते इतिवत् । ब्रह्मणि
 तु सप्तमी तादात्म्यप्राप्त्यभिप्राया ॥

न एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ३ ॥

सुपुप्यनन्तरं ब्रह्ममंप्रतिपत्तेः प्रतिबुध्यमानो जीवः किं
 यः संपन्नः स वा, अन्यो वेत्यनियमः, उत स एवेति संशयः ।
 यः सुप्तः सोऽहं जागर्मि इति प्रत्यभिज्ञानान्, सुपुमाबुपाधि-
 प्रविष्टयाच ॥

आत्यन्तिकतयोन्सृष्टा सत्संपत्तिः पुरोदिता ।

अविद्यानेपतमस्या अपवाद इहोच्यते ॥

अथवा, 'अतः प्रबोधोऽस्मात्' इति सुषुप्त्यनन्तरं ब्रह्मणः प्रबोधोभयवशात् तदात्मनैव सुषुप्तस्तिष्ठतीत्युक्तम् ; तत्र ततः प्रबोधस्तत्संपत्तिं न गमयति सुषुप्तावन्यस्य प्रबोधसंभवेन सुषुप्तस्य नाडीपुरीततोरवस्थानसंभवादित्याक्षिप्यते ॥

उपाधिलघतो जीव एकतां प्रकृता गवः ।

नास्त्येव तत उत्थानमुदबिन्दुरिवान्मुधेः ॥

यथा हि समुद्रे क्षिप्त उदबिन्दुरुद्धर्तुं न शक्यते, तद्वच्चि-
दन्मुधौ स्थूलसूक्ष्मशरीराद्यध्यामलयादेकीभूतो जीवः सुषुप्तौ ;
पुनः प्रबोधे स एवोत्तिष्ठतीति दुःसंपादम् । अत एव धर्मा-
तिरिक्तं भावरूपमज्ञानं नास्तीति मन्वानस्य पूर्वः पक्षः ॥

अथ राद्धान्तः—

सुप्तस्यैव प्रमुक्तत्वे कर्मादिभिरवस्थिते ।

अनाद्यविद्यावच्छेदः सुषुप्तावपि कल्प्यते ॥

पूर्वं सांमिक्त्यस्य कर्मणः सुप्तोत्थितेन शेषानुष्ठानम्, यः
सुप्तः सोऽहं जागर्मि इति प्रत्यभिज्ञानं च, नान्योत्थानेऽव-
कल्पते ; 'त इह व्याजो वा सिंहो वा यद्यद्भवन्ति तदा भव-
न्ति' इत्यादिश्रुतिश्च सुषुप्तस्यैवोत्थानं दर्शयति । अन्योत्थाने
च कर्मविशेषविधिवैयर्थ्यम् ; सुषुप्तिमात्रेण मोक्षप्रसङ्गात् ; त-
स्मात्सुप्त एवोत्तिष्ठति । एतच्चानाद्यविद्योपधानं जीवस्य कल्प-
यति ; सुप्तावन्तःकरणविलयात् स्थूलशरीराध्यासस्य च नदा-

नीमभावान्; श्रूयते च—‘मति संपद्य न विदुः’ इति सुपु-
प्तावज्ञानम् ॥

मुग्धेऽर्धमंपत्तिः परिशेषात् ॥ ४ ॥

मुग्धः सुप्तादन्यो न वेति संशयः; विशेषविज्ञानरहितत्वा-
त्, भयानकबदनत्वादिलक्षणभेदाच्च । पूर्वस्य सोऽहमिति प्रत्य-
भिज्ञानात्सुपुप्ताप्रतिबुद्धैक्यमुक्तम्; तर्हि विशेषविज्ञानाभाव-
प्रत्यभिज्ञानात्सुप्तिरेव मुग्धता ॥

विशेषज्ञानहीनत्वे पुनरुत्थानवत्त्वतः ।

मुग्धिः सुप्तिश्चिरोच्छ्वासाद्यवान्तरविभेदतः ॥

स्वप्नजागरितयोरव्यभिचाराय विशेषज्ञानहीनत्वग्रहणम्;
मृतावनेकान्तधारणाय पुनरुत्थानवत्त्वम् । चिरोच्छ्वासवै-
पद्यप्रसृतयस्तु धर्माः सुप्तेरेवावान्तरभेदत्वात् मुग्धे उपपद्यन्ते—
सुपुप्तेरिव अङ्गगौरवल्लाघवादिः । विशेषविज्ञानाभावो हि सु-
पुप्तेरन्तरङ्गम्, मद्यभावाभिव्यक्तिहेतुत्वात्; अतस्तत्साम्यम-
वानुसर्तव्यमिति प्राप्ते, अभिधीयते—

मद्यभावाविशेषेऽपि लक्षणान्यत्वतो यथा ।

सुप्तेर्मृतेर्मिदा मुग्धेस्तथा लक्षणभेदतः ॥

यथा हि ‘तैजः परस्यां देवतायाम्’ इति मृतौ लिङ्गश-
रीरस्य मद्यपि लयाभिधानात् जीवस्य मद्यभावेऽपि पुनरु-
त्थानरूपाहक्षणभेदात्सुप्तेर्मरणस्य भेदः; एवं मुग्धेरपि प्रसप्त-

वदनत्वादिलक्षणलक्षितात्सुप्तात् भयानकवदनत्वादिना भेदः;
अत एव अनुमानमपि प्रसन्नवदनत्वादिना सोपाधिकम्; सुग्धिः
सुप्तिर्न भवति, करालवदनत्वादिलक्षणत्वात्, क्रोधावस्थाव-
दिति उपाधिष्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षिता च । शरीरपातप्रयो-
जनत्वान्मोहस्य सत्येव मोहे शरीरपातात्, अमापनुत्तर्यत्वा-
त्स्वापस्य; सुसलपातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य, अमादिनिमित्त-
त्वात्स्वापस्य; विशेषविज्ञानाभावात् मोहस्वापाभेदानुमाने च
विशेषविज्ञानभावात् जाग्रत्स्वप्रयोरभेदापातः; सुप्तस्याप्यङ्ग-
लापवाचयान्तरभेदेऽपि निमित्तप्रयोजनलक्षणाभेदेर्बहुभिरभे-
दः । यवा तु सुग्धिः सुप्तेर्भिन्ना, तवा समाधां पृथक्लक्ष्यः
परिभाषणीयः, न चेन्न— इति चिन्ताप्रयोजनम् ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं

सर्वत्र हि ॥ ५ ॥

येन ब्रह्मणा जीवः सुप्तिमुग्धाद्यवस्थासु तादात्म्यं प्राप्नोति,
तत् सविशेषं निर्विशेषं चेत्युभयरूपम्, तत् निर्विशेषमेवेति
संशयः; 'सर्वगन्धः सर्वरसः' इत्यादिश्रुतेः, 'मत्सूक्ष्म'
'नेति नेति' इत्यादिश्रुतेश्च । तत्र—

उपाधिजस्य सत्यत्वमप्रामाण्यं यथा दृशः ।

निर्विशेषं ततो ब्रह्म सविशेषमुपाधितः ॥

ब्रह्मणि सविशेषत्वनिर्विशेषत्वयोः भवणादुभयरूपत्वं यु-

कम्, तत्राप्यनयोर्भावाभावरूपयोर्विरोधात् सविशेषत्वमुपाधि-
तः, विशेषस्योपाधिमन्तरेणानिरूपणात्; न च यत्परतस्त-
दसत्यम्, न हि चक्षुषः स्वतः प्रमाकरणस्य दोषोपाधिकमप्रमा-
करणत्वमवास्तवम्, भ्रमलक्षणकार्यानुत्पादप्रसङ्गात्; यद्यपि
स्फटिकलोहित्यादिकम् औपाधिकं मिथ्यापि दृश्यते, तथापि
न ब्रह्मण्यौपाधिकं रूपं तथाविधम्; श्रुतिप्रमितत्वात् । एवं
प्राप्ते, अभिधीयते—

परिणामाद्वि वस्तूनां स्वभावादन्यरूपता ।

न भेदादिविकल्पाभ्यां सहेतेति शृणु मता ॥

तथाहि वस्तुनो रूपान्तरापत्तिः परिणामाद्वा विवर्ताद्वा,
न तावदौपाधिकरूपान्तरापत्तिर्वास्तवी सती विवर्तो भवितुम-
र्हति, परिणामस्तु स्यात्; परिणामोऽपि वस्तुनः सर्वात्मना
एकदेशेन वा; आद्ये अनवशेषेण पूर्वरूपे निवृत्ते ॥ तस्य
परिणामः; द्वितीये स एकदेशस्तस्माद्विभज्येत न वस्तुनः
परिणामः, न ह्यन्यस्मिन्परिणममाने अन्यः परिणमते, अभेदे
सर्वात्मना परिणामापातः; भिन्नाभिन्न एकदेशो वस्तुत इति
चेत्, न, भेदस्याभेदविरोधित्वात्, अविरोधे एकदेशस्यैक-
देशिमात्रत्वं स्यात्, भेदस्याभेदे सत्यपि अविरोधात् तस्यैव
सर्वात्मना परिणामापत्तेः; एतेन चक्षुरादिप्रमाणानां दोषापा-
दितं रूपं सत्यमिति निरस्तम्; तस्यापि विचारामहत्वेनावा-
स्तवत्वात् । ब्रह्मसम्प्रपञ्चत्वश्रुतिविरुद्धा एते तर्का इति चेत्,

न, द्विधा हि वेदान्तानां प्रवृत्तिः— वस्तुप्रकाशनेन, उ-
पासनाविधानेन च; वस्तुज्ञापनमपि द्विधा— परप्रति-
षेधेन, विधिमुख्येन च; यथा— ‘नेति नेति’ ‘सत्यं ज्ञा-
नमनन्तं ब्रह्म’ ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्’ इति । तत्र
ये निषेधाधिकारपठिताः प्रपञ्चाः— ‘हे वाव ब्रह्मणो रूपे,
मूर्तं चामूर्तं च’ इत्यादयः, ते सृष्टिवाक्यैर्ब्रह्मसंश्लिष्टत्वेना-
रोपिताः प्रतिषेधापानूयन्ते; ये तु विधिमुख्यप्रतिपादनप्रकरण-
पठिताः, ते ‘सत्यं ज्ञानमनन्तम्’ ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्’
इत्यादिशब्दैः प्रतिपिपादयिपिताद्वैतप्रमित्यर्थं कार्यकारणान-
न्यत्वन्यायेन ब्रह्मव्यतिरेकेण अभावात् ब्रह्मकार्यत्वेन निर्दि-
श्यन्ते—‘आत्मन आकाशः संभूतः’ ‘तत्तेजोऽसृजत’ इत्या-
दिभिः । ये पुनः ‘स कर्तुं कुर्वति’ इत्यानुपासनाप्रकरणे
‘मनोमयः प्राणशरीरः’ इत्यादिभिः प्रपञ्चा अभिधीयन्ते,
ते उपासनाविध्यर्थत्वात्तद्वाक्यानां न ब्रह्मणः सप्रपञ्चतामा-
वहन्ति; अन्यपरादपि शब्दात्प्रतीतं तथेत्याशयिष्यते, यदि
न प्रमाणान्तरैः प्रतिषेधयिष्यते; सन्ति च ‘नेह नानास्ति
किंचन’ इत्याद्या द्वैतवाधिन्यः श्रुतयस्तत्पराः; अद्वैतस्य
मानान्तरानवगम्यमानत्वान् निर्दुःखपरमानन्दत्वेन पुरुषार्थ-
त्वाच्च तात्प्रतिपादकश्रुतीनां तत्परत्वम्; द्वैतस्य तु लोकमिद-
त्त्वान् अप्रामाण्यत्वाच्च तद्वाक्यानामतत्परत्वमिति । तस्मा-
न्मायामयी मप्रपञ्चता, निष्प्रपञ्चता तु तात्त्विकीति
मिदम् ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो

ब्रवीति च भूयः ॥ ६ ॥

‘हे वाच ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च’ ‘पृथिव्यप्तेजो आ-
द्याकाशौ च’ इत्युपक्रम्य, अमूर्तरसस्य लिङ्गात्मनो माह्वर-
जनाद्युपमितानि रूपाणि स्वप्नेऽभिव्यज्यमानानि वासनाम-
यानि दर्शयित्वा पठ्यते— ‘अथात आदेशो नेति नेति’
इति; तत्र संक्षेपः— किमर्थं प्रतिषेधो रूपद्वयं सवासनम्,
रूपि च ब्रह्म प्रतिषेधति, उत एकतरम्; यदा एकतरम्,
तदा किं रूपि प्रतिषेधति, उत रूपद्वयमिति; रूपद्वयस्य
रूपिणश्च प्रकृतत्वात् इति-शब्देन परामृश्य नवा निषेधसंभ-
वाच्च । तत्र—

निषेधश्रुतिभिर्ब्रह्म निर्विशेषं निरूपितम् ।

तस्या ब्रह्मनिषेद्धृत्वमिहाशङ्क्य निरस्यते ॥

अथवा

सन्मात्रं ब्रह्मसामान्यं सद्विशेषानपेक्षते ।

विशेषेषु निषिद्धेषु नास्ति ब्रह्मेति शङ्क्यते ॥

सद्वैधरूपं हि ब्रह्म मूर्तामूर्तादिप्रपञ्चमाधारयतया सामा-
न्यम्, तस्य विशेषाः मूर्तादयः; न च विशेषनिषेधे सामा-
न्यमवस्थानुमर्हति; ‘अस्तीत्येवोपलब्धव्यः’ इति च अस-
त्यपि ब्रह्मणि सत्त्वेनोपास्तिविधानम्, तत्प्रदर्शसार्थश्चायमर्थ-

वादः— ‘असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्’ इति ।
यवान्यन् तत्र तत्र ब्रह्मप्रतिपादनम्, तदपि भूतदिप्रतिपादन-
वन्निषेधार्थम्; तस्मात्सर्वनिषेध इति प्रथमः पक्षः ॥

अथवा

प्रत्यक्षात्मैर्मितकैतनिषेधे तद्विरोधतः ।

अमितं ब्रह्म योन्यत्वादविरोधाग्निषिध्यते ॥

धीप्सा तु तदत्यन्ताभावायेति मध्यमः पक्षः ॥

अथ सिद्धान्तः—

तत्र न तावत्प्रथमः,

उपाधिदैवताधे हि नोपधेयस्य बाधनम् ।

साम्रयश्च निषेधः स्यादिति सर्वं न बाध्यते ॥

उपाधयो हि अविद्याकल्पिताः पृथिव्यादयो ब्रह्मणः, न तु
विशेषाः शोणकर्मकादय इत्याश्रयस्य; न चोपाधिविशेषे उप-
हितत्वाभावः—दर्पणाद्यभाव इव मुख्यस्य न च इति-शब्देन
संनिहितसर्वपरामर्शात् सर्वनिषेध इति युक्तम्; निराश्रयनि-
षेधानुपपत्तेः । तस्मात् न उभयनिषेधः । नापि ब्रह्मप्रति-
षेधः;

मान्तराविषयो ब्रह्म शब्देनैव प्रमीयते ।

तन्निषेधस्य तेनैव प्रमाणेन विरुद्धता ॥

प्राप्तस्य हि प्रतिषेधः; न तावद्ब्रह्मणः अविद्याया प्राप्तिः;

तस्य सदेकस्वभावस्य निर्वचनीयत्वात् । नापि प्रमाणान्तरात् ; समन्वयसूत्रादिषु तन्निषेधात् । न च शब्दसंप्राप्तस्य निषेधः ; शब्दस्यानधिगतगोचरत्वेन तत्परस्य तत्र प्रमाणत्वेन तद्विरोधे निषेधायोगात् ; न च निषेधस्यापि शब्दत्वेन भावाभावाद्योस्तुत्यप्रमाणकत्वेन विकल्पः , वस्तुनि सिद्धस्वभावे तदयोगात् । न च बाह्यनसागोचरत्वेन प्रतिषेधयोग्यत्वाद्भ्रमण' प्रतिषेधः ; तथा सति अनुद्धिस्थस्य निषेधुमशक्यत्वात् लक्षणया बुद्धिसंनिधाने तन्निषेधः प्रमाणबाधित इत्युक्तम् ; तस्मादविद्यामिदमप्यत्र एवानुद्य प्रतिषिध्यते ॥

परममः सेतुन्मानमयन्धभेदव्यप-
देशेभ्यः ॥ ७ ॥

‘आत्मा सेतुः’ ‘ब्रह्म चतुष्पात्’ ‘सत्ता सोम्य तदा मंपन्नो भवति’ ‘अन्तरादित्ये पुरुषः’ इत्यादिभ्रुतिभिः सेतुपरिमाणमयन्धभेदविषयाभिः ब्रह्मव्यतिरिक्तमस्तीति गम्यते ; ‘यस्मात्परं नापरमस्ति’ इत्यादिना च नास्तीति ; सुध्वाद्यधिकरणे हि सेतुशब्दस्य पूर्वपक्षेऽप्यमुख्यार्थत्वात् विधरणवत्त्वमर्थ आश्रितः, इह तु उन्मानादिन्यपदेशानां मुख्यार्थलाभः पूर्वपक्षे, अतस्तेषां समाधानाय पुनरारम्भः । पूर्वत्र तन्निषेधात्, अन्यत्र ब्रह्मणः श्रुत्या उक्तत्वात्, अस्ति ब्रह्मेत्युक्तम् ; तर्हि ब्रह्मव्यतिरिक्तमप्यस्ति, भ्रुत्युक्तत्वात्—

सेतुत्वान्मानवत्वाच्च संबन्धाद्देवत्वतः ।

प्रज्ञातिरिक्तमप्यस्ति निषेधो दुर्बलो विधेः ॥

अथ कुतश्चिदतिरिक्तम्, सेतुत्वात्, परिमितत्वात्, संबन्धवत्त्वात्, आधेयवत्त्वान्, संमतसेतुवन्; न च 'यस्मात्परं नास्ति' इति निषेधान् प्रज्ञाव्यतिरिक्तभाषः; तस्य प्रसक्तिमापेक्षस्य विधेर्दुर्बलत्वात् । अत एव पूर्वाधिकरणे श्रुतिसिद्धप्रमाणः श्रुत्या निषेधायोगवन्, श्रुतिमिदप्रज्ञातिरिक्तवस्तुनः श्रुत्या न निषेध इति भङ्गातिरप्यन्या मपश्यते; निषेधस्तु प्रज्ञस्तुत्यर्थ इति प्राप्तं, अभिधीयते—

धारणात्मेतुतोन्मानमुपागन्तेर्भेदमंगती ।

उपाधुद्भवनाशाभ्यां तत्परान्यनिषेधतः ॥

प्रत्यक्षे ह्यन्यप्रतिषेधे नति न सेतुत्वनिर्देशसामर्थ्यादन्यकल्पनं युक्तम्; ततश्च अगद्वारकत्वं सेतुत्वम्, तत्परनिषेधविरोधादेवोपाधिकृतम्; तदुन्मानमुपागन्तिपरवाक्यैरभिहितम्; आपाराधेयभावेन भेदश्च उपाधिकृतो प्यानार्थमारोपितः; उपाधिनाज्ञादुपदिनजीवस्य अज्ञानादात्म्यं मयन्धः 'स्वमर्षितः' इत्युक्तः । न च प्रतिषेधस्य प्राप्तेर्दौर्बल्यम्; अन्यप्रत्यनत्परत्वाभ्यां प्रापन्त्यस्य वर्णितत्वात्, तत्र प्रतिषेधस्य चानारोपितत्वात् । अत्रोक्तोन्मानापादादिनिर्देशप्रमाणिकां मिदवस्तुत्वं 'अन्तर्गतमोपदेशान्' इत्याद्यधिकरणप्रवृत्तिः, अन्यत्र चान्वान्तरसूत्रेष्वनुवाद इत्यपभातव्यम् ॥

फलमन उपपत्तेः ॥ ८ ॥

एष तत्पदसङ्ख्यं निरूप्य इदानीं तत्पदवाच्य ईश्वरो निरूप्यते ; तदर्थं च स्वर्गादीनि फलानि किं कर्मभिरेव भवन्ति, इतः कर्मभिराश्रयितादीश्वरादिति संशयः, विधिभूतिभिः 'एष ह्येष माधु कर्म कारयति नं यमोभ्यं। लोकेभ्य उन्निमीपते' इत्यादिभूतिभिश्च । ब्रह्मज्यसिरिक्तवस्तुनि निषिद्धे फलशब्दत्वमपि ब्रह्मणा न स्यात् इत्याशङ्क्य व्यवहारतत्सामर्थ्ये ॥

तत्र—

साक्षाद्भाष्यं स्वसञ्चर्यं याग मुक्त्वापि भावना ।

स्वर्ग व्यवहितं भाष्यमुद्दिशेद्विधिवोचरम् ॥

अनुष्ठातुरपेक्षितोपायता हि विध्वयः । अनुष्ठातृप्रहणं चन्द्रोदगादिभ्यामृत्स्वर्यम्, तस्य सिद्धत्वेन अनुष्ठातुः फलसाधनत्वायोगान् ; नतश्च तादृगर्थविधिविधेयभावना समामपादोपायत्वात्मनिहितपूर्वप्रतीतं साक्षाद्भावनाभाष्यमपि धात्वर्थे नोद्देश्यतया गृह्णाति, तस्य दुःस्वरूपत्वान्, भावनायाश्च विधिना इष्टमायनत्वबोधनाम् ; स्वर्गादिकं तु प्रीत्यात्मकतया शान्तत्वात्, भावनातः प्रागेव कामनोपनिबद्धत्वान् ; उद्देश्यत्वयोग्यं नामपदामिहितत्वेन व्यवहितमपि साक्षाद्भावनानुत्पादकमपि पुरुषविशेषणमपि गृह्णात्युद्देश्यम् ; योग्यतायाः पदार्थान्वये परमकारणत्वान् । न चैकस्मिन्वाक्ये धात्वर्थस्य स्वर्गस्य

च साध्ययोरन्वयानुपपत्तिः; फलोद्देशप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वात्
 धात्वर्थस्य फलकरणत्वेन निवेशात्, भावनोद्देश्यतया साध्य-
 त्वाच्च स्वर्गस्य, द्वयोः समप्राधान्याभावेन वाक्यभेदानापत्तेः ।
 न च क्षणिकस्य कर्मणः कालान्तरभाविनि फले करणत्वायो-
 ग्यत्वात्, यागकरणकफलभावनाविध्यसंभवः; कर्मणोऽवा-
 न्तरव्यापारतया अपूर्वकल्पनात् । न चापूर्वकल्पनया योग्यता-
 वधारणे अन्वयप्रतीतिः, अन्वयप्रतीत्या अपूर्वकल्पना—इति पर-
 स्पराश्रयत्वम्; अवान्तरव्यापारद्वारा फलजनकस्य वैलपाना-
 वेर्लोक्येऽपि दर्शनेन यागस्यापि तद्भावस्य प्रथममेव कल्प्यत्वा-
 न् । न च व्यापारवत्यमति न व्यापार इति युक्तम्; असत्यपि
 वैलपाने, तदसाध्यपुष्टिक्रियावत्— तत्परिणामविशेषावान्तर-
 व्यापारावस्थानात् । तस्मात् कर्मण एव फलम्, नेश्वरादिति
 प्राप्ते, अभिधीयते—

अचेतनात्कलासूतेः पूजितेश्वरतोषिवः ।

कालान्तरे फलोत्पत्तेर्नापूर्वपरिकल्पना ॥

न तावदचेतनमपूर्वं चेतनानधिष्ठितं फलं प्रसूते । अतस्त-
 दुपाययागादिज्ञानपूर्वकमधिष्ठात्रा परमेश्वरेण भावितव्यम् ।
 सति च तस्मिन्देवतापूजात्मकयागाराधितपरमेश्वरप्रसादान्
 ग्यायिनः कालान्तरव्यक्तोद्दयसंभवे न अपूर्वं कल्प्यम् । ईश-
 मस्तु न केवलं कल्प्यते, 'एष होव—' इत्यादिभूतिप्रमितञ्च ।
 गजमेवैव चेश्वराराधनान् फलजन्म एष्टानुगुणम् । राजपू-

जायां तदमात्याद्याराधनोपयोगवच्च परमेश्वराराधने तदङ्गारा-
धनरूपाः भूमिदादय उपयुज्यन्ते ॥

तस्माद्दृष्ट्याविरोधेन देवसाराधनात्फलम् ।

न त्वपूर्वात्कर्मणो वा केवलात्तद्विरोधतः ॥

निषेधातिक्रमकृतेश्वरकोपाच्च नरकाशुत्पत्तिः । ईश्वरप्रसा-
दाच्च जीवस्याप्यपवर्ग इति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीमदनुमन्वानन्दपूज्य-

पादशिष्यभगवदमलानन्दविरचिते शास्त्रदर्पणे

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः ॥

मर्धयेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

द्वितीये पादे तत्स्वपदार्थो परिशेषधितौ ; इदानीमपुनरुक्ता-
काङ्क्षितपदार्थोपसंहारेण सगुणनिर्गुणब्रह्मवाक्यानामर्थोऽव-
धार्यते । सगुणवाक्यार्थचिन्ता तु तद्विद्यानां सस्वशुद्धिद्वारा
निर्गुणविशोपयोगात् । पदार्थोपसंहारमुपसंहाराभ्यां वाक्या-
र्यावधारणपूर्वकमुपास्त्यर्थांश्च सगुणविद्यासु भेदाभेदचिन्ता ।
निर्गुणविद्यायां तु वेद्याभेदाद्विद्यैक्यं सिद्धमेवेति तत्र विचा-
र्यते । गुणोपसंहारस्तु ‘भानम्दादयः—’ इत्याद्यधिकरण-
संख्याखण्डवाक्यार्थसिद्धयर्थं वाक्यार्थोपसंहाररूपो वर्णयि-
ष्यते ॥

आद्यमधिकरणं वर्ण्यते— प्रतिशास्त्रं वेदान्तेषु उपासना-
नि भिन्नानि, उताभिन्नानीति संशयः ; नामादिभेदात्, फल-
संयोगाद्यक्याद्य । तत्र—

नामरूपविभागेन धर्मभेदादमन्निधेः ।

अथवाभागचित्तान्तिहसमाप्तिभ्यो धियां भिदा ॥

‘नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिसमाप्तिवचनप्राय-

अत्रिचान्वयार्थदर्शनाच्छास्त्रान्तरे कर्मभेदः स्यात्' इति शास्त्रान्तराधिकरणपूर्वपक्षसूत्रम् । तत्र नामभेदात्कर्मभेदः—'अथैष ज्योतिः अथैष सर्वज्योतिः एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इत्यत्र प्रकृतज्योतिष्टोमस्य 'ज्योतिः' इति नामैकदेशेनानूदितस्य सहस्रदक्षिणागुणविधिरित्याशङ्क्य, संशान्तरात्कर्मभेदप्रतीतिः सति संभवे च छद्मणाया अयोगात्, सहस्रदक्षिणागुणकं कर्मान्यदिति वर्णितम् । एवमुपासनेष्वपि वेदान्तविहितेषु, तैत्तिरीयकम्, वाजसनेयकम्, काठकमित्यादिनामभिर्भेदः; न च ग्रन्थनामत्वम्, विधायामपि प्रयोगात्; न च ग्रन्थे मुख्यस्य ज्ञाने गौणत्वम्, वैपरीत्यस्यापि संभवाम्; कठादिप्रणयनं तु ग्रन्थवञ्ज्ञानेऽपि संभवति । तथा रूपभेदः गुणभेदः; सोऽपि कर्मभेदस्य ज्ञापकः— यथा 'वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यां वाजिनम्' इति । अत्र वाजिपदेन वाजम् अन्नम् आमिक्षा येषाम्, तं वाजिन इति विश्वान्देवान् विश्वेदेवपदसंनिहितानुपलक्ष्य तदुरेणेन वाक्यद्वयेन द्रव्यद्वययुक्तमेकं कर्म विधीयत इति प्राप्ते, उच्यते— 'वैश्वदेवा' इति तद्धिनश्रुत्या ऋष्यदेवतामंबन्धानुमितो यागो विहितः, तत उत्पत्तिशिष्टामिक्षावरुद्धे कर्मणि दुर्बलेन वाक्येन वाजिनविधानामंबन्धान् द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टं कर्मान्तरे विधीयत इति । तद्वन्—एकेषामग्नीषोमीय एकादशकपालः अन्येषां द्वादशकपालः; एकत्रोत्पत्तौ वक्तव्यायाम् अन्यत्रोत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे कर्मणि गुणान्तरविध्यमंबवाद्वाजिवत्कर्मभेदः;

एवमिहापि पञ्चाग्निविद्यायाः षडग्निविद्या मित्रा । छन्दोगा
 द्वि पठन्ति— 'पञ्चाग्नीन्वेद' इति । वाजसनेयिनस्तु षष्ठम-
 ग्रिमामनन्ति— 'तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समित्' इत्या-
 दिना । तथा धर्मभेदोऽपि कर्मभेदहेतुराशङ्कितः— यथा तै-
 त्तिरीयाणां कारीर्यध्ययने भूभोजनम्, तान्येषाम्; एवमाथ
 र्वणिकानां मुण्डकाध्ययने शिरोव्रतम्, तान्येषां तत्तदुपनिषद-
 ध्ययने इति तत्र विद्यान्यत्वम् । न च तान्येष्व कर्माणि भूभो-
 जनादिजनितमुपकारमाकाङ्क्षन्ति नाकाङ्क्षन्ति चेति संभव-
 ति । एकावशकपाल्यत्वादि करणशरीरनिष्पादकत्वात्कर्मणो रूप-
 म्, भूभोजनादिस्तु इतिकर्मव्यतेति भेदः । तथा अर्त्तनिधानाथ
 कौण्डपायिनामयने कर्मणि 'माममग्निहोत्रं जुह्वति' इत्यग्निहो-
 त्रशब्देन नित्याग्निहोत्रानुवागेन मामगुणो विधीयत इत्याशङ्क्य,
 माभ्यत्वेन विहितस्य मिद्वयोघकेन नाग्ना अनुवादायोगात्
 असंनिधानाथ मामगुणविशिष्टकर्मन्तरविधिः । एवं कर्मणां
 विधानां च क्षात्यान्तरेष्वर्मनिधानाद्वेदः । एवम् 'ममि-
 घो यजति' इत्यादिना पञ्चकृत्वः 'यजति' इत्यभ्यासे
 शास्त्रैक्यात्प्रथमेन भावनाविधानम्, उपरि तदनुवादः,
 अभ्यामस्तु आदरार्थ इत्याशङ्क्य, अद्भ्यस्त्रिभावाद्यापप्रव-
 स्तुविषयत्वाभावाद्वाक्यार्ता क्रमानाकाङ्क्षत्वेन, पाठेन त-
 त्रिषमायोगेन एकस्यापि वाक्यस्य प्राथम्याभावाद्युपपत्त्या-
 दसंभवकारितत्वात् तदुपपत्त्य, क विधिः क चानुवाद
 इत्यभिप्रायात्मकश्च विधिः । तत्राभ्यामात्मकमभेदे तदनुषङ्ग-

भावनाभेदः । एवं शास्त्रान्तरेऽध्यासात्कर्मणां विद्यानां च भेदः । तथा 'प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाञ्जुहति येऽग्निहोत्रम् । दिवाकीर्त्यमदिवा कीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषाम्' इत्यनुदितहोमनिन्दा, 'यथातिथये प्रदुतायाभ्रमाहरेयुस्तादृक्कण्डुदिते जुहोति' इत्युदितहोमनिन्दा; तयोरेकत्र विरोधः । कर्मभेदे तु यदनुदितहोमं कर्म तदुदिते न समुद्धम इतरदनुदिते इत्यविरोधः । विकल्पाश्रयणेन निन्दोपपत्तिमाशङ्क्य, प्रायश्चित्तादाहरणम्; वैकल्पिकेषु ह्युभयभाष्यवैगुण्यम्; अत्र तु प्रायश्चित्तविधानादुभयत्रापि वैगुण्यमिति न विकल्प इति । न हि निन्दा निन्द्यं निवेष्टुं प्रयुज्यते; अपि ॥ निन्दितादितरत्प्रशमितुम्; अतश्च कालयोरेकस्मिन्कर्मणि विकल्पः, उदितहोममनुदितहोमं वा प्रक्रम्य तदतिक्रमे प्रायश्चित्तम् । तच्च कर्मैकत्वेऽपि अविरुद्धमिति परिहारः । निन्दाप्रायश्चित्ते च कर्मण्येव, न विद्यायाम् । अशक्तेश्च— न श्लोकः सर्वशास्त्रागतान्गुणानुपसंहर्तुं शक्नोति; सर्वशास्त्रानामध्ययनाभावात् । अनधीतार्थोपसंहारे अध्ययनानर्थक्यम्; तच्च प्रतिज्ञास्य कर्मणां विद्यानां च भेदः । ममाग्निभेदाच्च— मैत्रायणीयानाम् अन्वारोहमंशकेषु स्थलारोहणमन्त्रेषु अग्निः समाप्यते, अन्यत्रान्येषाम्; ततः कर्मभेदः । एवम् ओंकारमार्वात्म्यकथनसमाप्तौ केषांचिद्विद्याममाग्निः अन्यस्यान्येषामिति विद्याभेदः । लिङ्गदर्शनान्— द्वादशाहं श्रूयते— 'यदि पुरा दिदीक्षाणाः' दीक्षि-

तवन्तः इत्यर्थः— ततः पूर्वदीक्षायां रयन्तस्य प्रयुक्तत्वात्
 बृहत्सामानमतिराऽमुपेयुः, यथादिदीक्षाणास्ततो रयन्तरसा-
 मानमुपेयुः— इति ; अत्र द्वादशाहाधिकारिणो अनिष्टप्रथमय-
 ज्ञत्वं ज्योतिष्टोमभेदेऽवकल्पते । ताण्डिके हि प्रयत्ने— ‘एष
 वाय प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः, य एतेनानिष्ठा
 अन्येन यजेत गर्तपत्यमेव तन्’ इति ; अनेन ज्योतिष्टो-
 मपूर्वक एव सर्वयज्ञेष्वधिकारो दर्शितः ; ततोऽन्योऽप्य-
 स्ति ज्योतिष्टोमो यद्रहितस्य द्वादशाहाधिकार इति ।
 एवम् ‘नैतदधीर्णग्रतोऽधीते’ इति मुण्डके अधीर्णाशिरोग्रत-
 स्याप्ययनान्निषेधलिङ्गान् विद्या नास्तीति सम्पत् । कचिच्छा-
 खायां अधीर्णग्रतस्याप्यप्ययनदर्शनाद्विद्यास्तीति । धर्मविशेषे
 तु एकैव विद्या स्वस्याः फलकरणत्वे शिरोग्रतमिति कर्तव्यत्वा-
 त्वेगापेक्षते नापेक्षत इति विरोध उक्तः, लिङ्गवर्शने तु इष्टप्र-
 थमयज्ञत्वबन्धिष्टोमग्रतस्याधिकारहेतुत्वात् तद्वतः फलकरणम्,
 अतद्वतः अन्यशास्त्रिनोऽपि फलकरणमिति विरोध इति वि-
 शेषः । तस्मात्कर्मवच्छासान्तरेषु विद्यान्यत्वे प्राप्ते, अधि-
 र्णीयते—

फलसंयोगरूपास्याधोरायत्नाविशेषतः ।

कर्मणांमिव विद्यान्तां शास्त्रान्यत्वेऽप्यभिज्ञता ॥

यथा ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रादेः सर्वशास्त्रास्तेकस्वर्गफलसंयो-
 गः, एवं प्राणविद्यादेर्व्योमस्त्वमेष्टत्वादिगुणवत्प्राणदिप्राप्तिः

फलं सर्वशास्त्रास्वविशिष्टम् । रूपमपि यथा कर्मणो द्रव्यदे-
 वतं सर्वत्राविशिष्टम्, एवं विद्यानामपि वेद्यं प्राणादि तत्त-
 द्वाणविशिष्टमाविशिष्टं सर्वत्र । आख्या च अग्निहोत्रमितादि-
 धेनु प्राणविद्येत्यादिका भ्रमाना । यथा देवतोद्देशेन द्रव्य-
 त्यागस्य यागस्य, तस्यैव प्रक्षेपाधिकस्य होमस्य अवच्छेद्यप्रयत्नो
 यादृश एकत्र चोच्यते— ‘यजति’ ‘जुहोति’ इति, स एवा-
 न्यत्र । एवं प्राणादिष्वेष्टत्वेष्टत्वविषयवेदनावकिञ्चनपुरुष-
 प्रयत्नो यादृश एकत्र, तादृश एव सर्वत्र विधीयते— ‘यो
 ह वै ऽष्टं च ऽष्टं च वेद’ इति; तस्मात्सर्वत्र विद्यैक्यम् ।
 यत्तु नामादिभेदाद्भेद इति, तन्न, ‘आख्या प्रवचनात्’ इति स्मर-
 णात् कथादिप्रवचननिमित्तानां काठकादिसंज्ञानां ग्रन्थविषय-
 स्वात् प्रवचनस्थ ग्रन्थविषयत्वेन विद्यास्वसंभवान् । कथाद्य-
 तुष्टानस्य च विद्यासु इतरानुष्ठानादविशेषान्; अतश्च ग्र-
 न्थसमाख्यानां विद्यासु लाक्षणिकः प्रयोगः । द्वादशैका-
 दशकपालवयोः एकस्मिन्नग्नीषोमीये उत्पत्तिशिष्टत्वेन तुल्य-
 त्वाद्विकल्प इति न कर्मभेदः । पञ्चाभिविद्यायां तु
 पञ्चैव सांपादिकाग्रयः याजमनेमिनामपि छन्दोगानामिव ।
 पष्ठत्वग्नि-संपाद्यत्वाभावायानूद्यते, न तु विधीयते ।
 वैश्वदेव्यां तु उत्पत्तावामिक्षा विधीयमाना वाजिनमनव-
 काशयतीति गुणान्तरात्कर्मभेद इति । तथा धर्मविशेषोऽपि ।
 ‘शिरोऽत्रवं वेदग्रतेन व्याख्यातम्’ इति वचनात् प्रतस्य ग्रन्थ-
 ग्रन्थः । ततश्च यैराथर्वणिकग्रन्थद्वारा विद्याधिगन्तव्या, तेषा-

मेव शिरोव्रतपूर्वकाध्ययनप्राप्तमन्यवोधिता विद्या फलं प्रयच्छति ; अन्येषां तु छन्दोगादीनामचीर्णशिरोव्रतानामपि फलप्रदा । एतेन 'नैतदर्थावर्णत्रगेऽधीते' इति लिङ्गदर्शनमपि व्याख्येयम्— अध्ययनाधिकारहेतुरायवर्णिकानामेव शिरोव्रतम् ; अतश्च तेषां तद्वाराधीतविद्या फलप्रदा, अन्येषामचीर्णव्रतानामपि स्वशाखाजन्यविद्या सर्व फलप्रदा इति । 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वेदत शिरोव्रतं विधिवच्चस्तु चीर्णम्' इत्यत्रापि प्रकृतमन्यजन्यत्वोपहितविद्यासंबन्धः, यचनान्तरेऽध्ययनसंबन्धस्य स्पृष्टत्वात् । वत्तद्वृणविकिष्टविद्यायाः शाखान्तरे प्रत्यभिज्ञया मन्निधानादसंनिधिरसिद्धः । पुनरुक्तावपि समिदाद्यध्यासस्य कर्मभेदकत्वम्, एकस्यां विहितस्य धियैवर्धयेन औत्सर्गिकस्वाहातज्ञापनाप्रयुक्तप्रवर्तनरूपविधित्वस्य कोपप्रसङ्गात् । शाखान्तरे तु अप्येवभेदात्कर्मकत्वेऽपि नौत्सर्गिकविधित्वकोप इति । अशक्तिरपि न विद्याभेदहेतुः ; शाखान्तरगतार्थानां तदप्येवभ्योऽधिगम्य उपसंहर्तुं शक्तेः । न चाध्यायनवैयर्थ्यम् ; 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति स्वाध्यायशब्देन एवशाखाध्ययनस्यैव नियमितत्वेन परशाखास्वध्ययनानपेक्षणादिति । ममाग्निश्च कर्मण्ययमाग्नेऽपि तत्संपन्धिनि पदार्थे तच्छाखावयवस्ये ममाग्ने व्यपदिश्यते— यथा यजुर्वेदे आध्वर्यवे कर्मणि समाग्ने ज्योतिष्टोमस्य ममाग्निव्यपदेशः । न हि तावता तत्त्वमाग्निः, वेदान्तरगतस्वोपदेशादेः सद्भावादिति । यजु कर्मभेदे लिङ्गदर्शनम्, तत् द्वादशादेन दी-

क्षितविषयम् । ये द्वादशाहेन दीक्षितास्ते बृहत्सामानम-
तिरात्रमुपेयुः, द्वादशाहेनादीक्षितास्तु रथंतरमामानमिति ।
ततश्च सर्वयज्ञान्प्रति न्योतिष्टोमस्य प्राथम्यसंभवात् न न्यो-
तिष्टोममेव इति ॥

उपसंहारांऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्स-
माने च ॥ २ ॥

एकविद्यागता गुणाः शास्त्रान्तरेऽनर्धीतास्तस्यामेव विद्या-
यामुपसंहृतव्या न वेति संशयः ; विधौक्याच्छास्त्रान्तरेऽना-
स्तानाह । पूर्वनिरूपितविधौक्यान्व प्रयोजनभूतगुणोपसंहार-
निरूपणात्मकमिति । तत्र—

विध्यभाषाद्विधेयत्वे सति कोपात्कमस्य च ।

शास्त्रान्तरोक्तधर्माणां नान्यशास्त्रासु संहतिः ॥

भवतु सर्वशास्त्राप्रत्ययमेकं विज्ञानम्, तथापि शास्त्रान्त-
रोक्तानां गुणानां न शास्त्रान्तरोक्ते तस्मिन्नुपसंहारः ; तत्र
तेषामश्रुतत्वात् । साक्षाद्भूतस्य हि प्रयोगविधेर्नानुष्ठापकत्वमिति
सर्वस्याङ्गजातस्य सर्वशास्त्रासु श्रुतव्यत्वे सति अश्रवणात्
यावन्मात्रमेकस्यां शास्त्रायां विहितमङ्गजातं तावन्मात्रेण वि-
द्याया उपकारमिदंरधिकानपेक्षा । अधिकगुणोपसंहारे च
श्रुतगुणक्रममङ्गमङ्गः । यथैकस्यां शाण्डिल्यविद्यायाम्
'मनोमयः पुरुषो भारूपः सत्यः' इति वाजमनेयके, छान्दोग्ये

तु 'मनोमयः प्राणशरीरो मारूपः' इति । न च तस्यामेव विद्यायां शास्त्रान्तरे श्रुतस्य कस्यचिदङ्गस्याननुष्ठाने अखण्ड-
करणोपकारासिद्धेरनुपकृता विद्या स्यादिति युक्तम्; सकला-
ङ्गवति विहितेऽपि नित्यकर्मण्यदक्षौ यावच्छक्यमङ्गमनुष्ठानु-
म; तावन्मात्रेणाप्युपकारपरिपूर्विदर्शनान् । गृहमेधीये च
विकृतौ अतिदेशान् सर्वाङ्गप्राप्तावपि 'आम्यभागी यजति'
इति पुनर्विधानादाज्यभागाभ्यामेव सकलाङ्गसाध्योपकारासि-
द्धेरिष्टत्वान् । एवं प्राप्ते, अभिधीयते—

वाक्यात्क्रमस्य दौर्बल्यात्काम्ये सर्वाङ्गसंहतेः ।

अप्राप्ताङ्गविधेर्विद्या सर्वैरङ्गैः प्रयुज्यते ॥

एकस्यां शास्त्रायां विद्याङ्गत्वेन विधीयमाना गुणा गुणि-
द्वारेण वाक्याच्छास्त्रान्तरेऽपि गच्छन्तो न क्रमकोपभयेन
त्यक्तुं युज्यन्ते, क्रमस्य वाक्यादुर्वलत्वान् । नित्ये तु यावज्जी-
वादिनियतनिमित्तवशात् प्रधानस्यावश्यकर्तव्यत्वमवगातम्;
सर्वाङ्गोपसंहारश्च सर्वदा पुंमामशक्यः; ततश्च शक्यमात्राङ्गा-
नुष्ठानादेव सकलाङ्गसाध्योपकारमिद्विरिति कल्प्यते ॥

उपामनामु काम्यत्वात्कार्या सर्वाङ्गसंहतिः ।

लोपसंदरणेऽनाफिरक्षतेः प्रतिषेधतः ॥

गृहमेधीयेऽप्यतिदेशतः सर्वाङ्गप्राप्ते आम्यभागस्य पुनः-
भूतेः अङ्गान्तरसाध्योपकारोऽप्यावभागमात्रजन्यो विज्ञायते ।

इह तु एकशास्त्रागतगुणविधीनामप्राप्तगुणविधानेन पर्यवसानाच्च शास्त्रान्तरीयगुणजन्योपकारस्य स्वविधेयगुणमात्रजन्यत्वकल्पकत्वमिति ॥

अन्यथात्वं शाब्दादिनि क्षेत्रावि-
शेषात् ॥ ३ ॥

वाजसनेयके वागादीनामुरवाप्माविद्वत्त्वेन निम्बित्वा द्विरूपप्राणस्योद्गानकर्तृत्वमध्यस्योपास्यत्वं भूयते— ‘अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गाय’ इत्यादिना; छान्दोग्ये तु तथैव वागादीर्निन्दित्वा उद्गीयावयव ओंकारे मुख्यप्राणदृष्टिर्विधीयते— ‘अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीयतु पासांश्चकिरे’ इति; ‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीयतमुपासीत’ इत्युद्गीयावयवस्य प्रणवस्य प्रयुतत्वात् । तत्र शास्त्राद्वयेऽपि किं विद्याया ऐक्यम्, उत भेद इति संशयः; वागाद्यामुरमङ्गविद्वत्त्वादेः प्राणस्य पाप्माविद्वत्त्वादेश्चाविशेषान्; उद्गानकर्तृत्वोद्गानकर्मत्वादीनां भेदाच्च । चोदनाद्यविशेषाद्विशेषमुक्तम्; तत्राप्याया अपवाद इह क्रियते । अपवादित्वायां चारुष्यायां विद्याभेदादनन्तराधिकरणोक्तगुणोपसंहाररूपप्रयोजनमाप्यवोदितं भवति । तत्र—

वागाद्यामुरवेधादिवहूधर्माविशेषतः ।

एकस्यापि नमाख्यायाः विद्यया कर्तृत्वक्षणा ॥

देवासुरसंभामारूप्याधिकोपक्रमः चाग्नादीनामासुरपाप्मादि-
भिर्वेषः, तेषां च मुख्यप्राणं प्रति गुणभावोपगमः, प्राणवीर्या-
वासुरजय इत्यादिवहुधर्ममाधर्म्यात् प्राणवित्येति समारूपैक्या-
च्च, निरौकत्वेऽवधृते, छान्दोग्ये 'तमुद्गीथगुपामां चक्रिरे'
इत्यग्नौद्गीथानक्रिययोद्गीथकर्ता सम्भूणीयः, उद्गीथावयवेन चा-
वयवमुद्गीथमकिलैक्यं; नतस्त्र्योभयत्र उद्गीतयुद्गीथकर्तृप्राण-
ट्टिबिधिरिति शान्ते, ब्रूमः—

उपक्रमश्रुतोपास्यरूपभेदादुपासना ।

विश्वार्थवादमारूप्यमभेदे न प्रयोजकम् ॥

एकस्मिन्वाक्ये उपक्रमार्थानत्वादुपसंहारस्य, ज्ञास्याद्वये चो-
पक्रमे एकमुद्गीथस्योपासिकर्मत्वनिर्देशात्, अन्यमुद्गीथकर्तृ-
रुपास्यत्वावगमात्, एकस्य भक्त्युद्देशस्य अन्यत्र च सकल-
भक्तेरुपास्यत्वावगमात् विश्वाया भेदे मतिः, न प्राणसंवादात्-
संवादमारूप्यावरमायगताद्वैक्यमिति ॥

उपासंश्च समञ्जसम् ॥ ४ ॥

'ओमित्येतदभ्रमुद्गीथमुपामीत' इत्यभरोद्गीथशब्दयोः
सामानाधिकरण्यां ट्टिबिस्वर्यम्, उपासवादाद्यम्, किं वा
एकत्वप्रमित्यर्थम्. आहो विशेषणविशेष्यभावनिबन्धनमिति
संशयः; 'नाम तद्येत्युपामीत' इत्यप्यामे, 'इदं सर्वं यद-
पमात्मा' इत्यवशादे, 'विज्ञानमानन्दम्' 'मिन्धुः कृती'

इत्येकत्वे, नीलमुत्पलम् इति विशेषणे च सामानाधिकर-
ण्यस्य दृष्टत्वात् । पूर्वसोद्रीयो विशेषणमोकारस्यैतद्वाक्यार्थे
इति सिद्धमत्कृत्य उद्रीयवाक्यवांशस्यत्वप्रक्रमभेदाद्विद्याभेदो द-
र्शितः ; इदानीं न एवार्थश्चिन्त्यते ॥

तत्र—

अत्राप्ये नापवादः स्यात्प्रापर्यायार्थ एकता ।

न विशेषणता वाक्यभेदादृष्टिस्तु शिष्यते ॥

न तावदक्षरम् उद्रीयमिति दृष्ट्वा अक्षरत्वमपवादितुं श-
क्यम् ; व्यावहारिकप्रमाणसिद्धत्वात् । न चावयवस्यावय-
वित्वम् ; वैपरीत्यात् । न चापर्यायशब्दान्ययोरक्षरोद्रीययो-
रेकत्वसंभवः ; विज्ञानानन्दपदयोर्लक्ष्यमेवाभिन्नम्, न वा-
च्यम् ; न चात्र लक्ष्यैक्यसंभवः ; लक्ष्यमाणयोरोकारोद्रीय-
व्यक्त्याभेदान् । व्याख्यानार्थं तु करिमिन्धुरपदयोः सहप्र-
योगः । न चात्र व्याख्यानोपेक्षा, निगदव्याख्यानत्वात् ।
न चात्र सर्ववेदमाधारणमोकारमुद्रीयत्वेन विशेष्य तत्र प्रा-
णाद्युपास्तिर्विद्येमा ; तथा मति ओमित्येतदक्षरमुपासीत तं
चोद्रीयमिति विनिष्टांद्देशने विध्यावृत्त्या वाक्यभेदापत्तेः ।
तस्मादग्रे उद्रीयदृष्टयध्याम इति प्राप्ते, अभिधीयते—

फलकल्पनतो गौण्या लक्षणाप्रवृत्तवतः ।

विशिष्टविधिदृष्टेश्च स्यादुद्रीयो विशेषणम् ॥

अध्यामे हि फलं कल्प्यम्, तस्य फलस्याश्रुतत्वात् । ‘आ-

पयिता ह वै कामानां भवति । इत्यादेराप्यादिगुणकप्रणवो-
पास्तिफलत्वेनोद्गीयत्वदृष्टिविशिष्टप्रणवोपासनाफलत्वाभावान् ।
यदा ॥ उद्गीथावयवप्रणवोपासनविधिपरं वाक्यम्, तदा वि-
शेषणस्य विशिष्टप्रणवप्रतीत्यर्थत्वेन पाराध्यात्म फलकल्पना ।
अपि च गौण्या वृत्तेर्लक्षणावृत्तिर्यस्मात्सीयसी; लक्षणायां हि लक्ष-
णीपरत्वं पदस्य, गङ्गायां घोष इत्यत्र लक्षणीयस्य तीरस्यैव
वाक्यार्थेऽन्वर्भावात्; सिद्धो देवदत्त इत्यत्र ॥ न सिद्धशब्दस्य
लक्षणीयसिद्धसेवन्विशौर्यादिपरत्वम्, अपि तु तत्तुल्यस्मौर्या-
दिमुक्तेरेवदत्तपरत्वमित्यर्थेऽपि प्रकर्षाद्गौणी वृत्तिर्बुद्ध्या । तत्र तु
उद्गीथदृष्टिविषयस्त्वगुणयोगात् अक्षरे गौण उद्गीथशब्दः; मम
तु मययापि वचनोऽवयवे साधुभिरिति । न च विशेषणपक्षे
विशिष्टोद्देशेन वाक्यभेदः; उद्गीथावयवविशिष्टतत्तद्गुणकप्र-
णवविशिष्टोपासनेरेकत्वेन तद्विधावयववाक्यस्याप्येकत्वादिति ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ ५ ॥

वाजसनेयिनां छन्दोगानां च प्राणसंभारे ज्येष्ठभेदत्वगु-
णवतः प्राणस्योपासनमुक्तम्, वसिष्ठत्वादयोऽपि गुणा वक्ताः ;
कौपीनकिप्रभृतीनां च अस्ति ज्येष्ठप्रभृद्यवतः प्राणस्योपास-
नम्, वसिष्ठत्वादि तु न श्रुतम्; तन्मोपमार्हतम्यम्, ततोपसं-
र्तम्यमिति संशयः; एवंशब्दाद्विद्येक्याह । श्रूयते हि कौपी-
नकिप्रभृतीनामेवंशब्दः— ‘अथो एवंविद्वान्माणे निःशेषं
विदित्वा’ इति । पूर्वत्र सर्वप्रणयप्राप्तावुद्गीथमिति विशेषणा-

दन्यव्यावृत्तिरुक्ता तद्वदिहाप्येवंशब्दात्संनिहितालम्बनात्सं-
निहितविशैक्यद्वारा अनुमानात्प्राप्नुवतो वसिष्ठत्वादेर्व्या-
वृत्तिः ॥

वक्ति संनिहितं ह्येवंशब्दः शाब्दश्च संनिधिः ।

शाब्दमानोपयोगीति नापेक्षानुमितैर्गुणैः ॥

न हाशाब्दं शाब्दे व्यवहारेऽन्वेति, तथा— ‘सद्य आ-
गताः कठकौण्डिन्यां’ इत्युक्ते न प्रत्यक्षदृष्टेन माठरेण वाक्यार्थ-
मुपपादयन्ति, किं तु माठरश्च— इति शब्दोपात्तमाठरेणैव
तदुपपादनम् । तदिह कौपीतकिशाखायामेवंशब्देन संनिहित-
प्रकारवाचिना शब्दोपात्तं ज्यैष्ठ्यभेष्ट्यादिगुणमात्रं परामृ-
श्यते । यत्त कौपीतकिवाक्यं वसिष्ठत्वादिप्राणगुणविषयम्,
भेष्ट्यादिगुणवत्प्राणोपास्तविषयत्वात्, वाजसनेयिवाक्यवत्
इत्यनुमानप्राप्तं तु गुणजातम्, न तत्तत्र परामृश्यते, शब्दाप्रा-
पितत्वादिति प्राप्ते, अभिधीयते—

एवंशब्दाऽविशेषेण वक्ति संनिहितं ततः ।

भूमिद्वारेण युद्धिस्थगुणस्याप्यस्ति शाब्दता ॥

अतः शाब्दस्यैव वाक्यार्थेऽन्तर्भावः, तदिह एवंशब्दस्य
शाब्दादाशब्दमाधारणसंनिहितमात्रवाचिनः भुक्तेः भेष्टप्राण-
रूपधर्म्यविनाभावेन युद्धिस्थं वसिष्ठत्वादिगुणजातमभिधेय-
मिति भवति शाब्दम् । ततश्च वाक्यार्थेऽन्तर्भविष्यति ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ६ ॥

तैत्तिरीयके 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' 'आनन्दो ब्रह्म' 'आ-
त्मन आकाशः संभूतः' इति च मत्तज्ज्ञानानन्तानन्दात्मत्वा-
नि ब्रह्मधर्मो आस्तातः; अन्यत्त कचित्कश्चिन्; तत्राश्रुतम्ये
हे किं नोपसंहर्तव्याः, चतोपसंहर्तव्या इति संग्रहः; ब्रह्मणो
निर्विशेषत्वेन धर्मान्तरानपेक्षणान्, सर्वत्र ब्रह्मविद्यैक्यात् ।
माणस्य च विशेषत्वाद्युक्तः शास्त्रान्तरीयवसिष्ठत्वाद्युपसं-
हारः, ब्रह्मणस्तु निर्विशेषत्वात्त्वशाद्यागतधर्मैरेव प्रमिति-
सिद्धौ न शास्त्रान्तरगतानन्दाद्युपसंहारः । किंच,

आनन्दाद्युपसंहारे ब्रह्मैक्यद्वारके सति ।

संयद्वासादिधर्माणामुपसंहार आपतेत् ॥

अत्रोत्तरम्— न सावदेकरूपे ब्रह्मण्यनेकपदवैयर्थ्यम्,
यतः—

मिथ्यात्वादि यद्भवस्तं ब्रह्मण्येतस्य वाचनम् ।

नानापदैर्बिना नेति ब्रह्म तैरुपलक्ष्यते ॥

सत्यज्ञानानन्दपदार्था इतरेतरविशेषणविशेष्यभूता ब्रह्मणि
अद्वैतजडदुःस्वरूपत्वादिभ्रान्तीन्यावर्तयन्तः, सत्त्वादिपरापर-
सामान्याधारभूतामेकामानन्दव्यक्तिं लक्षयन्ति, मत द्रव्यं
कुम्भ इति पदानीव कुम्भजन्यक्तिम् । अनन्तपदं तु लक्षण-
त्वेन स्वीकृतसामान्यव्यक्तिभेदमपि वास्तुतो निषेधति; आ-
त्मपदं तु एवंभूतस्य ब्रह्मणः परात्त्वं निषेधति । एवंभूतब्रह्म-
सिद्धिभ नैकस्मात्पदान्, एकभ्रमनिवृत्तावपि इतरध्रमानिवृ-

तेः; लक्षणाया हि अस्त्वष्टवद्भासिद्धिः । न चैकपदप्रयोगे लक्षणा ; विरोधस्फूर्त्यभावात् । प्रयोक्तव्ये च पदान्तरे यावन्त्यो भ्रान्तयः संभाव्यन्ते, तन्निरसनार्थं पदवृन्दं प्रयोक्तव्यम्, तच्च सर्वत्रोपसंहृतव्यमिति । यश्चानन्दाद्युपसंहारे संयद्व्यामत्वादेः सर्वत्र प्रसङ्ग इति । अत्रोच्यते—

विधीयमानधर्माणां व्यवस्था स्याद्यथाविधि ।

प्रतिपत्तिफलानां तु सर्वशाम्बासु संगमः ॥

संयद्व्यामत्वादयो हि उपामनार्थं विधेयाः ; विधिप्रयुक्ता-पूर्वस्य च नियतपरिमाणत्वात् अपूर्वमाधनधर्माणां यथाविधि व्यवस्था स्यात् । मत्प्रमानादयस्तु वस्तुतत्त्वप्रतिपत्त्यर्थं लक्ष्यमाणव्यक्त्यात्मना प्रह्लास्यभावभूताश्चेति यत्र यत्र तत्त्व-प्रतिपत्तिस्तत्र तत्र तेनञ्या इति ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ ७ ॥

विद्याभेदाभेदचिन्तनाप्रमङ्गाद्वाक्यभेदाभेदचिन्तनात् तमि-
चन्धनविद्याभेदाभेदचिन्तनाद्वा पादमंगतिः । प्रह्लास्यभावमू-
त्तापसंहार्यधर्मचिन्तनानन्तरम्, अस्वभावस्यानुपसंहार्यस्या-
प्यशोदितस्वरूपधर्मस्य प्रत्यप्रतिपत्त्युपायत्वाच्चिन्तनादधिकरण-
मंगतिः । ‘इन्द्रियेभ्यः परा श्रिया अर्थेभ्यश्च परं मनः’ इत्या-
रभ्य, ‘अध्यक्ष्यात्पुरुषः परः पुरुषात् परं किञ्चित्—’ इति
सूयते । नत्र मंगलः— किं प्रत्येकमर्गादीनां परत्वं विवक्षि-

तम्, उत पुरुष एव एभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यते, ता-
दर्थ्येन चार्थादिपरत्वं कीर्त्यते इति; इहार्थादिपरत्वश्रवणस्य
पृथक्फलसंबन्धसंभवासंभवाभ्याम् ॥

तत्र—

भ्रुतेः परत्वमर्थादेस्तज्ज्ञानाच्च फलं स्मृतम् ।

वाक्यभेदो न दोषाय प्रमाणप्रापितस्त्वतः ॥

अर्थादिपरत्वश्रवणस्य तत्परत्वसंभवे सति नान्यार्थत्वम् ।
न च प्रयोजनाभावादन्यार्थता; तद्व्याप्तस्य फलवत्त्वस्मृतेः—
'वशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु
शतं पूर्ण सहस्रं त्वभिमानिकाः ॥ यौद्धा दशमहस्राणि ति-
ष्ठन्ति विगतगवराः । पूर्ण शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्त-
काः ॥ पुरुषं निगुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते' इति ।
एवं फलवतां ज्ञानिनां प्रधानत्वाच्च प्रतिपादकवाक्यानां भेदो-
ऽपि प्रामाणिकत्वादेष्टव्य इति प्रत्येकमर्थादिपरत्वविवक्षायां
प्राप्तायाम्, अभिधीयते—

रष्ट्रे मातृफले लभ्ये पुरुषस्य निवेदनान् ।

भारष्ट्रं हलमत्पं च न स्यादर्थादिचिन्तनान् ॥

पुरुषपरत्ववदने हि दृश्यते फलमविगानिशुचिः परमान-
न्दरूपम्; भ्रुते च—'विज्ञानसागरधिर्यस्तु मनः प्रमहता-
मरः । सोऽयनः पारमामोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इति ।

तद्वाये अर्थादिपरत्वध्यानानामदृष्टं कतिपयकालनिर्दुःखाव-
स्थानरूपं फलं न गृह्यते । तस्मात् वाक्यभेदे निरवयवप्रयो-
जनाभावादर्थ्यादिपरत्वप्रतिपादनं पुरुषपरत्वप्रतिपादनोपयो-
गिन्या नैकैकवाक्यतां प्रतिपद्यत इति ॥

आत्मगृहीतिरितिरवयवदुस्तरात् ॥ ८ ॥

ऐतरेयकं श्रूयते—'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्य-
त्किञ्चन मियत् स ईश्वर लोकान् सृजा इति स इमं लोकान-
सृजत' इति । तत्र मज्जय—किमात्मजगद्देम हिरण्यगर्भोऽभि-
धीयते, इत परमात्मेति ; लोकसृष्टिवचनात् प्रागुत्पत्तेरात्मैक-
त्वावधारणाच्च । पूर्वत्र वाक्यभेदप्रसङ्गादर्थ्यादिपरत्वं निरस्तम्,
तर्हि हिरण्यगर्भे सकलवाक्यम्यान्वयेन वाक्यभेदामावात्
सत्यत्वं वाक्यस्य ॥

अमहामृतमृष्टयुक्तेः प्रजापतिपरा भुक्तिः ।

आत्मैवेदमग्र आसीदिति वाजमनेयवत् ॥

पारमेश्वरी हि सृष्टिगङ्गाद्यादिका, यथा 'आत्मन आ-
द्याः संभूतः इति, इयं तु लोकलोकपादान्यादिमृष्टि-
भुक्तिः । न चात्र भूतानि भुनानि, यथा वाजमनेयके—'आ-
त्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविषः' इत्युपक्रम्य, 'अग्निममृतं
इत्यादिभौतिकमृष्टिदृश्यमाना हिरण्यगर्भकर्मका, तर्धपापि ।
तस्मादैतरेयकं वाक्यं हिरण्यगर्भपरम्, महामृतमृष्टयविष-

यत्वे मति अभिमृष्टिविषयत्वात्; वाजसनेयिवाक्यवदिति ।
 अत्र एव प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणम् आत्मसुन्दश्च हिरण्य-
 गर्भेऽपि संभवतः । अपि चैतरेयके 'अथातो रेतसः कार्यस्य
 मृष्टिः' इति प्रतिज्ञाय, 'प्रजापते रेतो देवाः' इत्यादिनोप-
 क्रमे प्रजापतिसृष्टिरुक्ता; उपर्यपि स्वसृष्टाभ्यां देवताभ्य इन्द्र-
 यलक्षणाभ्यः ताभ्यः गतं गोशरीरं योगात्यन्तनमानयन् अश्व-
 शरीरमानयत् इति च शरीरवति उचितव्यवहारदर्शनाद्वि-
 रण्यगर्भपरत्वं संदर्भस्य; प्रागुत्पत्तेरेकत्वावधारणं तु स्ववि-
 कारोपक्षमिति प्राप्ते, अभिधीयते—

प्रतिष्ठितं पृथिव्यादि प्रज्ञणीत्युपसंहृतः ।

उपक्रमेऽपि लोकानां कर्तुं शक्नोति गम्यते ॥

उपरिष्ठाद्धि पृथिवी वायुराकाश आर्षा व्योर्तोऽपि इत्या-
 विना सह महाभूतैः सर्वकार्यजातमनुक्रम्य, 'सर्वं तत्प्रज्ञा-
 नेत्रम्' प्रज्ञानेकमित्यर्थः, 'प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम्' इत्युक्त्वा,
 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति श्रावयिष्यति; तेन एकत्वावधारणलोकसृ-
 ष्टिभ्यां संदिश्यमानोपक्रमस्य उपसंहाराद्ब्रह्मपरत्वं निर्णयते;
 एवं च मति अनुमाने महाभूतसृष्ट्यविषयत्वविशेषणमसि-
 दम् । यस्तु 'अथातो रेतसः सृष्टिः' इति प्रतिज्ञाय प्रजा-
 पत्युपक्रमः, स महतोऽपि महाव्रतस्य कर्मणो हिरण्यगर्भो-
 पास्तिसहितस्यापि संसारफलत्वमिति ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थः ।
 तथा हि— समस्तदेवतात्मको हि प्रजापतिः, तथा च 'देव-

ता अप्येति य एवं वेद' इत्युपास्तिसहितस्य कर्मणः फलम-
 मिदितम्; देवतानां च संसारित्वमुक्तम्— ता एता देवताः
 सृष्टा अस्मिन्महत्त्वर्णवे संसारे प्रापतन्निति । यत्तु 'ताभ्यो
 गामानग्रन्' इत्यादि मध्ये शरीरिणामुचितव्यापारदर्शनम्, त-
 दप्यन्यार्थम् । तथा हि— परमेश्वर एवाधिकारिपुरुषशरीरं सृष्ट्वा
 करणानि तत्र प्रवेश्य, आत्मनः स्वामिनः प्रवेशमन्तरेण तद्वै-
 यर्थ्यमीक्षित्वा प्रक्षरन्ध्रेण शरीरमाविशन्; प्रविश्य च 'यदि
 वाचाभिज्याहृतम्' इत्यादिनालोचनेन वदनादिव्यापारा वा-
 गादीनामिव, न मम, अहं तु आश्रीत्यकर्तृत्वमध्यवसाय स्वप-
 रिच्छेदमपि देहोपाधिकं मत्वा, 'अयं कोऽहम्' इति वीक्ष्य,
 'मं गतमेव' 'आत्मा वा इदमपि—' इति प्रस्तुतं जगत्कारण-
 त्वापलक्षितं जलसूर्यमिव सकलोपाधिष्वनुप्रविष्टम् उपलक्षि-
 तपरिच्छेदमपौष्ट्य 'तदा तनममपश्यन्' इत्ययमर्थ इह विव-
 क्षितः । तनममिति नकार एकः छान्दस्या प्रक्रियया लुप्तो
 दृष्टव्यः; तततमं व्याप्ततममित्यर्थः । तस्मादात्मेति उपकान्तेः
 मध्ये च ईक्षितृभाषणानि, प्रमाप्रक्षोपमंहारान् प्रक्षान्न प्रति-
 पाद्यते । पूर्ववर्णके विद्याभेदाशक्तिरूपजात्पादामंगातिरित्यप्यं
 वर्णनं क्रियते—

वाजसनेयके 'कृतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः' इत्या-
 त्मन्येदेनोपक्रम्य, 'मं वा त्वं महानज आत्मा प्रज' इति
 प्रक्षान्तत्वमुपमं द्विषते । छान्दोग्ये तु 'मदेव' इत्युप-
 क्रम्य 'नयवममि' इति मरुद्व्यार्थभ्यामनादात्ममुपमंहर-

ति । तत्र संशयः— किं विद्याया एकत्वम्, नानात्वं वेति ; उपक्रमभेदान्, आत्मैक्यप्रतिपादकोपसंहारभेदाच्च । पूर्वत्रैकवाक्यत्वसंभवं वाक्यभेदायोगात् अर्थादिपरत्वस्य पुरुषपरत्वप्रतिपत्त्यर्थतामाभित्य विरैक्यमुक्तम् । अत्र तु उपक्रमभेदेन वाक्यैक्यायोगाद्विद्याभेदः । तत्र—

मत्वेनोपक्रमे सत्त्व आत्मदृष्टिर्विधीयते ।

आत्मनो ब्रह्मता बोध्या यत्रात्मोपक्रमे भूतः ॥

सच्छब्दस्य आत्मानात्मसाधारणसत्तासामान्यवाचित्वात्तस्य च उपक्रमभूतस्यैकस्मिन्वाक्ये बलीयस्त्वात्, 'तत्त्वमसि' इति वाक्यस्योपसंहारभक्त्य प्रकृतसच्छब्दार्थं तच्छब्देन परामृश्य तदेकवाक्यतापन्नस्य तदनुरोधेन सत्तासामान्ये परमात्मदृष्टिविधिर्यत्नम् ; त्वंशब्देन च अत्र जीववाचिना तदभिन्नः परमात्मा लक्षणीयः । न हि जीवोपासनं कस्मैचित्कलाय कल्पत इति । वाजमनेयिवाक्ये तु जीवस्य मद्भैक्यं प्रतिपाद्यत इति । अत्रोत्तरम्—

साधारणार्थः सच्छब्दो वाक्यशेषगततन्मनि ।

निर्णीयते न च ब्रह्म मुक्त्वान्यथास्ति सत्यता ॥

सच्छब्दस्य जातिवचनत्वे प्रतिव्यक्तिं वृत्तेः आत्मा वा अनात्मा वा सन्निति निर्देहे मति उपसंहारे 'न आत्मा सत्त्वमसि' इति निर्देशात् आत्मैव सच्छब्दार्थ इति निर्णीयते । अपि

च सच्छब्दादपि प्राक्तनैकविज्ञानात्सर्वविज्ञानेनात्माद्वैतावग-
मात्सच्छब्दस्यात्मपरत्वनिर्णयः । न च सच्छब्दो जातिव-
चनः, येनात्मानात्मार्यत्वसंदेहः स्यात्, किंत्वाकाशादिशब्द-
बहुवचनः सन् आत्ममात्रार्थः, आत्मन एव सत्त्वात्,
अन्यस्य मिथ्यात्वात्; एवं चोपक्रम एव निर्णीतोऽर्थः । चि-
न्ताप्रयोजनं तु ब्रह्मण सद्वृत्तत्वं छान्दोग्ये श्रुतं वाजसनेयके
उपसंहर्तव्यम्, तत्र च श्रुतविज्ञानरूपत्वं च छान्दोग्य
इति ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ ९ ॥

अन्यस्योपसंहारमिदमर्थं प्राणविद्यायां धर्मविशेषश्चित्त्व-
ते । प्राणस्य 'आपो वामः' इत्याम्नाय उपदिश्यते—'तद्वि-
द्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वा चाचामन्त्येत-
मेव तदनमनमं कुर्वन्तो मन्थन्ते' 'तस्मादेवंविदशिष्यन्ना-
चामेदशित्वा चाचामेदेतमेव तदनमनमं कुरुते' इति । तत्र
किमाचमनं विधीयते, उताचमनीयास्यामु वामोद्विष्टिरिति
संशयः, आचमनस्यान्यतोऽप्राप्तिप्राप्तिभ्याम् । पूर्वत्र संदि-
ग्धसदुपक्रमस्य वाक्यशेषाद्विर्णय उक्तः; एवमिहापि 'अशि-
ष्यन्त आचामन्ति' इत्यादेर्वर्तमानापदेशत्वेन विधित्वसंदेहः,
'अशिष्यन्नाचामेत्' इति वाक्यशेषाद्विधित्वनिर्णयः । तत्र—

प्राप्तत्वेऽपि क्रतौ यद्वचोद्यतेऽनृतवर्जनम् ।

प्राणोपास्तौ विधीयेत तर्धवाचमनक्रिया ॥

यद्यपि शुद्धयर्थं स्मृतावाचमनं विहितम्, तथापि प्राण-
विद्याङ्गत्वेन न विहितमिति तदङ्गतया प्राणोपासनप्रकरणे
तद्विधानमर्थवत्; यथा— स्मृतावनृतवदनप्रतिषेधे सत्यापि
ज्योतिष्टोमप्रकरणे तदङ्गतया ‘नानृतं वदेत्’ इति प्रतिषेधो-
ऽर्थवानिति प्राप्ते, अभिधीयते—

पुनरुक्तं पुमर्थेन कर्तुं नानृतवर्जनम् ।

सर्वार्थाचमनं प्राप्तं प्राणोपास्यौ स्मृतेरिह ॥

‘दिज्ञो नित्यमुपाश्रितो’ इति सर्वकर्मसु अङ्गत्वेन स्मृत्या
विहितमाचमनं प्राणविद्यायामपि प्राप्तं स्मृतिमूलसामान्यमु-
तिमिदं प्राणविद्यायां श्रुत्यानूयत इति ॥

समानं त्वं चामेदात् ॥ १० ॥

वाजसनेयिष्यस्यायामग्निरहम्ये शाण्डिल्यविद्या पठ्यते ।
तत्र शुणा बहुतराः सूयन्ते— ‘स आत्मानमुपासीत मनो-
ययं प्राणशरीरं भारुपमाकाशात्मानं कामरूपिणं मनोजवं
मत्यर्मकल्पं सत्यभृतिं सर्वगन्धं सर्वरसं सर्वां दिशोऽनुप्रयान्धं
सर्वमिदमग्यासम् अवाक्यनादरम्’ ‘यथा व्रीहिर्वा यवो
वा’ इत्यादयः; बृहदारण्यके तु श्लोकाः— ‘मनोमयोऽयं
पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स
एव सर्वस्थेयानः’ इत्यादयः । तत्र संशयः— किं मिमे
विद्ये, कर्तुं चेति; एकस्यां शास्त्रायामग्यामात्ममानगुणप्रत्यभि-

ज्ञानाच्च । पूर्वत्र प्राप्ताचमनानुवादेनानग्रताचिन्तनं विधेय-
मित्युक्तम्, इह तु वाक्ययोः कस्य विधित्वम्, कस्य वानुवा-
दत्वमित्यनिश्चयात् द्वयोरपि विद्याविधित्वम् ॥

अधिकोक्तेः समोक्तेश्च गुणार्थत्वे निवारिते ।

विद्यानानात्वमभ्यासात्समिधां यजतीतिवत् ॥

द्वयोर्विद्याविध्योरेकशास्त्रागतयोरानर्थक्यं सा भूदिति स-
मिदादिकर्मभेदवद्विद्याभेदः । न चैकमात्रानं गुणविधाना-
र्थम्, अपरं विद्याविधानार्थम्, विशेषानवधारणात् । 'अग्नि-
होत्रं जुहोति' इत्यत्र हि निर्गुणविधिः कर्मोत्पत्त्यर्थः, 'दध्ना
जुहोति' इत्यत्र सगुणो गुणविधानार्थ इत्यवधार्यते । नात्र;
उभयोरपि सगुणत्वान् । न च यत्रानुक्ता गुणा उच्यन्ते,
तत्र गुणविधिः; कामरूपत्वादेः सर्वेश्वरत्वादेश्चापुनरुक्तगुण-
स्योभयत्रापि पाठान् । एकस्य गुणविधानार्थत्वे चोभयत्र
मनोमयत्वाद्याम्नानमनर्थकम् । न च विद्याप्रत्यभिज्ञानार्थम्,
प्रधानाभिधानादपि तदुपपत्तेः । एवं प्राप्ते, अभिधीयते—

भूयस्त्वं यत्र धर्माणां तत्र विद्या विधीयते ।

प्रत्यभिज्ञानदाढ्यार्थं समानगुणकीर्तनम् ॥

उभयत्रापि मनोमयत्वादिगुणविशिष्टशाण्डिल्यनामाद्विज्ञा-
तावद्विद्या प्रत्यभिज्ञायते । तत्र विद्यानानात्वकल्पनायां गौ-
रवम् । न चाभ्यासवैयर्थ्यम्; एकत्रोत्पत्तेरन्यत्र गुणविशि-

ष्टगुण्यनुवादेन गुणविधानात् । न च गुणिमात्राभिधानादेव प्रत्यभिज्ञासिद्धौ गुणानां पृथगुक्तिवैयर्थ्यम्; तस्याः प्रत्यभिज्ञादाद्वयार्थत्वात् । न चाविनिगमः; यत्र गुणा भूयांसो विधीयन्ते तत्र प्रधानविधिकल्पनम् । यथा— यत्र करितुरग-पदातिप्रचयस्तत्र राजेति ॥

संशयान्नादेवमन्यत्रापि ॥ ११ ॥

वृद्धवारण्यके 'सत्यं ब्रह्म' इत्युपक्रम्य सत्यस्य ब्रह्मण आ-यतनभेदेन द्वे नामनी आदिश्वेते— 'तदात्तसत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्योपनिषदहरित्यधिदेवतम्, अथाध्यात्मं यश्चायं दक्षिणेऽस्त्युपुरुषस्तस्योपनिषदहम्' इति । तत्र संशयः— किमुमे अप्युपनिषदादुभयत्र भ्यात-व्ये, उत एका अधिदेवतमेका अध्यात्ममिति; सत्यस्य ब्रह्मण-एकत्वात्, अध्यात्माधिदेवतस्थानभेदाच्च । पूर्वत्रैकशाखायाम-भ्यासात् शाण्डिल्यत्रिद्याभेदप्रसक्तवपि प्रत्यभिज्ञानाद्विज्ञ-क्ये गुणोपमंहार उक्तः; तर्हीहापि सत्यस्य ब्रह्मणो मण्डल-द्वयवर्तिनः ऐक्यादुपनिषदोरपि उभयत्र चिन्तनम् ॥

सत्यस्यैव प्रधानस्य तच्छब्देनाभिधानवः ।

तस्यैक्यादुभयत्रापि नामद्वयमुपास्यताम् ॥

यदाप्यध्यात्माधिदेवतस्थानविशिष्टपुरुषोऽनन्तरनिर्दिष्टः, तथापि स्थानद्वयं तद्विशिष्टं वा पुरुषं प्रत्युपसर्जनभूतं

तच्छब्देन न परामृश्यते; अपि ॥ प्रधानपुरुष एव सत्य-
शब्दवाच्यः । स चोभयत्रापि एक इति तद्धर्मयोरुपनिषदोः
संकर इति प्राप्ते, अभिधीयते—

एकस्थानविशिष्टस्य यो धर्मोऽवगतः ॥ न ।

स्थानान्तरविशिष्टस्य तस्मान्नाग्नोर्न्यवस्थितिः ॥

सत्यं न गुणभूतं स्थानमात्रं तच्छब्देन परामृश्यते, नापि
तद्विशिष्टं धर्मः, किंतु स्थानविशिष्टं ब्रह्म, 'य एष एतस्मि-
न्मण्डले पुरुषः' इति तस्यैव प्रकृतत्वान् । तथा च विशि-
ष्टस्य विशिष्टान्तरेऽननुगमात् नोभयत्र समयनामचिन्तनेति ॥

संभृतिशुद्ध्याप्यपि चानः ॥ १६ ॥

राणायनीयानां स्थलेषु ब्रह्मणो विभूतयः पठ्यन्ते—
'ब्रह्मन्येष्टा वीर्यां संभृतानि ब्रह्मणे ज्येष्ठं दिवमातृत्वन, ब्रह्म
देवानां प्रथमं ॥ जमे तेनाहंति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः' इति ।
तेषामेवोपनिषदि शाण्डिल्यविद्यादयः ब्रह्मविद्याः पठ्यन्ते;
तामु वा विभूतयः कपसंहर्तव्या न वेति संशयः; ब्रह्मसंब-
न्धस्योभयत्र तुल्यत्वान्, संभृत्यादिव्यविद्यमानहृदयाद्यायत-
नस्य शाण्डिल्यादिविद्यासु श्रवणाच्च । पूर्वत्राद्यादित्यस्थान-
भेदादमोनुपमं हार उक्तः, तस्यातिदेशोऽयम्; तेनाग्नोपदे-
शवत्मेगतिः । ब्रह्मैक्याच्छाण्डिन्यादिविद्यासु संभृत्यादिगुणो-
पसंहार इति पूर्वः पक्षः । शाण्डिल्यादिविद्यानामाध्यात्मिक-

इदयादिस्थानसंबन्धात् तास्वाधिदैविकसंभृत्याद्यनुपसंहार
इति सिद्धान्तः । का तर्हि अधिकाशङ्का ! उच्यते—

आधिदैविकभूतीनां शाण्डिल्यादिषु साम्यतः ।

कचिदाशयतनाभावाद्ब्रह्मैक्यादनुपसंहारः ॥

‘अप्यायान्दिवः’ इत्यादिराधिदैविकविभूतिः शाण्डिल्यादि-
विद्यासु संभृत्यादिविद्याभिः समा, षोडशकलादिविद्यासु
आयतनमेव नास्ति । ब्रह्मसंबन्धप्रत्यभिज्ञानं सर्वत्र सामान्यं
सर्वत्र विद्यासु संभृत्यादयो गुणा निविशन्ते । यद्यपि वैद्या-
नरषोडशकलादिविद्यानामितरेतरमाधिदैविकविभूतिप्रत्यभि-
ज्ञानं ब्रह्मसंबन्धप्रत्यभिज्ञानं चाविशिष्टम्, तथापि तासु
नेतरेतरगुणोपसंहारः शक्यते; तासां प्रत्यक्षविधिविहितत्वेन
भेदनिश्चयात् । संभृत्यादीनां स्वभूतविधिकत्वात् परिशिष्टोपदे-
शात्मकखिलग्रन्थशिष्टत्वाच्च उपनिषदुदितविद्याज्ञेयत्वमाश-
ङ्कयेवेति प्राप्तं, अस्मिधीयते—

ब्रह्मतद्गुणमात्रैक्यं विद्यैक्येऽतिप्रसक्तम् ।

असाधारणधर्मैक्यं नात्र विद्यैकता यतः ॥

न तावद्भेदक्यम् आधिदैविकविभूत्यात्मकसाधारणगुण-
मात्रैक्यं वा विद्यैक्यं समविद्युमलम्; वैद्यानरषोडशकलादि-
विद्यानामप्यभेदप्रसङ्गात् । ये त्वसाधारणा वीर्यसंभरणादयः
संभृत्यादिविद्यासु, ये च शाण्डिल्यविद्यादिषु यतोमयत्वा-

दयः, तेषां न इतरेतरप्रत्यभिज्ञा; अतो न विद्यैक्यम् । एवं च खिलोक्तायामश्रुतविधिकायामपि संमृत्यादिविधायी विधि कल्पयित्वा विशाभेदोऽध्यवसातज्यः । ततश्च गुणानुपसं-
हार इति ॥

पुरुषविद्यायामिष चेनरेषामना-

ज्ञानात् ॥ १३ ॥

अस्ति छन्दोगानां पुरुषविद्या— ‘पुरुषो वाव यज्ञस्तम्य
यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनम् । अथ यानि चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यंदिनसवनम् । अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयसवनम् । न यद्दशैश्वर्यं यत्पिपासति यद्रमते
ता अरय वीक्षा । अथ यद्धर्मात् यज्जक्षति तत्सुतशस्त्रे’ इति
श्रीभ्रादिकल्पना, ‘न चेदेतन्मिन्वयमि किंचिदुपतपेत्तम श्रू-
यान् प्राणा वा वमथ इदं मे प्राणःसवनं माध्यंदिनसवनमनु-
संतनुत’ इत्यादिराशी, ‘मोऽन्तबेलायामेतच्चयं प्रतिपद्येता-
भिनमभ्यस्युतममि प्राणमग्निममि’ इति मन्त्रप्रयोगो वि-
हितः । तैत्तिरीयके ॥ पञ्चाने— ‘तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा
यजमानः श्रद्धा पञ्ची शरीरमिध्ममुरो वेदिल्लोमानि धर्हिर्वेदः
शिव्वा इदं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुमत्पोऽग्निर्देमः शम-
यिता दक्षिणा वाग्धोता प्राण उद्राता चक्षुरध्वर्युः’ इत्यादि । तत्र
विद्यैक्यं न चेति संशयः ; तैत्तिरीयमतयोः ‘विदुषो यज्ञस्तम्य’
इति पञ्चमोः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यानवधारणाम् ।

पूर्वत्रासाधारणगुणप्रत्यभिज्ञाभावात्संभृत्यादौ विद्याभेद उक्तः ;
इह त्वसाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाद्वितैक्यम् । तथा हि—

निषादस्थपतिन्यायात्सामानाधिकरण्यतः ।

पशुषोः संपाद्यते पुंसि यज्ञत्वं तैत्तिरीयके ॥

छान्दोग्ये तावत्स्पष्टं पुरुषे यज्ञत्वसंपादनम्— ‘पुरुषो
वाव यज्ञः’ इति । तैत्तिरीयकेऽपि ‘विदुषो यज्ञस्य’ इति
पशुषौ सामानाधिकरण्ये, निषादस्थपतिवत् । न तु विदुषो
यज्ञस्येति धैर्यधिकरण्ये; संबन्धकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात् ।
ततश्च पुरुषयज्ञत्वमुभयप्राप्तिमिष्टम् । न च यज्ञत्वेन निरु-
पितम्य विदुषः ‘आत्मा यजमानः’ इति यजमानस्वनिरूपणवि-
रोधः; स्वरूपवचनेनात्मशब्देन यज्ञस्वरूपस्यैवामिधानात्,
अन्यस्य हि यज्ञस्यातिरिक्तो यजमानः; पुरुषस्येन संपादि-
तस्य तु यज्ञस्य स्वरूपमेव यजमान इत्युक्ते भवति । तथा
भरणापभृथत्वाद्यपि समानमिति विवैक्ये प्राप्ते, अभिधीयते—

मुख्यसंबन्ध एवास्तु गौर्णकाधिकरण्यतः ।

बहुना रूपभेदेन किञ्चित्साम्यं च बाध्यते ॥

पशुषोः सामानाधिकरण्ये हि विदुषो यज्ञत्वममुख्यमिति
यज्ञपदं साध्यसादृश्येन यज्ञदृष्टिविध्यर्थं गौर्णं स्यात्; विदुष
इति पशुषाः संकन्धार्यत्वे विद्वत्संबन्धिनो यज्ञस्यात्मादीनां
यजमानादित्वकल्पनान्मुख्यार्थत्वम्; आत्मशब्दश्च न यज्ञ-

स्वरूपं वक्ति; तस्य मुख्ययजमानत्वविरोधादेव । अपि च तव विदुषो यज्ञमावः, तं प्रति चात्मयजमानत्वादिकं विधेयमिति वाक्यं भिद्येत । न यम, विद्वत्संबन्धियज्ञानुवादे-
नास्मादीनां यजमानादिभावस्यैव विधानात् । अत्र च वक्ष्य-
माणयजमानादिदृष्टिविधीनालोच्य श्रुत्या तदवर्षसमूहे यज्ञ-
शब्दः प्रयुक्तः । न चैवं विद्वत्संबन्धियज्ञोद्देशे वाक्यभेदः;
यतो यज्ञमात्रमुद्देश्यम्, तस्य तु विद्वत्संबन्धः प्रकरणमाप्तो-
ऽनूद्यत इति । बहुवैषम्ये च मरणावभृयत्वादि वान्येत ।
पत्न्यादिकल्पना ह्येकत्र, नान्यत्र । एकत्र च पुरुषायुषं सव-
नत्रयं कल्पितम्, अन्यत्र प्रागरादिकालः । आयुर्दृष्टिफलत्व-
मेकस्य, अन्यस्य तु मक्षयिद्याशेषत्वमिति । वस्तुतस्तु विद्यास्तु-
त्यर्थमर्थवादः 'तस्यैवं विदुषः' इत्यादिः; वक्ष्यमाणा विद्याया
अनपेक्षत्वादिति ॥

वेधार्थभेदात् ॥ १४ ॥

आथर्वणिकाशुपनिषदारम्भे 'सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमर्ताः प्रवृज्य' इत्यादयो मन्त्राः, प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्यामन्त्रिणां श्रूयन्ते; तानि मन्त्रकर्माणि विद्याङ्गम्, अनभ्यान्य-
त्रोपसंहृतव्यानि, न वेति मंशयः; विद्यामन्त्रिभिषट्ठितत्वात्, मन्यस्य लिङ्गेनाभिचारे, प्रवर्ग्यस्य वाक्येन ॥ ज्योतिष्टोमे विनियुक्तत्वात् । एवं मन्त्रान्तरे कर्मान्तरे च द्रष्टव्यम् । ननु वाक्यलिङ्गयोः मन्त्रिभेः मक्षशाब्दटीयत्वात् तद्विरोधे कथं

संनिधिमात्रात् मन्त्रकर्मणां विचार्यत्वम् ? नैष दोषः ; मन्त्रा-
णां विद्यासमवेतसूदयादिप्रकाशकत्वेन विद्यायासपि सामर्थ्या-
विशेषात् । प्रवर्ग्यादीनां च कर्मणां यद्यपि वाक्यादि ज्योतिष्टो-
मादिशेषत्वप्रतिपादकमस्ति, प्रवर्ग्ये तावत् 'पुरस्तादुपसदां
प्रवर्ग्य प्रवृणक्ति' इति अचणान्, उपसदां च ज्योतिष्टोमादि-
मामावाचद्वारा ज्योतिष्टोमसंबन्धः ; तथापि न बलवदित्येष
वाक्यं दुर्बलं संनिधिं यापते, अपि तु मतिं विरोधे ; न चात्र
विरोधः, विचार्यस्यापि कर्माथत्वमभयान्, कत्वार्थस्य यदि-
रत्नस्य पुरुषार्थत्ववन् । तत्र विनियोजकवाक्ययोस्तुल्यव-
त्त्वमिति चेन्, मत्तम्, अर्थाविरोधे मतिं वाक्यमसंनिधिभ्यां
प्रपञ्चदुर्बलाभ्यामपि प्रवर्ग्यस्य कर्माथत्वं विचार्यत्वं चादि-
कृतम्, नन उपपन्नः संशयः । पुरुषयज्ञवत्संनिधेर्विद्याकृत-
मिति संगतिः ॥

योगात् असमर्थस्य चोपकारकत्वानुपपत्तेः सामर्थ्यं कल्पय-
न्ति ; न च समर्थानामपि श्रुतिमन्तरेण तादर्थ्यमिति वि-
नियोजिकां श्रुतिं कल्पयित्वा विद्याङ्गत्वां प्रतिपद्यन्ते । अ-
स्माभिधीयते—

शीघ्रं कर्मान्वये जाते मन्त्रादेर्वाक्यलिङ्गवः ।

विद्ययापि न संबन्धः संनिधानाद्विलम्बितत्वात् ॥

यावद्विद्यया महाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणं संनिधानेनानुमीयते,
तावन्मन्त्राणां कर्मभिल्लङ्घनश्रुतिः, प्रवर्ग्यस्य च वाक्याहिकं
कल्प्यते । यावद्विद्यायां मन्त्रकर्मणां प्रकरणाद्वाक्यं कल्प्यते,
तावत्प्रवर्ग्यस्य ज्योतिष्टोमे वाक्यकल्पितलिङ्गाश्रुतिः मन्त्रस्य
चाभिषारे लिङ्गकल्पितश्रुत्या विनियोगः क्रियते । यावत्
प्रवर्ग्यस्य विद्यायां प्रकरणकल्पिताद्वाक्याहिकं कल्प्यते ताव-
ज्योतिष्टोमे लिङ्गकल्पितश्रुत्या विनियोग इति मन्त्राणां स्वा-
ध्यायविधिप्रहणस्य प्रवर्ग्यस्य च स्वविधिपरिग्रहस्योपपत्तौ
मया विद्यायां लिङ्गश्रुतिविनियोगाः कल्प्यमाना स्तनमूलत्वा-
दागदूनमस्यवहीयन्ते । यस्तु 'हृदयं प्रविष्य' इत्यत्र हृदयपदं
विद्यायामपि समवेतार्थमिति लिङ्गमुपयग्राह्यविशिष्टमिति ।
तत्रोच्यते— हृदयपदस्य विद्याकर्मणोः समवेतार्थत्वम्, इत-
रेषां पदानां बहूनामभिषारे समवेतार्थत्वम्, न विद्यायाम् ;
अतः प्रांशुसंनिध्यायेन भूषमां ज्यायेन च मन्त्रस्य कर्म-
हेतुता । न च संनिष्यनुगृहीतकपदसमवेतार्थना विद्याङ्गत्वं

गमयतीति वाक्यम्; इदमपदस्यैवाभिचारे समवेतार्थताया इतरपदैकवाक्यतापत्तिरूपवाक्यप्रमाणानुगृहीताया बलादभि-
चारार्थत्वावगमात्, वाक्यानुग्रहस्य संनिध्यनुमहाद्वलीयत्वा-
दिति ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दः-

स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ १५ ॥

ताण्डिनोः निर्गुणविद्यां प्रकृत्याधीयते— ‘अथ इव रो-
माणि विभूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुस्य भूत्वा शरीर-
मकुनं कृतात्मा जल्लोकमभिसंभवामि’ इति । कौपीतकि-
नस्तु पर्यङ्गविद्यायां मरुणाद्यामामनन्ति— ‘तत्सुकृतदुष्कृते
विधूयते तस्य प्रिया धातयः सुकृतमुपयन्त्यभिद्या दुष्कृतम्’
इति । तत्र संशयः— यत्र हानमेव सुकृतदुष्कृतयोः भूयते,
तत्रोपायनं संनिपतेन्न वेति; कचिद्धानसंनिधौ उपायनस्य
श्रुतत्वाद्विद्यान्तरात्तत्वाच्च । यथा पूर्वत्र विद्यासंनिधौ श्रुत-
स्यापि मन्त्रादेर्विद्यायामसामर्थ्यादनुपसंहार उक्तः, एवं हा-
नसंनिधौ श्रुतस्याप्युपायनस्य तदन्तरेणापि हानसंभवेन हा-
नोपपादनसामर्थ्याभावादनुपसंहारः । तत्र—

श्रुतेऽप्युपायनाद्धानसंभवात्सगुणे श्रुतम् ।

निर्गुणे नोपसंहार्य सुकृतादेरुपायनम् ॥

न तावन् ‘विभूय पापम्’ इत्यादिहानवाक्ये उपायनं श्रु-

तम् । न च पर्यङ्गविद्यायां हानसंनिधौपायनश्रवणादत्रापि हाने तदुपसंहारः; पर्यङ्गविद्यायाः सगुणत्वात् 'अथ इव रोमाणि' इत्यस्य च निर्गुणविद्याविषयत्वात् । न चोपायन-
मन्तरेण हानानुपपत्तेर्विद्यान्तरगतमप्यामेतद्व्यम्; परैरस्वी-
कृतयोरपि पुण्यपापयोः विद्यया— पापस्येव प्रायश्चित्त-
हानसंभवात् । एवं प्राप्ते, अधिधीयते—

विद्याभेदेऽपि सिद्धस्य स्तुत्यर्थं संक्रमाम्भवेत् ।

अथरोमादिष्वत्यक्तकर्मणोऽन्यैरुपायनम् ॥

विद्यान्तरविहितं ह्यङ्गं विद्यान्तरे नोपमं द्विषते, विधिप्रमा-
णकत्वादङ्गभावस्य विद्यान्तरे च विध्यभावान् । यत्पुनर्न
विधीयते, किं तु स्तुत्यर्थं सिद्धतया संकीर्त्यते, तदर्थवादमा-
मर्णाद्विद्यान्तरेऽप्यसति वापके देवसाधिकरणन्यायेन प्रती-
यमानं न परित्यक्तुं शक्यम्; तदिह पर्यङ्गविद्यायां हानमुपा-
यनशब्दसंनिहितमयमतम्, ताण्ड्यादिशाखायामपि निर्गुणवि-
द्यायां सुकृतादेस्त्यागोऽथरोमदृष्टान्तेनाज्ञातः; अथरोम्णां च
त्यक्तानां न नाशः, किं तु अन्यप्रावस्थानम् । एवं दाष्टान्तिके-
ऽपि विदुषा परित्यक्तसुकृतादेरन्यप्रावस्थानं प्रतीयते, न प्रा-
यश्चित्तवप्राशः । समुपपादयितुमपेक्ष्यमाणं परैरुपायनमुपमं-
इत्यव्यम् । नत्र च पराभितक्ष कर्मणः स्वरूपेण परत्र संवा-
रामंभवात्कथं मंचरति; कथमंचारोत्तरकालं च कर्मस्वरूप-
श्रवः 'क्षीयन्ते चाप्य कर्माणि' इत्यादिभिरवगम्यते । न च

परकृतस्य कर्मफलस्य परत्र संचारासंभवः; पित्रादिकृतवै-
श्वानरेष्टयादिफलस्य पुत्रादिगामित्वान्नानात् । तस्मान्निर्गुण-
विद्या हानोपायनाभ्यां सांतव्या । प्रयोजनं तु विदुषि सौहार्द-
माश्रितव्यम्, न दोषादेमिति ॥

वर्णकाम्तरं वर्ण्यते—

‘अथ इव रोम्भाणि विधूय पापम्’ इत्यादौ किं विधूयनं
सुकृतदुष्कृतयोश्चालनं किं वा हानमिति संशयः; धुनोतेः
कम्पने प्रसिद्धत्वात् उपायनशब्दसंनिधानाच्च । पूर्वत्र वेधा-
दिमन्त्राणां विद्यानुपयोगादनुपसंहार उक्तः, न हीदृ, विद्या-
विरुद्धकर्मणां फलारम्भात् चालनस्य विद्यापयोगान् शब्दस्य
सार्धफलम् ॥

कर्मणः स्वाभयत्यागपरसंचारलक्षणात् ।

फलतश्चालनं लक्ष्यं लाघवेन धुनोतिना ॥

यदा ह्यमूर्तयोः पुण्यपापयोः स्वाभयत्याग आभयान्तरसं-
चारश्चानुपपन्नः, एवं चालनमप्यनुपपन्नम्; तत्र विरुद्धार्थद्व-
यलक्षणाद्वरं स्वफलारम्भाच्चालनमेव लक्ष्यतामिति प्राप्ते, अ-
भिधीयते—

उपायनसमीपस्थात्यागो लक्ष्यो विधूननान् ।

स एव केवलालक्ष्यश्चालनानुपपन्नितः ॥

अत्यक्तयोः सुकृतदुष्कृतयोः परैरुपायनानुपपत्तेः उपाय-
नसंनिधौ भुतविधूयनेन त्यागो लक्ष्यमित्यर्थः; तथा च केव-

द्विविधूननश्रवणेऽपि प्रवृत्तत्वात्तस्यैव लक्षणा युक्ता, न फल-
प्रच्यायनस्य । न चामूर्तयोः सुकृतदुष्कृतयोः मुख्यं चालनं
तवापि संभवति, प्रमाणप्रापितत्वाच्च सुकृतादेः फलद्वारेण
स्वाश्रयाद्वियोगः आश्रयान्तरसंचारश्च कल्प्यमानो न गौरव-
क्षोपमायहति इति ॥

सांपराये तर्तक्याभावास्तथा ह्यन्ये ॥ १६ ॥

देवयानमार्गमध्ये सुकृतदुष्कृतवियोगं कौपीतकिनः स-
मामनन्ति— 'स आगच्छति विरजानदीं तां मनसैवात्येति
तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते' इति । तथा ताण्डिनः पठन्ति—
'अथ इव रोमाणि विधूय वारं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुख्य
धृत्वा शरीरम्' इति । आश्रयायतिनश्चाधीयते— 'तस्य पुथा
शयमुपयन्ति मुहदः माधुकृत्याम्' इत्यादि । तत्र मंशयः—
तत्र किं विरजानघतिरुमानन्तरं सुकृतदुष्कृतभयः, किं वा देह-
निर्याणान्प्रागेवेति; उभयथा श्रुतेः । पूर्वत्र मिदं कृत्वा विगायाः
कर्मशयहेतुत्वं दानसंनिधायुपायमोषमहार उक्तः, इदानीं तु
तदेवामिदम्, मार्गमध्ये श्रूयमाणस्य कर्मशयस्य विगाहेदुष्क-
त्वाभावादित्याशङ्क्यते—

तच्छब्देन परामृष्टो विरजानघतिरुमः ।

तस्मादर्थेन हेतुः भ्यात्पुण्यपापविधूने ॥

'तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते' इति तस्मादर्थमच्छब्दयुक्त्या अन-

न्तरप्रकृतस्य विरजानरातिक्रमस्य कर्मक्षयं प्रति हेतुत्वमभि-
धीयते । ताण्डिश्रुतौ तु 'विधूय' इति ब्रह्मलोकप्राप्तेः प्राप्ता-
लस्य विधूननस्योक्तम्, तन्मार्गपथे विधूननेऽप्युपपन्नम् । न
च जीवत एव विधूननम्, जीवन्निभूयेत्यववणात्; एतेन
'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति' इति शास्त्राद्यनिष्प्रतिर्व्याख्याता;
नस्यास्यपि जीवत इत्यववणात् । एवं प्राप्ते, अभिधीयते—

प्रधानं प्रकृतां विद्यां परामृशति तच्छ्रुतिः ।

अर्वात्पाठश्च माध्येत यवागूपाकहोमवत् ॥

धर्माद्यनुष्ठानसहिताया विद्याया उत्तरमार्गेण पर्यङ्कस्थ-
मब्रह्मप्राप्त्युपायत्वं कौपीतकिगास्त्रायां श्रूयते । न चाप्रक्षीण-
पाप्मेन उत्तरमार्गप्राप्तिः तदुरेण ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च संभवति;
तेन विद्यायाः पापक्षयहेतोरुत्तरमार्गप्रापकत्वे सिद्धे, अर्थक-
मान्मार्गमध्ये पठ्यमानोऽपि पापक्षयः अन्त्यप्रत्ययानन्तरं दृ-
ष्टव्यः । तथा च ताण्डिश्रुतौ पापविधूननानन्तरं वेदनोक्त
उक्तः । 'अथ इव ..विधूय' इति च स्वतन्त्रस्य पुरुषस्य
व्यापारं ब्रूते; न च परेतस्यास्ति स्वातन्त्र्यम् । यत्तु सर्वनाम-
श्रुतेर्विरजानरातिक्रमस्य पापक्षयहेतुत्वमिति, तन्न । सर्वनामः
प्रकृतपरामर्शित्वान्, प्राधान्येन प्रस्तुतस्य च प्रकृतत्वात्, वि-
द्याया एव तदात्वात्; नराविक्रमस्य संनिहितस्याप्यप्रधा-
नत्वेन प्रकृतत्वाभावादिति ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयभान्यथा हि विरोधः ॥ १७ ॥

विद्योदयसमनन्तरक्षण एव कर्महानमिति प्रसङ्गागतं निरूप्य, गुणोपसंहारादुपसंहारचिन्तैव क्रियते । कचित्पुण्यपापहानसंनिधौ देवयानः पन्थाः श्रूयते— यथा पर्यङ्कविद्यादौ । कचिन्न— यथा निर्गुणविद्यायाम् ‘ विद्याम्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ’ इति । तत्र संशयः— किं सर्वत्र देवयानं सन्निपतेन्न वेति । तत्र ‘ हानौ तु ’ इत्यधिकरणे कचिद्धानसंनिधाबुद्धमुपायनं केवलहानश्रवणेऽप्युपसंहृतव्यमित्युक्तम् ; एवं कचित्पुण्यपापहानसंनिधौ उक्तां गतिं केवलापिश्रुतहानिरुपस्थापयतीत्याशङ्क्यापोरते ॥

विमते गतिमान्विद्वत्पुण्यपापक्षयत्वतः ।

पर्यङ्कविद्यास्यपुण्यपापक्षयो यथा ॥

न च ‘ निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ’ इत्यागमेन विरोधः ; पुण्यपापक्षयानन्तरं देवयानेन यथा ब्रह्मलोकप्राप्ता निरञ्जनस्य परमसाम्योपपत्तेः । असौत्तरम्—

सोपादसोपाविष्वन्तो निद्व्यप्रज्ञात्मलाभतः ।

सोऽथम्य चेद् निष्पत्तेर्ब्रह्मलोकगतिर्युथा ॥

ब्रह्मप्राप्त्यर्थं वा ब्रह्मलोकगतिः, ब्रह्मविद्यार्थं वा ; नाशः, अज्ञानब्रह्मभावस्य ज्ञानादज्ञानदादान् इदं च प्राप्तेः । न द्वितीयः, यमनियमादिमत इदं च भवणादिभिर्हीनोत्पत्तेः । अनुमानं तु मगुणविद्यागतत्वेन सोपाधिकम् ; विमतं पुण्यपापहानं न

गतिमत्, निर्गुणविद्यासाध्यपुण्यपापहानत्वात्, मुख्यमान-
हिरण्यगर्भपुण्यपापहानवत्— इति सत्प्रतिपक्षं च । न च
हिरण्यगर्भस्यान्त्यकाले विद्यानिरस्यपुण्यपापासंभवः; प्राग्भ-
वीषपुण्यादेः प्रसुप्तस्य संभवात् । ब्रह्मविद्ययेव उपास्या सर्वक-
र्मक्षये सति उपास्तेरपि पुण्यत्वेन निवृत्तिप्रसङ्गात्; तस्मादु-
पास्तिकलप्राप्तिप्रतिबन्धककर्मणामुपास्तिर्निवार्तिका, न सर्वस्य ।
अत्र च निर्गुणविद्यायामनुमानाद्भूतिराशङ्क्य निरस्ता । आद-
र्यधिकरणे तु ब्रह्मशब्दस्य मुख्यत्वादिभिर्गतिमाशङ्क्य तं पा-
मन्यधामिद्व्यवस्थालोकश्रुत्यादिभिर्बाधोऽभिधास्यत इत्यपौन-
हतिः ॥

अनियमः नर्वासामविरोधः शब्दा-

नुमानाभ्याम् ॥ १८ ॥

सगुणासु विद्यासु कासुचिद्रतिरर्धिरादिका श्रूयते— यथा
पर्यङ्कविद्यायां वैश्वामिनिविद्यायामुपकोसलविद्यायां दहरविद्यायां
च । कचिन्न श्रुता— यथा मनुविद्यायां क्षाण्डिस्यविद्यायां
षोडशकलविद्यायां वैश्वानरविद्यायामिति ॥

अहंप्रहा इमाः सर्वा ब्रह्मलोकाप्तिसाधिकाः ।

विशुद्धोकात्तिपर्यन्तं प्रतीकोपासनाफलम् ॥

तत्र संशयः— किं यत्र श्रुता गतिः तत्रैव न्यवसिद्यते,
उत सर्वसगुणविद्यासु साधारणीति; प्रकरणात् सगुणविद्या-

फलस्य ब्रह्मलोकादेर्गत्यपेक्षत्तलिङ्गाच्च । ननु लिङ्गप्रकरणाभ्यां प्रयत्नदुर्बलाभ्यां कथं संशयः ? उच्यते, लिङ्गस्य सामान्यसं-
बन्धसापेक्षत्वात् अत्र च तदभावादुर्बलत्वं शङ्क्यते । पूर्वत्र
सगुणनिर्गुणविद्यासु गतिव्यवस्था उक्ता, तद्वत्सगुणास्वपि
विद्यासु गतिव्यवस्थाप्राप्तौ तदपवादात्संगतिः । तत्र—

प्रक्रियातो नियम्येन मार्गोक्त्यापत्तिरन्यथा ।

सर्वत्र च पथिप्राप्तौ द्विराम्नानमनर्थकम् ॥

प्रकरणस्य धर्मनियामकत्वे दर्शपूर्णमासउद्योतिष्टोमधर्मा-
णामन्योन्यत्र संकरप्रसङ्गः एकत्र श्रुतस्य च पथः सर्वत्र प्राप्तौ
एकस्यां ज्ञान्यायां पञ्चाग्निविद्यायामुपकोमलाविद्यायां च संपू-
र्णाधिरादिमार्गो नाभ्यस्येत । ‘मत्स्यमुपासते’ इति तु वाक्ये
मत्स्यशब्देन यथादृष्टमत्यवचनमभिधीयते, न ब्रह्म ; उपास्यस्य
मिथ्यात्वादिति प्राप्ते, अभिधीयते—

वाक्यात्प्रकरणं बाध्यमिहान्यत्र नियामकम् ।

मार्गाभ्यामस्तु चिन्तार्थो विशयोऽहमयोरपि ॥

अमति विरोधे प्रकरणस्य धर्मनियामकत्वमिष्यत एव ।
इह तु ‘ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽधिरभिसं-
भवन्ति’ इति वाक्यं सर्वविद्यासु गतिसंबन्धमवबोधयति ।
तद्विरोधे प्रकरणं गतिं न नियन्तुमर्हति । यद्यप्युपाध्युपहितं
मिथ्या, तथापि यस्योपाधिसंबन्धः तत्तत्त्वशब्दार्थः । एतदुक्तं

भवति— सत्त्वं ब्रह्म उपाधिनावच्छिद्योपासत इति । इतरथा
सत्त्वं भुक्त्वा तद्वचनपरत्वे गौरवम् । गत्यभ्यासस्तु पञ्चामि-
वितोपकोसलविवयोः गावदुक्तानुचिन्तनार्थः । तस्मादक्षवि-
दुक्तगतैः सर्वब्रह्मोपालिपूपसंसारः ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥

निर्गुणविद्यायां गतिं प्रविषिष्य सगुणविद्यायां गतिप्रयोज-
कैश्वर्यविशेषदर्शनाद्वितीयेन तत्त्वोक्तम् । सगुणास्तु विद्यास्तु
गतेः सार्वत्रिकत्वं वर्णितम् । इदानीं निर्गुणविद्यायां अपि
मोक्षहेतुत्वानुपपत्तेरैश्वर्यविशेषहेतुत्वम् ऐश्वर्यविशेषञ्च न गति-
मन्तरेणैव्यभिहितव्यवस्थाक्षेपेण प्रत्यवस्थीयते ॥

विद्यावतोऽपि व्यासादेरप्रवृत्तक्रियाकृतम् ।

अस्ति देहान्तरं तस्माद्विद्या मुक्तेर्न साधनम् ॥

व्यासशरीरम् अपान्तरतमःशरीरारम्भककर्मातिरिक्तकर्मा-
रब्धम्, अपान्तरतमःशरीरादन्यत्वे सति शरीरत्वान्, वसि-
ष्ठशरीरवत् । तत् उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्याप्यनारम्भकलक-
र्मारब्धशरीरमहणदर्शनात् ब्रह्मविद्यायाः मोक्षः फलमिति
प्राप्ते, अभिधीयते—

नानादेहोपमोक्तजगदीशोपासनयैकया ।

आरब्धं प्रतिबन्धः स्यादैश्वर्यं ब्रह्मवेदिनः ॥

न हि हेतोरपि सति प्रतिबन्धे कार्यानुपजनिः प्रविक्षि-

पति हेतुताम् । न हि सेतुप्रतिबद्धा आपः न निम्नदेशमभिसर्पन्तीति सेतुमङ्गेऽपि न प्रसर्पन्ति । तदिह प्रवृत्तफलाया कर्मसहितेश्वरोपासनया विरचितेन युगपत्क्रमेण वा नानादेशोपभोग्यैश्वर्येण विद्याकर्मासाधनपरितुष्टेश्वरदत्तेन प्रतिबद्धा विद्या न फलं जनयति, भोगेन तत्क्षयं च दाम्भ्यति, 'तस्य तावदेव चिरम्' इति भुतेर्व्यासादिष्वप्यविशेषात् । अनुमाने तु व्यासशरीरम् अपान्तरतमःशरीरात्मकत्वरहितकर्मरज्ज्वं न मवति, व्यासाशान्तरतमःशरीरान्यान्यस्थान्, अपान्तरतमःशरीरवदिति सत्प्रतिपक्षतेति ॥

अक्षरधियां त्वचरोधः सामान्यतद्भावा-

भ्यामोपसदवशादुक्तम् ॥ २० ॥

वाजसनेयके भूयते— 'एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनण्वद्भस्वम्' इत्यादि । तथाधर्वणे— 'यत्तद्वेश्यम्' इत्यादि । एवमन्वद्यापि प्रपञ्चप्रतिषेधाः कचिदधिकाः कचिन्न्यूनाः । तत्राधिका इतरत्रोपसंहर्तव्याः, इत नोपसंहर्तव्या इति संशयः, उपसंहारप्रयोजनसंभवासंभवाभ्याम् । पूर्वत्राधिकारिकाणां प्रारम्भकर्मण एव शरीरान्तरात्म्यसंभवात् कर्मान्तरस्य निमित्ततेत्युक्तम् । एवमिहापि तत्तत्प्रकरणपटितनिषेधत एवोपलक्षणतया सर्वप्रपञ्चनिषेधसिद्धेर्न शास्त्रान्तरीयनिषेधानां शास्त्रान्तरे प्रह्वप्रमितिहेतुत्वम् । नन्वानन्दादिवन्निषेधोपसंहारः किं न स्थान् ! नेत्युच्यते;

भवेद्द्रव्यस्वरूपत्वादान्न्वाद्युपसंहतिः ।

निषेधानामनात्मत्वात्किमर्थमुपसंहतिः ॥

न चास्वरूपाणामपि स्वरूपप्रतिपक्ष्यर्थमुपसंहारः । यस्मात्—

आनन्त्येन निषेधानां तन्निषेधधियामपि ।

असंख्येयतयैकत्र नोपसंहारसंभवः ॥

स्थालीपुलाकवर्त्तिकचिन्निषेधेनान्यरूपक्षणे ।

भुतमात्रेण तस्मिन्नेकमुपसंहारं वृथा ॥

इति प्राप्ते, अभिधीयते—

प्रतिषेध्या अनात्मनोऽप्यात्मरूपणतां गताः ।

भास्वप्रमितिसिद्धयर्थं संयास्यन्त्यभुतस्थले ॥

न च निषेधानन्त्यादनुपसंहारः ; यतः—

प्रतिषेध्यः अपञ्चोऽत्र भूतं वा मौक्तिकानि वा ।

इन्द्रियाणि शरीरं वाविद्या वा विश्वकारणम् ॥

एषां परिमितत्वेन निषेधपरिमेयतः ।

साक्षाद्क्षेपु निषेधेषु यच्छेद्युः पूर्तये परं ॥

इयदाभननात् ॥ २१ ॥

‘द्वा मुपर्णा’ इति मन्त्रमायर्वणिकाः खेतायवरात्र पठ-
न्ति; कठाश्च ‘अतं विवन्तौ’ इति । अत्र विद्याया एकत्वं

नानात्वं वेति संशयः; एकत्र द्वयोः पातृत्वेन, अन्यत्रैकस्या-
नशितृत्वप्रतिपादनेन च स्वरूपभेदात्, द्वित्योपेतवस्त्वैक्य-
प्रत्यभिज्ञानाच्च । सर्वत्र निर्गुणवाक्ये ब्रह्मपरत्वं सिद्धं विद्या-
न्यत्यग्राह्यत्वान्नानात्वं कचिद्ब्रह्मपरत्वेन कचिदग्रहपरत्वेन च
विद्यानानाम्बचिन्ता । ननु 'गुहां प्राविष्टा' इत्यत्र कृतपातनि-
श्चितजीवद्वितीयता तत्स्वरूपपरमात्मन एवेति जीवेश्वरपरत्वं
निर्णीतम्, 'ज्ञा सुपर्णा' इति मन्त्रे तन्म्यावमं कवेति मतेऽति-
दिग्ध पैङ्गुपातितकृतव्याख्यानेनासंसारिब्रह्मात्मसर्ग जीवस्या-
यं मन्त्रे श्रुतिपादयानि न जीवेश्वरी भेदेनेति विद्याभेदो निर्भा-
रितः । तत्र विद्यैकत्वमिद्वान्तः पूर्यपरविराधी; कृत्वाचिन्ता
या च तुम्यायंत्वाभरणं जीवेश्वररूपार्थक्याद्विद्यानानाम्पूर्वं
पश्चानुत्थानमिति । ननुच्यते—

गुह्यो निमित्त्य कर्तृत्वममसारीश्वरात्मना ।

जीवोऽभिधीयते यद्गुहा सुपर्णेति मन्त्रनः ॥

गुह्यमुपाधिकजीवादप्यधिेश्वरत्वमेतनात् ।

अनुपाधिः न एवेश्वर इत्यमन्त्रे कथेरितः ॥

तस्मादेकविद्यमिद्वान्तो न विकृतः । पूर्वत्र प्रतिपाद्य-
मदेकवचन्यभिज्ञानाद्विद्यैक्ये अग्ररधियामुपगोहार उक्तः । ॥
तु प्रतिपाद्यभेदाद्विद्याभेदः ॥

एकत्राभेदमृषोऽसारी चोत्पत्तावपरत्र च ।

तन्म्येन लभता मुच्यतेमवे न च मुच्यते ॥

न च 'पिबन्तौ' इत्यत्र छत्रिन्यायेन पिबदपिबतोः छक्षणा ; मुख्यार्थसंभवे तदाश्रयणायोगात् । न च 'यः सेतुरीजानानाम-
मक्षरं ब्रह्म यत्परम्' इति वाक्यशेषात्तदाश्रयणम् ; संदेहे हि
वाक्यशेषातिशेयः, न च मुख्यछास्त्राधिकरणविवयो विशयः
संभवति । 'अन्यत्र धर्मात्' इति प्रकरणस्य च बर्हीयमा
'पिबन्तौ' इति वाक्येन बाधात् न तद्वत्सेनापि छक्षणा । अतः
एव गुह्यप्रविष्टाधिकरणेन न पुनरुक्तिः । तस्मादेकत्र भोक्तृद्व-
योपास्तिः अन्यत्राभोक्तृप्रज्ञात्मत्वविद्योति प्राप्ते, अधिर्धायते-

उत्पद्यते द्वित्वविज्ञानात्साम्ये नैसर्गिके सति ।

उपक्रमोपमेहारात्पिबता बाध्यते द्वयोः ॥

विद्योत्पत्तिसमय एव मन्त्रद्वयेऽपि 'द्वौ' इति 'पिबन्तौ'
इति च द्वित्वप्रतीतेः समानता औत्सर्गिकी । उपोपक्रमोप-
संहारसंबलितया 'पिबन्तौ' इत्येव छत्रिन्यायेन पिबदपि-
यत्समुदायं प्रति समूहिनो छक्षयति । तत्र 'हा सुपर्णो' इति
मन्त्रे जीवगतं कर्तृत्वं बुद्धौ निक्षिप्य निरुपाधिको जीवो प्र-
ज्ञत्वेन निरूप्यते । 'कते पिबन्तौ' इत्यत्र तु औपाधिके जीवे
कर्तृत्वगुक्त्वा उपाधिविनिर्मुक्तः स एवाभोक्तृपरमात्मभावेन
निरूप्यत इत्युक्तमेव । अतो न बुद्धिजीवनिर्देशमात्रेण विद्या-
भेदः । प्रयोजनं तु कठबर्हीषु 'अन्यत्र धर्मात्' इत्यादिना
ज्ञात्मनो धर्मोद्यत्यय उक्तः, गुण्यके 'यत्तद्देश्यम्' इत्यादिनौ-
क्तमदपत्त्यादि । श्वेताश्वतरीवेऽपि 'त्रिरुन्नतं स्वाप्य समं

शरीरम्' इत्यादिनात्मविद्याज्ञत्वेन योग उक्तः । तस्य सर्वस्य
शास्त्रत्रयेऽप्युपसंहातः ॥

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ २२ ॥

'वत्साभादपरोक्षाद्वा य आत्मा सर्वान्तरात्मा मे व्याचक्ष्व'
इत्येष द्विरुपस्तिकहोत्रप्रत्ययोनैरन्तर्येण चात्रमन्त्रेयिनः समान-
मनन्ति । तत्र संशयः— एका विद्या नाना वेति; अभ्यासाम्,
सर्वान्तरत्वाप्रत्यभिज्ञानाच्च । पूर्वत्र 'विचर्त्ता' इत्यस्य लास-
णिकत्वमुपादाय मन्त्रद्वयेऽपि यौक्तमोक्तपरत्वेनार्थैक्याद्विष-
यमुक्तम् । इहार्थैक्येऽपि न विरोध्यम्, अभ्यासात्— इति
रूपैक्यत्वापवादमभ्यासमात्राद्वा प्रतिविधानं क्रियते—

पुनःश्रुत्यर्थवत्त्वाय प्राणादिभ्यतिरेकिणः ।

एकशोपासनान्यत्र पुनश्चापतिलक्षितः ॥

उपस्तिप्रश्ने हि 'यः प्राणेन प्राणिति म आत्मा सर्वो-
न्तर' इत्यादिना प्राणादिभ्यतिरिक्त आत्मा उपास्यः, कर्तो-
लप्रश्ने तु 'वाङ्मनस्वापिपामे अत्येति' इत्यादिना स एवा-
शनापाठदीर्घाभ्येयः । स्वादेवत्, यत्रैकस्यामपि विद्यायां
'तत्त्वमसि' इति वृत्ति आद्यात्मैक्यं भवकृत्वोऽप्यस्यते तत्त-
राशङ्कानिराकरणेन, एवमत्रापीति । तथाहि— मुमुक्षु-
रभ्यान्वाद्यवस्थासु येन रूपेण जीवः संपद्यते तत्तदसीति
पित्रा बोधितः चेतकेतुराशङ्कते— मुमुक्षौ सत्संपन्नाः जीवाः

सद्द्रष्टात्मत्वं किमिति न विदुरिति । अत्रोत्तरं पित्रो-
 ष्टम्— यथा भानावृक्षरसा मधुमक्षिकाभिर्मधुत्वेन समा-
 हता न विवेक्तुं शक्यन्ते— अयम् आश्रम्य रसः अयं
 पनसस्येति, तत्र यथा मधुराम्बाहिरसभेदः सन्नाप नोपल-
 भ्यते, एवं सुषुप्त्यादौ प्राप्तमपि ब्रह्म न वेद्यत इति । ननु
 पुकं सुषुप्तौ करणाभावादविज्ञानम्, उत्थितस्तु ब्रह्मणो-
 ऽहमुचित इति कस्मान्न वेद— यथा स्वगृहे सुप्तस्वत उत्थानम् ।
 उत्तरम्— यथा नद्यो जलधरेरम्बुपेरानुसृत्य वृष्टाः पुनः समु-
 द्रे प्राप्ता न विदुः— समुद्रादभावा यथं समुद्रे क्षिप्ता इति ।
 जलधराकर्षणे हि रमान्यत्वात्समुद्रात्मत्वं नदीनां दुर्ज्ञानम्,
 एवमुत्थितानां संसारिणां ब्रह्मवैलक्षण्यात्तदात्मनावस्थाय उ-
 त्थिता ययमिति न ज्ञानमित्यर्थः । सुषुप्तौ जीवस्य कारणभाव-
 प्राप्ते समुद्रधीच्यादिवन्नाशमाश्रयुक्तम्— यथा वृक्षस्य
 परम्बादिना ऋते रसस्याविस्वात्सजीवत्वम्, एवं सुषुप्तौ वेदे-
 ऽपि लोहितदर्शनात्त जीवन्नाश इति । सूक्ष्माद्रक्षणः कथं
 स्थूलजगदुत्पत्तिरिति शङ्का वदधानान्तर्गतसूक्ष्मरूपाद्वदस्या-
 रण्या निरस्ता । अगन्मूलं ब्रह्म किमिति नोपलभ्यत इत्या-
 शङ्क्य, उदकप्रक्षिप्तलवणघनस्य दर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलब्धे-
 ऽपि रसाद्वयसमूहावनिश्रयवयवसुराजटशयमपि ब्रह्म कार्यलि-
 ङ्गादस्तीत्युच्यम् । ब्रह्मसाक्षात्कारे क उपाय इत्याशङ्क्य, गा-
 न्धारदेशादरण्ये धोरेर्निक्षिप्तस्य वद्वधस्युपः पुरुषस्य नेत्रव-
 न्धननिर्मुक्तिं गान्धारोपदेशमनवदापायंकुनाद्द्रष्टात्मत्वाप-

देशाद्ब्रह्मसाक्षात्कारोऽविद्यानिवृत्तिश्चेत्युक्तम् । स विद्वान्केन
क्रमेण ब्रह्म संपद्यत इत्यपेक्षायाम्, विद्वान्वाङ्मनसादेर्लये ज्ञा-
नदीपप्रकाशितं ब्रह्म इद्वैव प्रतिपद्यते, मार्चिरादिकमपेक्षते;
अविद्यांस्तु देहान्तरं गृह्णातीत्युक्तम् । यदि मरिष्यमाणो मोक्षमा-
णश्च ब्रह्म संपद्यते, तर्हि विद्वानप्यविद्वानिव किमिति नावर्तत
इति ? उत्तरम्— तत्तत्परशुं गृह्णतोः स्तेनास्तेनयोः तत्तत्परशु-
फरतलसंयोगाविशेषेऽपि सत्यव्यवहितहस्ततल्लवादस्तेनो न
दद्यते, स्तेनस्तु दद्यते, तेन आत्मन्यारोपितचोरत्वस्य परशुह-
स्ततलव्यवधायकस्थाभावात् । एवमन्त्यकाले विद्वदविदुषोः
समानायामपि सत्संपत्तौ सत्यब्रह्माभिसंधौ पुनर्न देहं गृह्णा-
ति, अनृतदेहाद्यात्मबुद्धिस्तु पुनरपि शरीरमुपादत्त इति । एतेन
च ‘आप्तकृद्वाङ्मनिराकरणेन च असकृदुपदेजोपपत्तेः’ इति
भाष्यं व्याख्यातम् । अत्र ‘भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु’
इति पूर्वापरसाकाङ्क्षत्वावगमाद्विद्यैक्यम् । न च प्रस्तुतेऽस्ति
तद्विद्यैक्यकारणम् ; यदेव साक्षादित्येवकारस्य यत्साक्षादेव न
फदाचित्परशुमिष्येवमर्थत्वात् । एवं प्राप्ते, अभिधीयते—

प्राप्ते विधेरनुपपत्तिरिदं तु सिद्धं

एष्यं पुनःपुनरपि प्रविषादनीयम् ।

प्राणादिमिच्छिरक्षणादिनिवृत्तिर्यौ

भिन्नौ समं च सकृद्वान्तरमत्र वस्तु ॥

अत्र हि ‘कृतयो वाङ्मनस्य सर्वान्तरः’ इति प्रश्ने ‘एष

त आत्मा सर्वान्तरः' इति प्रतिवचने च प्रसिद्धं वस्तु निरूप्यते, नोपास्तिर्विधीयते ; तत्र विधेः प्रवर्तकत्वेनाप्राप्त गोचरः, प्राप्तो तु तत एव प्रवृत्तस्तद्वैयर्थ्यामिति समिदादौ भेदकत्वम् ; वस्तुस्वरूपं तु हितं पुनःपुनरुपदिशन्त्यादरेण प्रविपक्ष्यमाणमाप्तः, विशेषतस्तु वेदः पितृभ्यामभ्यर्हितः । न च सर्वथा पानककल्पम् ; वयसिप्राज्ञे आत्मनः प्राणादिभेदप्रतिपादनात्, कर्होऽप्राज्ञे चाशनापायत्ययाभ्रानात् ; तेन 'तत्त्वमसि' इतिवद्प्राप्यभ्यामः जङ्गानिष्ट्वर्थः । यथा च तत्र 'भूय एव' इत्येकवाक्यताप्रतीतिः एवमप्यापि 'यदेव' इत्येवकारात् । यत्प्राज्ञादेवेत्यन्वये तु व्यवहितान्वयः स्यात् । अपि च सर्वान्तरत्वादिरूपात्मोभयत्र प्रत्यभिज्ञायते । तस्मादेका विद्येति ॥

व्यनिहारो विजिग्यन्ति हीतरयत् ॥ २३ ॥

'ततोऽहं सोऽमौ योऽमौ सोऽहम्' इत्यत्र जीव एवेतरादृष्टिर्विधीयते, कृतेश्वरेऽपि जीवदृष्टिरिति संशयः ; उत्कृष्टे निकृष्टदृष्टिर्न फलवतीति न्यायान्, व्यनिहारज्ञानात् । पूर्वत्र विषयक्येऽप्यभ्याम आदरार्थं इत्युक्तम् । अत्रापि तथा ॥

इधरस्य निकर्षः स्वात्मसारित्वेन दर्शने ।

अभ्यामन्त्वादरार्थः मन्ददयत्येकतां तयोः ॥

उत्तरम्—

इधरस्यापि जीवत्वमुपास्य वचनादिह ।

रष्टे रूपादिनाशित्वाभेदरे स्यामिच्छता ॥

यथा हि वस्तुतो निर्गुणं ब्रह्म सगुणत्वेन वचनादुपास्यते,
नैतावतास्य निकर्षः; एवमत्रापि जीवरूपेण दृष्टिरीश्वरस्य
नोत्कृष्टरूपं नास्यति । तस्मादन्योन्यमेकत्वं ध्यातव्यम्;
आर्थिकं त्वेकत्वं न निवार्यते । सत्यकामत्वादिगुणोपासि-
विधाविषयं तद्गुणेश्वरसिद्धिः ॥

उत्कृष्टमयदृष्टिर्वा निकृष्टेष्वभिधास्यते ।

सा साधारणशक्त्येषु नेह साधारणं वचः ॥

तैव हि सत्यादयः ॥ २४ ॥

‘म यो ह्येतं मह्यच्छं प्रथमजं वेद जयतीमौल्लोकान्’ इति
मह्यविद्याभाष्यनाय, अनन्तरं पठ्यते— ‘तद्यत्तत्सत्यम् स
आदित्यो य एष एतस्मिन्गण्डले पुरुषस्तस्योपनिषद्दुरिति हन्ति
पाप्मानं य एवं वेद यथार्थं दक्षिणेऽभ्यन्तुरुपस्तस्योपनिषद-
हम्’ इति; अत्रापि पापहानमेव फलमिति । तत्र संशयः—‘हं
इमे विद्ये, उतकेनि; फलभेदध्वजान्’ ‘तद्यत्तत्सत्यम्’ इति
प्रकृताकर्षणाच्च । पूर्वत्र जीवब्रह्मणोरितरेतरात्मत्वनिर्देशभेदा-
दित्युपा मनिः कर्तव्येत्युक्तम्; एवमिहापि ‘जयतीमौल्लोकान्’
इति, ‘हन्ति पाप्मानम्’ इति च फलभेदनिर्देशाद्विद्याभेदः ॥

प्रकृताकर्षणाद्विद्येयभेदाभावेऽपि मिथ्ये ।

उपासिः माध्यमेदेन नित्यकाम्यार्थशास्त्रवत् ॥

‘तद्यत्तत्सत्यम्’ इति प्रकृताकर्षणेनोपास्यरूपोपास्यतुयं-

धाभेदेऽपि फलभेदादुपासनाभेदः; 'यावज्जीवं वर्षपूर्णमा-
साभ्यां यजेत' 'वर्षपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति
शास्त्रयोरिवाधिकाररूपसाध्यभेदाद्भेद इति प्राप्ते, अभिधीयते-

साधिकारे विधावङ्गफलोत्तेरर्थवापता ।

अर्थवादात्फले कल्प्ये सर्वे तत्स्यात्प्रधानमप्य ॥

प्रकृताकर्षणात्तावदनुबन्धैक्याद्विस्तृत्यमवगतम् । न च फ-
लभेदः; यतः 'जयतीमाँलोकाम्' इत्यादिना प्रधानविधौ फल-
वति जाते 'तस्योपानीषदहः .. जहम्' इति यद्रहस्यनामो-
पासनमङ्गं तत्प्रशंसार्थोऽर्थवादः 'हन्ति पाप्मानम्' इत्या-
दिः । अथैवं कामपदाभावेन पुरुषस्य कर्मण्यन्वयरूपस्याभि-
कारस्याश्वफलात्मग्रन्थावेत्तार्थवादात्फलकल्पनम्, ततोऽमुषं
फलं प्रधानस्य इत्यगृह्यमाणविशेषत्वाद्वाक्यशेषगतसर्वकामफ-
लस्य संवल्लिताधिकारकल्पनथा सर्वफलयुक्त्येकमुपासन-
मिति ॥

कामादीतरञ्च तत्र ध्यायतनादिभ्यः ॥

'अथ यदिदमस्मिन्त्रयपुरं दहरं पुण्डरीकं येषम दहरो-
ऽस्मिन्प्रन्तराकाशः' इति प्रक्रम्य छन्दोगा अधीयते— 'एष
आत्मापद्मपाप्मा विजरो विमृत्युविशोक्तो विजिघत्सोऽपि-
पासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इत्यादि; वाजसनेयिनस्तु
'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य
एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्ध्येते सर्वस्य वशी' इत्यादि ।

वन्न संशयः— किमितरेतरत्र गुणानामनुपसंहारः, उतोपसंहार इति; रूपमेवादृष्ट्यादिसाम्याच्च । पूर्वस 'तद्यत्तत्स-
त्तम्' इति प्रकृताकर्षणेन रूपाभेदाद्रूपोपसंहार उक्तः, इह
॥ रूपभेदाद्रूपानुपसंहारः ॥

उपास्यं कचिदाकाशं ज्ञेयमन्यत्र तद्वत्तम् ।

सगुणे निर्गुणे तुल्यगुणतेति पराह तम् ॥

दहराकाशस्य हि छान्दोग्ये उपास्यत्वम् । वाजसनेयके
त्वाकाशाश्रितस्यात्मनो निर्गुणस्य ज्ञेयत्वम् 'असन्नो ह्ययम्'
इत्युक्तवान्; अतो न गुणोपसंहार इति याज्ञे, अभि-
धीयते—

दहराकाश आत्मैव हृदाकाशेऽपि वर्णितः ।

अन्तर्भावस्तुतिभ्यां स्यादुपसंहारवर्णनम् ॥

वाजसनेयके हि निर्गुणोऽप्यात्मा सगुणदशायां छान्दोग्ये
उत्तेरायतनादिसाम्योपस्थापितैः मत्त्वकामादिभिः स्तूयते, मृ-
तेर्दृष्टद्वारा कर्तुं शक्यत्वाच्च, एकत्र ध्येयत्वेन विहिताना-
मन्यन्यत्र स्तुत्यवत्त्वाविरोधः । न च निराकाशानां तुल्य-
येकत्वकल्पनानुपपत्तिः; आयतनादिसाम्योपस्थापितगुणैरेवा-
काशेत्यापन्नम् । न चाविहिते स्तुतिवैयर्थ्यम्; स्तुतिकृता-
दरेण स्तुत्यप्रमित्यविशयोपपत्तेः । वशित्वादयस्तु उत्पत्तावेव नि-
र्गुणवास्तुस्तुत्यर्था इति सगुणेऽप्यायतनादिमाम्येनोपस्थापिताः
स्तुतिमेव कुर्वन्ति नोपास्येरन्; उपास्यत्वस्थापूर्वत्वेन विध्ये-

काम्यत्वात् । स्तुतिरप्येषां न शब्दवस्तत्र नयनमपेक्षते, सत्य-
कामत्वादिसामर्थ्यादेव वशित्वादिसिद्धेः । न च विधिपदस-
मभिव्याहारमन्तरेण दूरस्थैः स्तुत्यसंभवः; विधिपदैकवाक्य-
तायां हि अर्थवादानामयं नियमः ॥

वाक्यैकवाक्यतायां हि प्रयोज्याद्यवत्स्तुतिः ।

वाक्यान्तरगताप्यर्थेस्तान्याह्वाक्यान्तरं प्रजेत् ॥

केचित्तु वशित्वादेः प्रपञ्चोपाधिकस्य निर्गुणे वेशत्वानुप-
पत्तेः प्रशंसामात्रेण चरितार्थत्वानुपपत्तेः अत्यतनादिसाम्यकृ-
तसंनिध्युत्थापितेन सगुणब्रह्मण आकाङ्क्षामुत्थाप्य सगुणब्र-
ह्मणो वशित्वादिगुणानां चोपास्यत्वयोग्यत्वानामेकवाक्यता;
एवं सत्यकामत्वादिना निर्गुणस्य ब्रह्मण आकाङ्क्षामुत्थाप्य
स्तुत्यस्तावकत्वयोग्यतया एकवाक्यतेति वदन्ति । प्रयोजनं
तु सत्यकामत्वादिभिः सगुणदशायां विद्यमानैर्निर्गुणब्रह्म-
ण्यविद्यमानैः पूर्वोक्तसामपेक्ष्य निर्गुणस्य स्तुतिः, वशित्वा-
दिभिस्त्वन्तर्भावान्न सगुणदशायां विद्यमानैः सगुणब्रह्मणः
स्तुतिः ॥

आदरादलोपः ॥ २६ ॥

छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्य श्रूयते—‘तद्यदुक्तं प्रथम-
मागच्छेत्तद्वोमीयं स यां प्रथमासाहृतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय
स्वहा’ इत्यादि; तत्र पञ्च प्राणाहुतीः आवयित्वा तास्वभिहो-

त्रशब्दः प्रयुक्तः— 'य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति' इति, 'यथेह क्षुधिता माला मातरं पयुपासते । एवं सर्वाणि भूतानि अग्निहोत्रमुपासते' इति च । तत्र संशयः— किं भोजनलोपे प्राणाग्निहोत्रस्यालोपः, उत लोप इति ; तदर्थं च किं भोजन-माश्रित्य प्राणाहुतिर्विधीयते, उत तत्रैव भक्षविधिरिति ; 'तद्व-द्रूपम्' इति भोजनार्थभक्षसंबन्धात्, 'पूर्वोऽतिथिभ्योऽशनी-यात्' इति भोजनकालादपकर्षाच्च । पूर्वत्रोपास्तिलोपेऽपि मृ-त्यर्थत्वेन गुणालोप उक्तः ; तद्वदिहापि पूर्वोऽतिथिभ्य इत्यादि-स्तुत्युपपत्त्यर्थं भोजनलोपेऽपि प्राणाग्निहोत्रालोप इत्यवान्तरसे-गतिः । चिन्ताया उपास्तिसोचरत्वाभावेऽपि वैभानरविद्यासंब-न्धिप्राणहुतिविधयस्त्वादस्ति परंपरया पादसंगतिः ॥

आहुतेरन्यकालत्वाच्च भुज्यर्थान्ननिष्ठता ।

नाप्येकदेशद्रव्यत्वमत एवानपेक्षणात् ॥

'सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते' इत्यतिधीनां प्राणाग्नि-होत्रमुक्तम्, तस्मिन्निधौ 'पूर्वोऽतिथिभ्योऽशनीयात्' इत्यशनमु-च्यमानं प्राणाग्निहोत्रमेव स्वाभिभोजनं चातिथिभोजनात्प-रस्ताद्विहितम्, एवं च स्वामिभोजनादन्यकालीनस्य स्वामि-प्राणाग्निहोत्रस्य न भोजनप्रयुक्तमन्त्रोपजीवित्वेनाप्रयोजक-त्वम् ; किं तु भोजनाभावेऽपि भक्तं प्रयुज्जीत ; 'तद्वद्रूपम्' इति तु वाक्यं फौण्डपायिनामयनवदग्निहोत्रनाम्ना मुख्याग्निहोत्रध-र्मस्य पयवादेः प्राप्तौ भक्तद्रव्यताविधानार्थम् ; विहिते च

भक्ते 'प्रथममागच्छेत्' इति भोजनार्थमक्तकीर्तनं तावत्प्रशं-
 ऽनुवादः । तन्निग्रामकभोजनाभावेऽपि प्राणामिहोत्रविधेर्दे-
 शितत्वान् । एतेन 'उत्तरार्धौत् स्विष्टकृते समवसति' इतिवद-
 न्यार्थद्रव्यैकदेशाश्रितत्वाद्प्रयोजकत्वं निरस्तम् । उत्तरार्धं हि
 प्रयोजकपुरोडाशज्ञानादृते न शक्यं ज्ञातुमिति न स्विष्टकृत्प्र-
 युक्तम्; भक्ते तु प्राणाहुत्यङ्गं विनापि भोजनज्ञानेन वर्णितेन
 मार्गेण शक्यं ज्ञातुमित्येवं प्राप्ते, अभिधीयते—

तच्छब्दः प्रकृतापेक्षो मुख्यार्थाग्रं परामृशेत् ।

अग्निहोत्रपदं त्वर्थवादस्य नातिदेशकम् ॥

'तद्यजमानः' इत्यत्र तच्छब्दस्य 'तद्यज्ञकम्' इति प्रकृतभो-
 जनार्थभक्तमादायैवामिधानपर्यवमानात्सापेक्षत्वम्; अतश्चोत्त-
 रार्धवदप्रयोजिका प्राणाहुतिः, न भोजनाभावे मत्तगमनं प्र-
 योजनतुनर्हति । यत्तु अग्निहोत्रशब्दात्पयमादिप्राप्तौ तद्वाधया भ-
 क्तद्रव्यविधायकम् 'तद्यज्ञकम्' इति वाक्यं न भोजनार्थभ-
 क्तानुवादकमिति; तत्र; कीण्डपायितामयेने हि विभ्युद्देशग-
 ताग्निहोत्रशब्दो गौणः साध्यसादयं विदधत् धर्मान्प्रापयेत्,
 अयं त्वर्थवादमतः सिद्धं किंचित्सादृश्यमनूय स्तुत्यर्थस्तद्वद्भा-
 वं न विदधीत । यत्तु अग्निहोत्रस्य कालान्तरे विधानात् न
 भोजनार्थभक्तमात्राश्रितत्वमिति; तदुच्यते—अज्ञानं तत् ना-
 ग्निहोत्रम्; अतिथ्यग्निहोत्रसमभिव्याहारात्स्वाग्निहोत्रतां परि-
 करण्य भोजनकालादपकर्षस्तच्छब्दश्रुतिविरुद्ध इति ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्य-

प्रतिबन्धः फलम् ॥ २७ ॥

‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत’ इत्यादीनि कर्माङ्गाभि-
तोपासनानि नित्याभ्यनित्यानि वेति संशयः; अङ्गाभितेषु
पर्णमयतादिषु नित्यत्वदर्शनात्, गोदोहनादिष्वनित्यत्वदर्श-
नाच्च । पूर्वज्ञानित्यभोजनाभित्तप्राणामिहोन्नस्यामित्यत्वमुक्तम्,
एवं चेन्नित्याङ्गोपाश्रितोपास्तीनां नित्यत्वम् ॥

अप्रक्रियागतत्वे सत्यङ्गनिष्ठत्वतो मतिः ।

नित्योद्गीथादिगा पर्णमयतादि यथा तथा ॥

उद्गीथाशुपासनं नित्यम्, क्रतुप्रकरणानाश्रितत्वे सति क्रत्व-
ङ्गाश्रितत्वात्; गोदोहनादिव्यावृत्त्यर्थं प्रकरणानाश्रितत्वप्रद-
णम्; हिरण्यभरणादिनिवृत्त्यर्थं क्रत्वङ्गाश्रितत्वविशेषणम् । न
च फलवत्त्वादनित्यत्वम्; ‘आपयिता ह वै कामानां भवति’
इत्यादेर्वर्तमानापदेशस्य परार्थगतत्वेन सम्भवद्विपरिणामायोगा-
दिति प्राप्ते, अभिधीयते—

पर्णता न फलायालं सिद्धा क्रत्वन्वयाद्विना ।

उपास्तिस्तु क्रियाङ्गानां फलवाक्याद्विधीयते ॥

सिद्धरूपा पर्णमयता न क्रियामनाश्रित्य फलं साधयति ।
न चास्ति तस्यां प्रकृताः काश्चित्क्रियाः, वनारभ्याधीत-

त्वात् । तत्र वाक्येनान्यभिचरितक्रतुसंबन्धजुहूद्वारा क्रतुसं-
बन्धशापनात् । तथा च तत्र तात्पर्यैवद्वाक्यं न फलसंबन्ध-
मपि बोधयति, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपासनानां तु क्रियात्म-
त्वादेव फलसंबन्धोपपत्तेः ; अतोऽङ्गविशिष्टानां फले विधान-
मविरुद्धम् ॥

प्रदानचदेव तदुक्तम् ॥ २८ ॥

‘वायुर्वायु संवर्गः’ इत्यन्यादीनां वायुः संहर्ता अधिदैव-
तमवधारितः, अध्यात्मं च धागादीनां प्राणः ; तत्र संशयः—
वायुप्राणौ भेदेनोपास्येते, उताभेदेनेति ; ‘यः प्राणः स वायुः’
इत्यभेदव्यपदेशात्, अप्यात्माधिदैवतविभागोपदेशाच्च । पूर्वत्र
फलभेदात्कर्माङ्गानां तद्विद्योपासनानां च नित्यानित्यरूपप्रयो-
गभेद उक्तः ; इह तु वायुप्राणयोस्तत्त्वाभेदात् तत्प्रामाण्यलक्ष-
णफलैक्याच्चोपासनप्रयोगैक्यम् ॥

उत्पन्नशिष्टधर्माणां भेदाद्धर्मि न भिद्यते ।

अग्निहोत्रवदित्यैक्यं प्रयोगस्य प्रतीयते ॥

‘अन्नवानप्रादो भवति य एवं वेद’ इत्युत्पन्ने उपासने-
ऽप्यात्माधिदैवविभागोऽवगतः नोपासनां भिन्नति, अग्निहो-
त्रमिव दधिक्षण्डुलादीति प्राप्ते, अभिधीयते—

अभेदेऽप्यग्निहोत्रस्य प्रयोगः सायमादिकः ।

भिन्न एवमुपास्तेरप्यधिदेवादिभेदतः ॥

उत्पन्नशिष्टो धर्मभेदो विद्यां मा भिन्नतु, प्रयोगं तु मि-

नन्ति ; प्राणवाय्वोरध्यात्माधिदेवसंवर्गविशेषणविशिष्टयोरितरंतरावैशिष्ट्येन प्रयोगभेदेन ध्येयत्वात् ; अग्निहोत्रस्येवतरेतरानन्तभूतसायंप्रातरवच्छेदेन प्रयोगभेद इति ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि यलीयस्तदपि ॥ २९ ॥

वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये 'तद्वैतन्मन एवासीत्' इति मनः प्रकृत्याधीयते— 'तत्पदत्रिंशत् सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नी-नर्कान्मनोमयान्मनश्चितः' इत्यादि, तथा, 'वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचितः' इति पृथगग्नीनामनन्ति, कर्मेति शरीरमुच्यते, अग्निरिति जाठरः । तत्र पुरुषायुषस्य शतसंवत्सरस्य षट्त्रिंशत्सहस्राण्यहोरात्राणि भवन्ति, तत्रैकैकाहोरात्रावच्छिन्नमनोवृत्तिष्विष्टकात्वं संपाद्य ताभिः संपादितैष्टकाभिश्चीयमानोऽग्निः संपद्यते ; एवं 'वाक्' इत्यादिष्वपि योज्यम् । एतेऽग्नयः किमिष्टकाचितेताग्निना विकल्प्यमानाः कल्पार्थाः, उत पुरुषार्था इति संशयः ; प्रकरणाम्, लिङ्गाश्च ॥ प्रकरणस्यापि लिङ्गेन स्पर्धा पूर्वपक्षे बह्यामः । यन्नवैपम्येऽपि विकल्पः कल्प्यते षोडशिमहणामहणवत्, यन्नाधिक्ये तु फलाधिक्यम् । पूर्वत्रैकप्रयोगासंभवाद्वायुप्राणौ भेदेन ध्येयवित्युक्तम्, इह तु मनश्चिदादीनां कर्माद्वैतत्वेनैकप्रयोगत्वमाशङ्क्यते ॥

अतत्परोऽर्थवादोऽन्यमानप्राप्तिमपेक्षते ।

एवकारभ्रुतिर्वाहसाधनत्वनिवारिणी ॥

प्रकरणं तावन्मनश्चिदादीनां कर्माङ्गत्वं गमयति । ॥ च
 'तान्द्वैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते'
 इति कर्मप्रयोगादन्यथापि मनश्चिदादीनां सद्भावलिङ्गात् 'वि-
 द्या ह वै न एषंविदश्चित्ता भवन्ति' इति पुरुषसंबन्धेन तच्छे-
 पत्वप्रतिपादकवाक्यात् 'ते ह्येते विशाचित एव' इति क्रि-
 याङ्गत्वाद्यावत्तर्कैश्चकारश्रुत्या च प्रकरणयाच इति वाच्यम्;
 यतो द्विविधं लिङ्गम्— सामर्थ्यम्, अन्यार्थदर्शनं च; साम-
 र्थ्यमपि द्विविधम्—शब्दगतम्, अर्थगतं च; शब्दगतं तावत्
 यथा पूपागुमन्त्रणमन्त्राणाम्, अर्थगतं च यथा 'पशुना यजेत'
 इत्यत्रैकत्वसंख्याया अर्थस्य संख्येयावच्छेदसामर्थ्यम् । न
 चात्र द्विविधमप्यस्ति; अन्यार्थदर्शनं तु विविधस्तुत्यर्थतया वि-
 धिपरत्वाच्च स्वातन्त्र्येणाग्नीनां स्वातन्त्र्यं गमयति; प्रमाण-
 प्रापितं तूपोद्बल्यसि । न चात्र प्रमाणान्तरम्; एतेन वाक्य-
 मपि प्रयुक्तम्; तस्याप्यन्यार्थदर्शनरूपत्वात् । श्रुतिस्तु बाह्य-
 साधनव्यवच्छेदार्था । तस्यादप्रत्युहं प्रकरणं मनश्चिदादीनां
 क्रियाशेषत्वं गमयतीति प्राप्ते, अभिधीयते—

स्वातन्त्र्यगोचरादर्थवादात्कल्प्यो विधिर्वेदेत् ।

स्वातन्त्र्यं बाह्यसाध्यत्वं विशात्वादेन वारितम् ॥

ये हि श्रुतिविधिना एकवाक्यत्वं गत्वा अर्थवादाः, न तन्ना-
 न्यार्थदर्शनानां प्रापकत्वम्; अथ त्वपूर्वार्थगोचरेभ्योऽर्थवा-
 देभ्यो विधिः कल्पनीयः । तथा च तेभ्यो यादसोऽर्थः प्रही-

यते तद्विषय एव स भवति । प्रतीयते च तेषु वर्णितेन प्रकारेण स्वातन्त्र्यम् । न चैवकारो बाह्यसाधनत्वव्यावृत्त्यर्थः ; विद्याशब्दादेव तत्सिद्धेः । तस्माद्विद्यात्वेऽपि मानसग्रहवत्किञ्चाङ्गत्वप्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमवधारणम् ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ३० ॥

देह आत्मा न वेति संशयः, अहं मनुष्य इत्यपरोक्षप्रत्ययात्, मृता, सत्यपि देहे चैतन्यानुपलम्भाच्च । देहव्यतिरिक्तात्मनो निरूपणं समस्तशास्त्रेण संगतम्, तन्मन्तरेण स्वर्गमोक्षयोरसंभवादिति प्रदर्शनार्थं विधेयोपासनाविचारपरे पादे क्रियते । पूर्वत्र मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वमुक्तम्, तदयुक्तम् ; देहव्यतिरिक्तस्य तत्फलभोक्तुरभावात् ॥

तनुरात्मा मनुष्योऽहमिति प्रत्यक्षदर्शनात् ।

देहधर्मैरहंकारसामानाधिकरण्यतः ॥

स्थूलोऽहमित्यादि देहधर्मैः स्थौल्यादिभिः सामानाधिकरण्यं देहस्यात्मत्वं गमयति ; तथात्मधर्मैर्ज्ञानादिभिरपि देहस्य तादात्म्यमनुभूयते— अहं मनुष्यो जानामीत्येवमादिषु । न चात्मात्रमादेहस्यात्मधर्मसामानाधिकरण्यम्, दध्याघारखमुष्मस्यापि दधिधर्ममधुरादिभिः सितं मधुरं कुण्डमिति सामानाधिकरण्यप्रमद्धान् । न च देहोऽनात्मा, भूतत्वात्, घटवदित्यनुमातुमुचितम् ; अहं मनुष्य इति प्रत्यक्षविरोधान्,

अदेहत्वेन सोपाधिकत्वाच्च । नाधितविषये पक्षेतरत्वस्याप्युपा-
धित्वमधिकरुद्धम् । न च वाच्यं व्यस्तेषु भूतेषु चैतन्यानुपल-
म्भाद्विहितमे लोहे वायुसमाभ्यामे सलिलकणाम्युक्षिते च च-
तुर्णां भूतानां मेलनेऽपि चैतन्यानुपलम्भात्, न ह देहस्यापि
न चैतन्यमिति अनुकूलतर्कोपशृङ्खितावनुमानात्पक्षे साध्यप्र-
मितौ अदेहत्वं तत्रैव साध्याभ्यापकमिति ; अस्य प्रतिबन्धा
शतितर्केण प्रतिरोधेन मिथो विरोधित्वात् । यदि प्रत्येकं
मिलितेषु च भूतेषु चैतन्यानुपलम्भेन देहाकारपरिणते-
ष्वपि चैतन्यं निराक्रियेत, ततः क्षिप्वादीनामपि एकैकस्य
मिलितस्य वा मदयितृत्वमट्टमिति मदिराकारपरिणतेष्वपि
तेषु मदयितृत्वं नोपलभ्येत ; दर्शनबलाच्च तदनाश्लेषः प्रकृते-
ऽपि स्मः । अङ्गीकृत्य चानुमानशाम्भवं प्रस्तुतानुमाने कृप-
णमुक्तम्, न त्वनुमानं मानम् । उक्तं हि—

देशकालादिरूपाणां भेदाद्विज्ञानसु शक्तिषु ।

भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरपि दुर्लभा ॥

इति । देशकालादिरूपाणां भेदेन वस्तुजत्कीनां भेदान्,
व्याप्तिपदणदेशादावग्नेर्धूमजननशक्तिरासीत्, अनुमिसितदे-
शादौ तु सा नास्तीति शङ्क्या धूमजनकत्वाभवस्यापि संभवेन
धूमस्याग्निवच्चमिचारश्चाद्वेत्त्वान्नादित्यर्थः । एवं प्राप्ते, अभि-
धीयते—

अवावदेहमावित्वाच्चद्विशेषगुणा धितिः ।

न भवेदीक्षितत्वाच्च पुरुषान्तरचिन्तया ॥

देवदत्तचैतन्यं न देवदत्तविशेषगुणः, अथावदेवदत्तदेहभा-
वित्वात्, तद्द्रष्टृत्वाच्च, यज्ञदत्तचैतन्यवत्; संयोगादिषु व्य-
भिचारवारणाय प्रतिज्ञायां विशेषग्रहणम् । चैतन्यं च यदि
गुणः, तर्हि विशेषगुण एव स्यात्; ह्रीन्दिग्ब्रह्माद्यगुणत्वे सदा-
परोक्षत्वात्; स्वाश्रयस्याष्टद्रव्येभ्यो व्यावर्तकसामान्यवत्त्वाद्वा,
गन्धवत् । न च चैतन्यं देहगुणः, देहभावभावित्वात् तद्रूप-
वत्— इति युक्तम्; देहास्मृभकभूतेष्वनैकान्त्यात् । न च
देहाभावेऽभावित्वं हेतुः, सदिग्यत्वान्; वेदाभावेऽपि हि चै-
तन्यं देहान्तरे संहरिष्यति, कुतोऽस्य नास्तित्वनिश्चयः । अपि
च परिणामविशेषान्तर्भूतधर्मत्वे चैतन्यस्य प्रतिमदिराग्यवम-
नुषर्तमानमद्वयवत् प्रनिर्देहाद्यवमनुवृत्त्यापातः, ततश्चैक-
मिन्द्रे देवदेव चैतन्याः स्युः, तेषां चानेकमन्या विरुद्धविरुद्धि-
चं शरीरमुन्मथ्येन अक्रियं वा प्रमथ्येत; एवं च सद्व्यक्तिप्र-
तिघन्ता विशेषाश्रयभावत्वे मत्प्रतिबन्धान् समस्तव्यस्तपि-
कल्पप्रभवतर्केण माध्यमिभ्यामदेहदेहत्वस्य माध्याज्याप्तेरनुपा-
धित्वान् भूतत्वादपि देहस्यानात्मत्वम्; एवं च अहं मनुष्यो
जानामीत्यादयः प्रतीतिव्यवहाराः भ्रान्ताः । अनुमानाप्रामा-
ण्यं तु न प्रत्यक्षम्, धूमादीनामिन्द्रियगोचरिकर्षेऽपि सदप्रामा-
ण्यानिश्रयान्; यन्मुक्तिभेदाद्व्यभिचारानुमानाप्रामाण्याोक्ति-
र्यादन्वेत ॥

अद्वाप्यपद्राम्नु न जानामसु हि प्रनिवेदम् ॥

प्रामाद्विर्ही विन्तां पतिमवाप्य प्रमृतामेव गुणोपमंहार-

पिन्नां विद्ध्यदे । ‘ओमितेनदधरमुद्रीयमुपामीत’ इत्यादयः
प्रत्ययाः प्राणादिविषयाः प्रतिज्ञास्यं स्वरदिभेदभिन्नान्युद्रीगाय-
द्वाभ्याभिन्य विधीयन्ते ; तेषु मंजयः—किं यदिमन्वेदे ये उद्री-
यादयो विदिताः तेषामेव तद्वेदविदिताः प्रत्ययाः, उभान्यपेद-
विदितातामपि उद्रीयतामिति ; उद्रीयादिभूतेष्वर्थावस्थाप्रत्य-
यमात्रेयिकत्वप्रतीतिः, यामान्यविज्ञेयत्वेन तस्याः प्राकरणात्-
विशेषाकाङ्क्षायाः । पूर्वेण प्रदीयात्मनोर्भेदादात्मधर्माणामसं-
भवाः प्रदीरे इत्युक्तम् ; पर्यमेकप्राग्गतोद्रीयादिधर्माणां प्रा-
णादिदृष्टानां न तद्विज्ञप्राग्वन्तरीयोद्रीयेषु प्राप्तिरिति प्रास-
ङ्गिकानन्तराधिकरणेन मंजयः ; व्यवहितेनाप्युच्यते—‘वि-
द्याधित एव’ इत्येवकारभूतम् मनश्चिदादीनां क्रियाप्रकर्षणं
भगवद् ; इदं तूद्रीयादिगामान्यभूतेः प्रकरणोपनीतविशेषाका-
ङ्क्षेन तदवापकत्वादुपाम्नीनां व्यवस्थाविशेषाकाङ्क्षायां ग्य-
साग्रागतस्य विज्ञेयस्य संनिधानात्तेनैवाकाङ्क्षानिवृत्तेन प्रा-
ग्वन्तरीयोद्रीयान्तरापेक्षा । न परं संनिधानात्कृतैर्वापः ;
भुक्तमिहितलभितजातिव्यक्तयोरेवापाङ्ग्यान्तरीयास्वीकारे-
ऽपि । एवं प्राप्ते, अभिधीयते—

आनेः क्रियान्वयायोगात्प्रकिल्लेद्या भविः पुनः ।

जानिमात्रेऽपि शक्येति न व्यक्तिविह लक्ष्यते ॥

युक्तं पटमानयेत्तुक्ते पटसामान्यस्थानवनायोगात्पटभूतेर-
विशेषप्रवृत्ताया अपि व्यवस्थाशेयकत्वम् ; आक्षिप्यमाणा च
व्यक्तिः पटं युक्तमानयेत्तादिप्रयोगेषु संनिहितैः शुद्धादिशब्दैः

देवदत्तचैतन्यं न देवदत्तविशेषगुणः, अथावदेवदत्तदेहमा-
वित्त्वान्, तद्रूपत्वाच्च, यद्देवदत्तचैतन्यवत्; संयोगादिषु व्य-
भिचारधारणाय प्रतिधायां विशेषग्रहणम् । चैतन्यं च यदि
गुणः, तर्हि विशेषगुण एव खान्; इन्द्रियप्राश्नगुणत्वे सत्य-
परोक्षत्वात्; स्वाश्रयस्याष्टद्रव्येभ्यो व्यावर्त्मकसामान्यवत्त्वाद्वा,
गन्धवत् । न च चैतन्यं देहगुणः, देहभावमावित्त्वात् तद्रूप-
वत्— इति युक्तम्; देहास्म्भकभूतैष्यनैकान्त्यात् । न च
देहाभावेऽभाधित्व हेतुः, संदिग्धत्वात्; देहाभावेऽपि हि चै-
तन्यं देहान्तरे संघट्टिष्यति, कुतोऽस्य नास्तित्वनिश्चयः । अपि
च परिणामविशेषान्तरभूतधर्मत्वे चैतन्यस्य प्रतिमद्विराजयधम-
नुवर्तमानमदशक्तियन् प्रतिदेहावयवमनुवृत्त्यापातः, ततश्चक-
म्भिन्देहे षडय चेतनाः स्युः, तेषां स्थानेकमन्या विकृद्वदिकृष्टि-
यं शरीरशुन्यभ्येत अक्रिय वा प्रसज्येत; एवं च मद्शक्तिप्र-
तिपत्त्या विशेषादाभासत्वे मत्प्रतिपत्त्यन्धान् ममलब्धस्तदि-
फलप्रभवतर्केण साध्यनिश्चयाद्देहत्वस्य साध्याख्याप्रेरनुपा-
धित्वान् भूतत्वादपि देहस्यानात्मत्वम्; एवं च अहं मनुष्यो
जानामीत्यादयः प्रतीतिस्यवहाराः ध्रान्ताः । अनुमानाप्रामा-
ण्यं नु न प्रत्यक्षम्, धूमादीनामिन्द्रियमनिकर्षेऽपि तदप्राप्ता-
ण्यानिश्चयान्; यन्मुक्तभेदाद्व्यभिचारानुमानाशमाण्योक्ति-
र्यादन्येन ॥

अह्नायपद्मान्नु न जान्वासु हि शनिचेदम् ॥

शान्ताङ्गिणीं चित्तां परिममाय भन्नुतामेव मुजेऽपमंहार-

चिन्तां विदध्महे । 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्यादयः
 प्रत्ययाः प्राणादिविषयाः प्रतिज्ञास्य स्वरादिभेदभिन्नान्युद्गीगाद्य-
 ज्ञान्याश्रित्य विधीयन्ते ; तेषु संशयः—किं यस्मिन्वेदे ये उद्गी-
 थादयो विहिताः तेषामेव तद्वेदविहिताः प्रत्ययाः, उतान्यवेद-
 विहितानामपि उद्गीथानामिति ; उद्गीथादिश्रुतेर्बलीयस्त्वात्प्रत्य-
 यमार्थश्रिकत्वप्रतीतिः, सामान्यविशेषत्वेन तस्याः प्राकरणिक-
 विशेषाकाङ्क्षात्वाच्च । पूर्वत्र शरीरात्मनोर्भेदादात्मधर्माणामसं-
 भवः शरीरे इत्युक्तम् ; एवंमेकशास्त्रागतोद्गीथादिधर्माणां प्रा-
 णादिदृष्टीनां न तद्विभ्रजात्वान्तरीयोद्गीथेषु प्राप्तिरिति प्रास-
 न्गिकानन्तराधिकरणेन संगतिः ; व्यवहितेनाप्युच्यते—'वि-
 वाचित एव' इत्येककारश्रुत्या मन्त्रादिनां क्रियाप्रकरणं
 भवम् ; इह तूद्गीथादिसामान्यश्रुतेः प्रकरणोपनीतविशेषाका-
 ङ्क्षत्वेन तदवधारकत्वादुपारत्तीनां व्यवस्थाविशेषाकाङ्क्षायां स्व-
 शास्त्रागतस्य विशेषस्य संनिधानात्तेनैवाकाङ्क्षानिवृत्तेन शा-
 खान्तरीयोद्गीथान्तरापेक्षा । न चैवं संनिधानाच्छ्रुतेर्बाधः ;
 श्रुत्यभिहितलक्षितजातिव्यक्त्योरवाधाच्छाखान्तरीयास्वीकारे-
 ऽपि । एवं भाते, अभिधीयते—

जातेः क्रियान्वयायोगाद्व्यक्तिर्लक्ष्या मतिः पुनः ।

जातिमात्रेऽपि शक्येति न व्यक्तिरिह लक्ष्यते ॥

युक्तं पटमानयेत्युक्ते पटसामान्यस्यानयनायोगात्पटश्रुतेर-
 विशेषप्रवृत्ताया अपि व्यक्ताक्षेपकत्वम् ; आक्षिप्यमाणा च
 व्यक्तिः पट शुद्धमानयेत्यादिप्रयोगेषु संनिहितैः शुद्धादिशब्दैः

ममर्ष्यते ; केवलप्रयोगेऽपि या काचिदानीयते । इह तूद्गीया-
दिशब्दापात्तवत्सामान्याग्रयाः प्राप्तादिदृष्टयः शक्यन्ते क-
र्तुमिति, न संनिधानाच्छ्रुतिसंकोचो युक्तः ; सामान्यद्वारेण
सर्वविशेषगामिन्याः श्रुतेरेकस्मिन्नवस्थापनं पीडिव । तस्मात्स-
र्वोद्गीयादिविषयाः प्रत्यया इति ॥

मूत्रः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयानि ॥

छान्दोग्ये वैश्वानरस्य अयस्तस्य ममस्तस्य चोपासनं श्रूय-
मे । अयमोपासनं तवन्— ‘श्रूयमन्यद कं त्वमात्मानमुपा-
स्म इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै मुतेजा आ-
त्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्मे अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियम्’
इत्यादि ; तथा समस्तोपासनमपि— ‘तस्य ह या एतस्यात्म-
नां वैश्वानरस्य मूर्ध्व मुतेजाः’ इत्यादि, ‘यस्त्वेतमेवं प्रादेश-
माश्रमभिधिमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु
भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वप्नमस्ति’ इत्यन्तम् । तत्र संज्ञयः—
किमिदं अयस्तस्य ममस्तस्य चोपासनं विधेयम्, इत ममत्त-
म्यवेति ; उभयस्याप्यस्त्यातभवेणान्, अयमोपासने निन्दाभ-
यणात् । ‘मंत्रं हि मन्यादयः’ इत्यत्र ‘तत्तत्तत्तस्यम्’ इति त-
च्छब्देन प्रकृतपरामर्शाद्वैक्यमुक्तम् ; अत्र तद्वदभेदेहत्वमा-
पादगतायत्वम् । पूर्वत्रोद्गीथादिभुक्त्या संनिधिं याधित्योद्गीथागु-
पासीनां सर्वज्ञानामूपसंहार उक्तः ; एवमत्रापि अयमोपास-
नस्य विधिभूतः पश्यभूतेषां मयमोपासनमनिधानप्राप्तमनुय-

धत्वं वाधित्वा विधेयत्वम् ॥

प्रत्युपासनमाग्राणादाख्यातस्य फलस्य च ।

विधिवत्प्रत्यविशेषाच्च व्यस्तोपास्तिश्च शिष्यते ॥

आख्यातविभक्तिकाले विषयोदाहरणावसरे संदर्शिते ।
ननु समस्तौ व्यस्तावामन्तर्भावादाख्यातानामेकदेशानुवा-
दत्वम्, फलप्रतीतिं चैकदेशप्रशंसाद्वारेणावयविस्तुस्यर्थत्वमिति ।
तत्र; भवैवेतदेवं यदि समस्तोपास्तौ विधिः श्रूयेत; अस्य
पुनरुभयत्रापि वर्तमानापदेशस्य विधिकल्पनायाश्चाविशेषात् ।
एवं कामशब्दाभावेन फलकल्पनायाश्च तुल्यत्वात्सर्वत्र विधिः;
एवं च निन्दा व्यस्तोपासनं प्रकल्प्य तत्परित्यज्य समस्तो-
पास्तिकरणे द्रष्टव्या । एवं प्राप्ते, अभिधीयते—

उपक्रमापसंहारौ समस्तोपास्तिगोचरौ ।

प्रधानस्तुतये तस्मादङ्गेषु फलकीर्तनम् ॥

व्यस्तोपासनाधिगतानामप्यौपमन्यवादीनां समस्तोपास्त्य-
धिकाराभिप्रायं कैकेयराजाभ्यागतं उपक्रमे च गम्यते; वाक्य-
मध्ये च कैकेयराजदुपासननिन्दया समस्तोपास्तिमुपसंगृह्य
'तस्य ह वै' इत्यादिना । तथा चैकवाक्यत्वाय वाक्यभेदप-
रिहाराय च वाक्यस्य समस्तोपास्तिपरत्वम्; तस्मादङ्गेषु
फलकीर्तनं प्रधानस्मरनाय ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ३३ ॥

सिद्धं कृत्वा विद्याभेदं गुणोपसंहारादि चिन्तितम् । इदानीमधिगतासु विद्यासु तद्भेदश्चिन्त्यते । दह्रादिब्रह्मविद्याः न भिद्यन्ते, यतः भिद्यन्त इति संशयः; उपास्यब्रह्मैक्यात्, तत्तद्गुणानां फलानां च भेदाच्च । पूर्वत्र सत्यामपि सुतेजस्त्वाद्विगुणविशिष्टगुणलोकैक्यादिवैश्वानरोपासनानां गुणफलभेदश्रुतौ उपास्यैक्यमुक्तम्, तद्ब्रह्मस्यासामपि ब्रह्मोपास्तीनामैक्यं स्यात् ।

गुणभेदेऽप्यभेदेन ब्रह्मणस्तदुपासना ।

अनुबन्धाविभागेन सर्वत्रैक्यं गम्यते ॥

युक्तं, कार्यरूपाणामपूर्वोत्पादकभावनानामनुबन्धभूतताप्यस्यभावधात्वर्थभेदाद्भेदः, तदनुरक्तानमेव तामां प्रतीतेः । इह तु ब्रह्मणस्तद्गुणानां च मिद्वरूपत्वाद्भेदः । न हि विशालवज्राश्चकोरेक्षणः शशिययुवा एकत्रोपदिष्टः स एवान्यत्र मिहास्यो वृषभ्मन्त्र उपदिश्यमानश्चकोरेक्षणत्वादि परित्यजति; अनुष्ठानं हि पुरुषाधीनात्मलाभमनुबन्धभेदे भेत्तुमर्हति, न मिदम्; नम्य पुत्रपत्न्यात्पूर्वमेव मिद्वेः । माध्याप्युपासिर्मनो-
वृत्त्यावृत्तित्वादेकैव; सा च गुणभेदेऽप्यभिन्नैव, अग्निहोत्र-
मिव दध्यादिभेदे । एवं प्राप्तं, अभिधीयते—

मिदंऽपि वस्तुनि ग्न्या तदुपासा विधीयते ।

तस्याः पुरुषतत्त्वाद्गुणभेदेन भिन्नता ॥

यद्यप्युपासनभायना उपामनार्थाननिरूपणा, उपामनं यो-
पास्यार्थाननिरूपणम्, उपास्यं येश्वरादि व्यवस्थितरूपम्,

भेद उक्त एव, प्रकरणान्तरं तु विशासु स्फुटमेव । तथा फलं च— 'सर्वेष्वन्नमत्ति' इत्यादि संनिवौ श्रुतमुपास्तिं भिनत्ति ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ३४ ॥

विद्याभेदचिन्तानन्तरमहंप्रहप्रतीकान्नावबद्धोपास्तीनामनुष्ठानप्रकारोऽधिकरणत्रयेण निरूप्यते । अहंप्रहोपास्तीनां विकल्पेन समुच्चयेन वानुष्ठानम् इत्यनियमः, उत विकल्पेनैवेति नियमः— इति संशयः ; समानफलव्योः काम्यदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमयोर्थाथाकाम्यवत् एकमक्षलोकप्राप्तिकलानामुपास्तीनां याथाकाम्यसंभवात्, एकफलानां धीहियथादीनां विकल्पनियमदर्शनाच्च । समुच्चयनियमस्तूपास्तीनां नाशङ्कनीयः, पृथगाधिकारत्वात् ; यस्त्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां समुच्चयनियमः, स नित्यत्वकृतः ; उपासनास्तु काम्या इति । पूर्वत्र शब्दान्तरादिप्रमाणादुपास्तीनां भेद उक्तः, तद्वदिह विकल्पसमुच्चयनियमप्रमाणाभावाद्याथाकाम्यम् ॥

समुच्चये विकल्पे वा मानाभावादुपास्तिषु ।

यथाकामं प्रयोगः स्यात्फलभूमे समुच्चयः ॥

मन्यध्यैकफलत्वे, कदाचिदुपास्तीनां समुच्चयः फलभूमाधिः उपपद्यते । एवं प्राप्ते, अभिधीयते—

लभ्येत विद्याफलमत्र मात्रा-

तृतेः कृतिः सा च न मिश्ररूपा ।

विद्यासु विद्यासु विपक्षबुद्धे-

नैकाग्रता तेन विकल्प एव ॥

‘यस्य स्यादद्या न विचिकित्साम्नि’ इति, ‘देवो भूत्वा
देवानभ्यंति’ इति चोपासनाकर्त्तावशेषाणां प्राप्तिः उपास्यमा-
क्षात्कारसाध्या अवगम्यते; साक्षात्कारे च न विशेषः, एकेन
चोपास्येश्वरादौ साक्षात्कृते उपासनान्वरणमर्थकम् । न च
फलभूमा प्रयोजनम्; नानोपासनकरणे सति फलहेन वि-
चिकित्सामप्युपासनादुपास्यसाक्षात्करणानुत्पत्तौ कस्यापि फल-
स्यालम्भे तद्भूतो दूरनिरुसात्; चत्माद्विकल्प एवेति ॥

काम्पास्तु यथाकामं समुच्चिपेरन्न वा

पूर्वहेत्वंभावात् ॥ ३५ ॥

‘सन्नो ब्रह्मेत्युपासीत’ इत्यादीनि प्रतीकोपासनानि नि-
पमेन विकल्पेरेव, यथाकामं वानुष्ठीयेरन्निति संशयः; अहं-
महोपासिषु विकल्पनियमवर्शभात्, नानाफलेषु दर्शपूर्णमा-
सकरोतिष्टोमादिषु याथाकाम्यदर्शनाच्च । पूर्वब्राह्महोपास्तीना-
मुपास्यसाक्षात्कारपर्यन्तत्वाद्विकल्पनियम इत्युक्तम्, चद्व्यग्रती-
कोपास्तीनामपि उत्तर्यन्तत्वाद्विकल्पः ॥

अद्वेयोपास्यविरिक्तत्वे ब्रह्मोपास्तिवहेतुतः ।

प्रतीकधीर्विकल्प्येत यथाहं ब्रह्मचिन्तनम् ॥

न चोपास्यसाक्षात्कारपर्यन्तत्वमुपपत्तिः; साधनव्यापक-

त्वान् । 'देवो भूत्वा देवानप्यति' इति वाक्यस्य 'वाग्वै ब्रह्म' इत्यादिप्रतीकोपास्तिसंनिधिममाग्रातत्वेन प्रतीकोपास्तिष्वपि साक्षात्कारवत्त्वसिद्धिः । एवं प्राप्ते, अभिधीयते—

साक्षात्कारानपेक्षत्वं सति भिन्नफलत्वतः ।

याथाकाम्यं प्रतीकेषु दर्शसोमादियागवत् ॥

प्रतीकोपास्तया यथाकाममनुष्ठेयाः, उपास्यसाक्षात्कारानि-
रपेक्षत्वे सति भिन्नफलत्वान्, दर्शपूर्णमासभ्योत्तिष्ठोमवत्; अ-
हंप्रदोषान्निषु ऋग्भिचारनिवारणाद्याहं विशेषणम्, ग्रीह्यप-
थादिषु तद्वारणाय द्वितीयम् । न च विशेषणासिद्धिः; 'वा-
ग्वै ब्रह्म' इत्यग्रापि वागान्निषु ब्रह्मरूपिमात्रं विधित्सितम् ।
यतः 'वाग्वै ब्रह्म' इत्युपक्रम्य, 'वागवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा
प्रसृत्येनमुपामीत' इति हि वाक्यलोपे ममामनन्ति । तत्र
वागभिमानिनी देवता वागित्युच्यते, आयतनमित्यनुपाशकर-
णनिर्देशः; अर्धाह्लोकं निर्दिष्टम्, आकाशमित्यग्राह्यतम्,
तत्तमर्वमकीकृत्याहमित्युपास्यम्, अपरिच्छिन्नोपासने हर्मोदहं-
प्रहः सिद्धः । तदादुरग्रभवन्तो वार्तिककाराः—

धिराद्गृहीतरस स्वात्माधारकरणमहात् ।

तथा देवतया सूत्रं नियन्तापि च यद्विरा ॥

वाग्वागान्निर्दे विभं देवतावपि भक्ष्यते ।

यतो वागानुपास्यं तत्तस्मात्तमर्वं त्रिवक्षितम् ॥

इति । तस्मादत्र 'देवो भूत्वा' इति साक्षात्काराभिधानमवि-
 श्रम् । तथा च प्रतीकेषु साक्षात्कारवत्त्वे प्रमाणाभावेन सा-
 क्षात्कारानपेक्षत्वमिति न विशेषणासिद्धिः ; साधनव्याप्त्यभा-
 वात् पूर्वपक्षानुमाने उपाधेरप्यनिवारणम् ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ३६ ॥

'ओमित्येतदक्षरमुद्रीयमुपासीत' इत्यादीन्यङ्गाभितोपास-
 नानि किं नियमेन समुच्येयानि, याथाकाम्येन वानुष्ठेयानीति
 संशयः, पर्जन्यादिष्वङ्गाभितेषु समुच्यनियमदर्शनान्, गो-
 रोहनादिषु याथाकाम्यदर्शनाच्च । पूर्वत्र प्रतीकोपास्तीनां भि-
 न्नफलत्वात् याथाकाम्यमुक्तम् ; तद्युक्तं भिन्नफलेष्वङ्गाभितो-
 पासनेषु समुच्यनियमेन फलभेदस्यानैकान्तिकत्वादित्याश-
 ङ्क्यात्रापि याथाकाम्यप्रतिपादनात्संगतिः । 'तन्निर्धारणानि-
 यमः' इत्यत्र पृथक्फलत्वादङ्गोपास्तीनां समुच्यो भग्नः, इह
 तु फलभेदेऽपि समुच्य आशङ्क्यते ॥

उपास्तीनां स्वतन्त्रत्वे बहिर्भावः क्रतोर्भवेत् ।

समुच्यद्विना न स्यान्नियमेनाङ्गसंगमः ॥

यद्यपि क्रतुफलात्पृथक्फलमुपास्तीनामस्ति, तथापि न
 स्वतन्त्रा भवितुमर्हन्ति ; तथा सति क्रत्यनाभिततया क्रतुप्र-
 योगाद्वहिरप्यमूपां प्रयोयप्रसङ्गात् । तस्मादङ्गमाहिणा प्रयो-
 गवचनेनाङ्गनियता उपासना अपि प्रयुज्यन्ते ; अप्रयोगे ता-

सामङ्गाश्रितत्वनियगायोगात्त वत्समुच्चयनियमः, स च प्रयो-
गावचनः तथासनासमुच्चितत्वं नत्फलकामनानामपि अवश्यंभा-
वमाक्षिपति; तदभावे तासां समुच्चयाभावात् । एतेन गोदो-
हनादयो व्याक्षिप्ताः । एव प्रप्ति, अभिधीयते—

पारतन्त्र्यमुपास्तीनां सत्स्वेवाङ्गेषु वर्णनम् ।
फलानामविधेयत्वात् प्रयोगविधिप्रहः ॥

इदमुपास्तीनामाश्रयतन्त्रत्वम्— यदाश्रये सत्येव प्रवृत्ति-
र्नासतीति, न तु वत्प्रवृत्तिरेवेति; अतश्च यावदाश्रयभावि-
त्वेऽपि अङ्गोपास्तीनां तत्तन्त्रत्वमविरुद्धमिति न तस्मिन्नुप-
रुक्तप्रयोगवचनपरिग्रहः । न चोद्दिश्यमानान्प्रयोगवचनः स-
मुच्चेतुमर्हति, तस्य विहितभाटित्वात् । उद्दिश्य हि मानान्तर-
सिद्धम्, तस्य च विधेयत्वं व्याहृतम्; तस्मात्फलकामना-
नामनित्यत्वात्तत्तमं पक्षोपास्तीनामनित्यत्वम्, तासां च स-
मुच्चयनियमेन नित्यत्वं नित्यानित्यसंयोगविरोधः ॥

इति श्रीमत्पद्महसपरिवाजकान्नायकधौमदनुभवानन्दपूज्य-

पादशिष्यभगवदमलानन्दविरचिते शान्धदर्पणे

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

पूर्व परापरब्रह्मविद्यानां गुणोपसंहारनिरूपणेन परिमाण-
मवधारितम् । इदानीमासां कर्मनिरपेक्षाणामेव पुरुषार्थसा-
धनत्वं निरूप्यते । तत्र करणत्वादमूषामितिकर्तव्यता वक्त-
व्या, तच्च कर्मैवेति शङ्कायां तदन्तरेणापि निर्गुणविद्यायां तदु-
त्तरयुपयोगिनो यज्ञादयः शमादयः भवणादयश्च इतिकर्तव्य-
ता निरूप्यन्ते; सगुणविद्यासु तु कर्मापेक्षानियमाभावेऽपि
तत्साहित्ये फलोत्कर्षः । तदेव गुणोपसंहारपादो विद्यापरि-
माणनिरूपकत्वेन हेतुः, अयं तु ज्ञातपरिमाणविद्याफलनिरू-
पकत्वेन हेतुमानिवि संगतिः ॥

फलभेदाद्विना विद्याभेदाभेदाद्यसंभवान् ।

हेतुर्वा स्यादयं पादः पूर्वपादश्च हेतुमान् ॥

इत्यपरा संगतिः; अस्मिस्तु पक्षे,

सिद्धं कृत्वा फलं पूर्वं विद्याभेदादि चिन्तितम् ।

स एव फलभेदोऽत्र विद्यानामुपपाद्यते ॥

ऋषकाराद्विभ्रे सगुणनिर्गुणब्रह्मप्राप्तिरूपे फले सिद्धे

विद्याभेदादिचिन्ता संगच्छत इति ब्रह्मात्मविद्या ऋत्वर्था पुरुषार्था वेति संशयः ; अप्रकरणार्थाया अस्याः ऋत्वव्यभिचारिद्वारसंभवासंभवाभ्याम् ॥

कर्तुः साधारणत्वेऽपि देहास्तिष्ठत्त्वधीः क्रतोः ।

अन्वत्रानुपयुक्तेति ऋत्वङ्गमवगम्यते ॥

यद्यपि प्रोक्षणादिवदात्मज्ञानं न कंचित्क्रतुमारभ्याम्रादम्, यद्यपि च कर्तृमात्रं नाव्यभिचारितक्रतुसंबद्धम्, तस्य लौकिककर्मत्वपि साधारण्यात्, तथापि देहव्यतिरिक्तत्वेन ज्ञातो न लौकिककर्मण्युपयुज्यते, तस्य देहमात्रेणाप्युपपत्तेः ; ततश्च देहाद्यतिरिक्त उपनिषद्बोऽधिगम्यमान आत्मा स्वव्यापकं ऋतुं जुहुरिवोपस्थापयति, ततश्च तज्ज्ञानं जुहूद्वारेणेव पर्णमयता वाक्यात्क्रतुना संबध्यते । तथा च तत्र फलश्रुतिरर्थवादः । यत् कर्तृत्वाद्यतिरिक्तं शुद्धबुद्धादिरूपमुपनिषत्सु वेद्यते, तद्विवक्षितमतुपयोगित्वात् । न च तज्ज्ञानमात्रात्कैवल्यं लभ्यत इति सप्रयोजनता ; तथा मति आत्मविदां जनकादीनां कर्माभावाप्रमत्तात् । ततश्च शुद्धबुद्धत्वादिकं कर्तृस्तुत्यर्थम् ; तथा सगुणैश्वर्यवचनानि चार्थवादः । एवं प्राप्ते, अभिधीयते-

असंभार्यात्मबोधो न कर्माङ्गं तद्विरोधतः ।

यास्तत्त्वत्क्यादिसंन्यासास्तुत्यमाधारदर्शनम् ॥

प्रसाधितं हि वाक्यान्वयाद्यधिकरणेषु वेदान्तानां संसा-

यात्मानुवादेनासंसारिवृत्त्यपरत्वम्; तथा च वादगात्मज्ञानं
न कर्माङ्गम्, अतुल्ययोगाद्विरोधाच्च । तथा सति अपाराध्यात्त-
द्वास्यानामात्मज्ञानफलवचनानां नार्थवादत्वम् । देहातिरिक्ता-
त्मज्ञानस्य तु वेदान्तस्य त्वंपदार्थशुद्धवृत्त्यानुषाङ्गिकं कर्ममनु-
सुपयोगित्वम्—आमिक्षार्थत्वेन दध्यानयनस्य बाजिनोपयोग
इति न किंचिदध्यात्मज्ञानं कर्माङ्गम् । यत्तु मल्लविदां कर्म-
दशनाद्विद्यायास्त्वदङ्गत्वमिति,

लोकसंमहणाय स्यादनङ्गस्याप्यनुष्ठितिः ।

अङ्गस्य तु सतस्त्यागो न कर्षयन् युज्यते ॥

महद्भिरसमाभिरनुष्ठितं कर्म लोकैः संगृह्येवेति मत्वा प्रा-
णिषु द्रव्या स्वनिचोत्थमपि कर्म कृतवन्त इति संभवति ;
अङ्गत्वे तु कर्मणा वादवत्त्व्यादिभिस्तस्यागो न युज्यते, त-
त्तस्यायोगादङ्गरहिताया वादवत्त्व्यादिविद्याया वैकल्याणा-
वाय । तदेवं मल्लविदामाचारणोर्वरोधिकर्मानुष्ठानरूपाचारो-
ऽन्यथामिदः, कर्मत्यागस्तु अनन्यथाक्षिप्तः । समुद्ययप्रमा-
णान्तरनिरासो भाष्यटीकयोर्वैजदः । ये तु समुद्ययमङ्गोक्तत्वं
न विद्यायाः कर्माङ्गत्वम्, किं तु कर्मैव विद्याङ्गमित्यधिकर-
णार्थं धर्मयन्ति, तैः 'उपमर्दं च' इति सूत्रमुपमादितम् ; न
मुपमृदितस्य कर्मणो विद्याङ्गत्वम् ; न चैषां मते स्तुतये वि-
दुषः कर्मानुमतिः, अपि तु अनुष्ठानार्थेति तदपि मूढमसं-
गतम् ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥

‘त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानम्’ इति, पुनः ‘तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी सृष्टीयोऽत्यन्तमात्मान-
माचार्यकुलेऽवसादयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थो-
ऽमृतत्वमेति’ इति श्रूयते; इदं वाक्यं गार्हस्थ्य्यातिरिक्ताश्र-
माणामनुष्ठेयत्वं आपयति न वेति, वर्तमानापदेशत्वात् गार्ह-
स्थ्येनानुष्ठेयेन समभिव्याहाराच्च संशयः । पूर्वप्रोर्ध्वरेतःस्वा-
श्रमेण ब्रह्मविद्याया आम्नानात्कर्मनैरपेक्ष्येण मोक्षसाधनत्वमु-
क्तम्, इदानीं त एवाभमा आक्षिप्यन्ते ॥

अनुवादाद्विधौ कल्प्ये प्रत्यक्षश्रुतिवाचनात् ।

इह कर्माणि निन्दन्ते ब्रह्मनिष्ठां प्रशंसितुम् ॥

अत्र हि वाक्ये धर्मस्कन्धान् धर्मसमूहान् त्रीन् शुभलोक-
प्राप्तिमात्रफलत्वेन निन्दित्वा ब्रह्मसंस्था मोक्षफलतया स्तूयते ।
न चान्यार्थदर्शनादस्मादाश्रमान्तराण्यनुष्ठेयानि सिध्यन्ति,
विध्यश्रवणात्; विधिकल्पना ‘वीरहा’ इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिवि-
रुद्धेति श्रुते, अभिधीयते—

आश्रमादन्यतः स्कन्धत्रित्वं धर्मेषु नोचितम् ।

परिगेषात्परिव्राट् तु ब्रह्मसंस्थ इतीरितः ॥

न तावच्छ्रद्धार्दीनां प्रातिस्विकमानाविध्युत्पत्तीनामाश्रमोपा-
धिकत्वमन्तरेण त्रिस्कन्धत्वमुपपद्यते; तत्र यज्ञादिलिङ्गको गृ-

इत्याश्रम एको धर्मस्कन्धः, ब्रह्मचारी च द्वितीयः, तप इति
 तपःश्रयानं वानप्रस्थः, परित्यिष्टब्रह्मसंस्थशब्देन परित्यिष्टः
 परित्रादभिधीयते । तत्र परमर्शानुवादरूपादाश्रमान्तराणि
 प्रतीयमानानि देवसाधिकरणन्यायेन न शक्यन्ते अपह्नोतुम् ।
 न च 'वीरहा' इत्यादिनिन्दाविरोधः, तस्य प्रतिपन्नगार्हस्थ्यं
 प्रमादावज्ञानाद्वाप्रेमुद्भासयन्तं प्रत्युपपत्तेः । एवं चानुवादान्य-
 यानुपपत्त्यान्यत्र तन्मूलभूतां विधिः कल्प्यते । अथवा किम-
 न्यत्र विधिकल्पनया, अत्रैव विधिः कल्पः । यद्यापि ब्रह्मसंस्थ-
 त्वस्तुतिपरतया एकवाक्यता प्रतीयते, तथापि सा न संभवति ;
 आश्रमान्तराणां पूर्वसिद्धेरभावे परमर्शानुपपत्तेः तदपरमर्शो
 च स्तुतेरसंभवेन स्तुतिपरतयैकवाक्यत्वासंभवात् । अपि च
 विधेयार्थेक्ये अनुवादस्य विधिस्तुत्यर्थत्वेनैकवाक्यत्वम् ; अत्र
 त्वमाप्तार्पणेप्रतिभानाद्विधेयमेदे सति नैकवाक्यत्वमिति भ-
 क्त्वा वाक्यमुपरिधारणविधिः कल्प्यते । अथवा श्रुतिप्र-
 सिद्धं गार्हस्थ्यं स्तुतिप्रसिद्धे ब्रह्मचर्यवानप्रस्थे अनूय ब्रह्मसं-
 स्थता स्तूयते इत्येकवाक्यत्वनिर्वाहः ; तत्स्तुत्या च तद्विधि-
 स्तुमीयते, स्तुतेर्विध्यविनाभूत्वात् ॥

अथर चर्णकम् ॥

ब्रह्मसंस्थशब्दः किमाश्रमचतुष्टयवचनः, उक्त पारिव्राज्य-
 वचन इति संशयः ; तस्य भौगिकत्वेन प्रकृतमात्रपरमर्शक-
 त्वान्, असाधारणाश्रममोपक्रमयत्नादस्याप्यसाधारणाश्रम-

वाचकत्वप्रतीतिश्च । तदर्थं च तपःशब्देन परिग्राहुक्तो न
वेति विचार्यते । पुरुषार्थाधिकरणे ज्ञानस्यासहायस्य मोक्षफ-
लत्वमुक्तम् , तन्न संभवति; गृहस्थादीनामपि ब्रह्मनिष्ठत्वस्य
ब्रह्मसंस्थशब्देनाभिधानात्तदनुष्ठितकर्मणां ज्ञानसङ्कारित्वप्र-
तीतिरित्याक्षिप्यते ॥

तप इन्द्रियसंयमादिकं

यतिषु स्यादिति तेऽपि तापसाः ।

तत आश्रमिणः परामृष्टे-

चतुरोऽप्यत्र समासगा श्रुतिः ॥

न तावद्ब्रह्मसंस्थपदं परिग्राजि स्तब्धम् ; पारिग्राज्यमात्राद-
मृतत्वप्राप्तेः ज्ञानानर्धक्यप्रसङ्गात् । सत्यवचयार्थं समुदायश-
क्तिकल्पनायोगाच्च । तेन ब्रह्मणि संस्था अस्येति बहुव्रीहिः ।
तत्र ममासवर्तिन्या इदंशब्दश्रुत्या सह परिग्राजा सर्वेऽप्याश्र-
मिणः परामृश्यन्ते । न च परिग्राजकस्याप्रकान्तत्वात्कार्यं
परामर्श इति वाच्यम् ; तपःशब्देन तस्योक्तत्वात् । तस्या-
प्यष्टमासित्वाधिकशीचेन्द्रियसंयमादेस्तपस्त्वात् । अत एव
'त्रयः' इति चतुर्णां निर्देश उपपन्नः यतिवनस्पयोरेकीका-
रान् । एते चाब्रह्मसंस्थाः पुण्यलोकभाजः, ब्रह्मसंस्थास्त्व-
मृतत्वं यान्तीत्यवस्थामेदमपेक्षत्वात् पुण्यल्लेकाश्रुतीमात्रयोरे-
कत्राविरोधः— यथा देवदत्तो मन्दप्रश्न आसीत्स एव शास्त्रा-
भ्यासादिदानीं महाप्राज्ञ इति । सूत्रयोजना तु— परा-

मर्शं ब्रह्मसंस्थाशब्देन सर्वेषामाश्रमाणां जैमिनिर्मते, न तु सर्व-
कर्मत्यजः कस्यचित्तेन शब्देन चोदनाः कर्मत्यागं शास्त्रमपव-
दोत हि 'न कर्मणामनारम्भात्' इति । च-शब्दस्तु पुण्यलो-
कमृतत्वयोरवस्थामेवादबिरोधार्थः । एवं प्राप्ते, अभिधीयते—

आदावसाधारणकर्मकीर्तना-

दन्तेऽपि सत्कीर्तनमेव युज्यते ।

अहुर्नपि त्रित्वमसंगतं भवे-

तापःपदेनेह यतेः परिग्रहे ॥

अमृतत्वं सदा गान्ति यद्वान्ये ब्रह्मसंस्थिताः ।

अमृतः पुण्यलोकश्च ब्रह्मसंस्थः सदा यतिः ॥

इह ह्यसाधारणेनैकैकेन लक्षणेनैकैक आश्रमो चक्षुमुपका-
न्तः 'यज्ञोऽध्ययनम्' इत्यादिना । एकस्मिन्वाक्ये च यथोप-
क्रान्तं तथैव परिसमापनमुचिवम्; प्रतीयते चात्रैकवाक्यता
'द्वितीयः' 'तृतीयः' 'एते' इति च पूर्वसापेक्षत्वादुत्तरो-
त्तरस्य । तत्र त्वसाधारणसाधारणधर्माभ्यामुपक्रमोपसंहारौ
स्थाताम्; त्वन्मते ब्रह्मसंस्तवस्य सर्वसाधारणत्वम् । न च
सर्वनाम्ना प्रकृतमात्रपरामर्शोऽस्त्यैव वाक्यमहम् इति वा-
च्यम्; श्रुतेरप्युपक्रमस्य वर्ज्यत्वत्वात्—अगादिश्रुतिभ्योऽपि
वेदोपक्रमाय चलवत्त्ववत् । अतुष्टेन प्रसिद्धेषु आश्रमेषु त्रित्व-
मयुक्तम्; यत्संस्थाका हि ये प्रसिद्धास्ते तत्संस्तव्येव दीर्घान्त
इति ह्युत्सर्गः । न च सति संभवे उत्सर्गस्य त्यागां युक्तः ।

तव च तपःशब्देन तन्त्रेण यतिपरिग्रहे 'त्रयः' इति यतेरप्य-
 भिधानं स्यात्; न च तपो यतिवनस्थासाधारणम्; तद्ध-
 र्मेस्य शौचस्य तपःशौचसंतोषेत्यादौ तपसो भेदेनाभिधा-
 नात् । अष्टासनीयमस्य तपस्त्वब्रुवात्रिशद्वासनीयमस्यापि
 गृहस्थधर्मस्य तपस्त्वापातात् । इन्द्रियसंयमस्तु तपस्त्वेन भू-
 यते— 'मनसञ्चेन्द्रियाणां च ह्येकाग्र्यं परमं तपः' इत्यस्य
 परममहणत्; सत्यं तप इतिवत् । इतरथा नैष्ठिकस्यापि
 तद्भावात्तपःपदे तन्त्राभिधानसंभवेन पृथङ्निर्देशवैयर्थ्यात् ।
 किं च 'तपः' इति भिक्षुसंग्रहे 'एते' इति प्रकृतानां
 साकल्येन परामर्शात् तेषां च पुण्यलोकाभिधानादिक्षोरपि
 पुण्यलोकत्वं स्यात्, तथायुक्तम्; अब्रह्मसंस्थत्वाभावात्;
 अत एव तस्मैव सदा ब्रह्मसंस्थस्य पुण्यलोकोऽमृतत्वं चेति
 विरोधः; अवस्थाभेदेन च व्यवस्थोपपत्तये त्रिषु च ब्रह्मसं-
 स्थपदं यदेति संबन्धनीयम् । न च 'संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानम्'
 इति स्मृतेस्तस्याप्यनियतं ब्रह्मसंस्थत्वम्; तस्यानुपपत्तिकत्वात्;
 'प्राप्य पुण्यकृताल्लोकान्' इतिवत्, लोकैषणाव्युत्थितस्य सं-
 न्यासविधानात्, तेन साधारणाभिधानाभावेन ब्रह्मसंस्थपदं
 न तस्मै, किं त्वावृत्त्येति वाक्यभेदः; यदा सदेत्यभ्याहारापा-
 तश्चेति । यदिह केशवो वक्ति— यदि भिक्षोः पुण्यलोकमा-
 त्तिर्विरुध्यते, मा भूत्तस्य तपःशब्देन ब्रह्मणम्; ब्रह्मसंस्थपदस्य
 तु प्रकृताश्रमस्यमात्रप्रवृत्ती को विरोधः; यनेरपि ब्रह्मनिष्ठत-
 यामृतत्वं प्रमाणान्तरसिद्धम्, अतः प्रयोजकाविशेषे ब्रह्मसं-

स्थपदे भिक्षुपरित्यागोऽनुपपन्न इति चेत्, तर्हि ब्रह्मसंस्थपदेन
यतिप्रवृत्तेऽप्यन्येषां परित्यागे कारणं वाच्यमिति ; तथागेष
निरस्तम्, असाधारणधर्मोपक्रमस्य समासान्तर्बर्तिसर्वनामभु-
त्तेरपि बलवत्त्वेनासाधारण्यस्याश्रमधर्मस्य ब्रह्मसंस्थशब्दाभिधे-
यत्वे प्रकृतपरामर्शसंभवस्योक्तत्वात् । अतोऽप्रकृतः परिप्राद्
ब्रह्मसंस्थः, यौगिकमपि ब्रह्मसंस्थपदं ब्रह्मणि समाप्तिमाच-
क्षाणं सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकमभिप्रायाह ; सा च नाम्येद्वित्यसा-
धारणी । उपशमभिक्षाटनधवणादीनां प्रथमविद्योत्पत्तौ सहायत्वं
चित्तविश्लेषकरत्वाभ्यामन्येषामिति भुतिस्पृतिभिरंते विधीयन्ते,
इतरेषां च त्याग इति । अत एव परिप्राज्ञोऽपि न सर्वकर्म-
परित्यागः, भवणादेर्भावादित्ययुक्तमुक्तम् । सूत्रयोजना तु परि-
प्राद्भिरेवानुष्ठेयं ब्रह्मसंस्थत्वम्, यथादिभिरसाधारणाश्रम-
धर्मैः साम्येन भुतत्वादिति । 'न कर्मणाम्' इत्यादिरवृत्तिस्तु
ज्ञानरहितसंन्यासाज्जातत्वमित्येवमर्थेति ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥

'स एव रसानां रसतमः परमः पराङ्गोऽष्टमो यदुद्गीथः'
इत्यादयोऽङ्गाभिन्ना रसतमत्वादयः स्तुतयः, अतोवास्याद्रवि-
शेषणवद्योपासनविधियोचरा इति संशयः ; कर्मोद्गाहितेषु
'स्वर्गो लोक आहवनीयः' इत्यादिषु स्तुतिवदर्थेनात्, 'यस्य
पर्णमर्था जुहूः' इत्यादिषु विधित्वदर्शनाच्च । पूर्वत्रानुष्ठेय-
साम्यभुतेराश्रमान्तरं विधेयमित्युक्तम्, इह तु रसतमत्वादा-

नामङ्गाश्रितत्वेन 'स्वर्गो लोक आहवनीयः' इत्यादिस्तुविस्तार-
म्यात्स्तुत्रार्थत्वम् ॥

अङ्गेनाङ्गविधेः प्राप्तेरङ्गेऽप्यामाविधेरपि ।

मंनिधेस्तत्पर्यमा स्यादुपाम्यं त्वम्यतो मतम् ॥

यद्यप्युद्गीथादिविधिः कर्मप्रकरणवर्तित्वाद्ब्रह्मविहितः, तथापि
तद्विध्यध्यमिचरितोद्गीथादेरिह कस्मिन्नासेन मुनिवाप्यते—
लुङ्गेव पर्णमयता क्रतुदेशे ; स च रसतमत्वादिनैकवाक्यतामु-
पगतः स्मृतः । न च मंनिहितविध्यन्वयनिबन्धोऽर्थवादा-
नाम् ; अनुपङ्गादिना व्यवधानेऽप्यन्वयान् । अथवा 'उद्गी-
थनुपामाव' इत्यानुपामनाविधिः प्रशस्यते, न तूपात्यसम-
र्पका रमतमत्वादयः ; 'ओमित्येतद्भस्ममुद्गीथम्' इत्यनेनैव
वत्समर्पणान् । ननु विशेषणपरं तदिति स्थितम्, मत्यम् ; अ-
प्यामपरं तु तदिति कृत्वा चिन्ता ॥

निदानान्तम्—

व्यवहितविधिनानपेक्षमात्रा-

अ हि रमतादि न तेन योगमाणि ।

निकटगतविधेरुपाम्यदाना-

त्पुनरपरा वहिरङ्गतोऽनपेक्षा ॥

सर्वत्र विधा कर्तव्यैककार्यममवतश्रेयःसाधनताशामवग-
तायां न प्राप्ताम्यम्यान्त्रि कश्चिदुपयोगः ; अतो विधिना

सह प्रतीतसमभिव्याहृतीनामर्थवादानामाकाङ्क्षया विधेरप्या-
काङ्क्षामुत्थाप्य रक्तपटन्यायेनैकवाक्यतया स्तुत्यर्थत्वम्; अनु-
पङ्गोऽप्यर्थवादस्य साकाङ्क्षत्वात् । 'चित्पतिस्त्वा पुनातु देव-
स्त्वा सविता पुनातु' इत्यत्र हि 'अच्छिद्रेण पवित्रेण'
इत्यस्य पुनात्वित्यस्मिन्नस्यपेक्षा, कचिद्धि पठितव्यः सन् अन्ते
पठित इति । न त्विह रसतमत्वादेर्देशान्तरस्योद्गीयादिविधाव-
स्यपेक्षेति न तत्स्तुतित्वम्; संनिहितोपासनाविधौ तु किं
विषयसमर्पणेनोपयुज्यताम्, उत स्तुत्येति संशये, विषयसम-
र्पणेन यथार्थवत्त्वम्, नैवं स्तुत्या; बहिरङ्गा हि सा ।

यदा रसतमत्वादि नाङ्गनिष्ठमपि स्तुतिः ।

तदा किमङ्ग वक्तव्यमनङ्गात्मधियः कले ॥

इति प्रकृतसंगतिः ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ ४ ॥

'अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः' इत्याद्याख्याना-
नि विद्यासंनिधौ श्रुतानि किमाश्रमेधिकपारिप्लवप्रयोगार्थानि,
उत विद्यार्थानीति संशयः; 'मर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे'
इति सर्वशब्दात्, 'पारिप्लवमाचक्षीत' इति पुनर्विधाना-
च्च । परिप्लुत्यानियमेन बुद्धित्यकथनं पारिप्लवः । पूर्वत्रो-
द्गीयादिस्तुत्यर्थत्वादुपास्यविषयसमर्पकत्वं रसतमत्वादेर्ज्याय
इत्युक्तम्, तर्ह्यौख्यानानामपि विद्यास्तुत्यर्थत्वात्माश्रयादि-
रूपप्रयोगशेषत्वं ज्ञायः अनुमानपर्यवसानमभवात् ॥

सर्वशब्दश्रुतेर्विद्यासंनिधानस्य बाधनात् ।

अपि वेदान्तगाख्याने ब्रजेत्पारिप्लवार्थताम् ॥

यद्यप्यौपनिषदाख्यानानि विद्यासंनिधौ श्रुतानि, तथापि 'सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे' इति सर्वशब्दश्रुत्या निःशेषार्थया तुर्बलस्य संनिधेर्बोधितत्वात्पारिप्लवार्थान्येवाख्यानानि । न च 'यस्याश्विने शस्वमाने सूर्यो नाभ्युदियादपि सर्वदाशतयीरनुगूयात्' इति द्वाशतयीनां विनियोगेऽपि प्रातिस्विकविनियोगैस्तत्र तत्र कर्मणि यथा विनियोगो न विरुध्यते, तथेहापि सत्यापि पारिप्लवे विनियोगे संनिधानाद्विद्याङ्गत्वमपि भविष्यतीति याच्यम्; द्वाशतयीनां 'द्वाशतयीः' इति समुदायविनियोगस्य, प्रातिस्विकानाम् 'ऐन्द्रया गार्हपत्यम्' इत्यादिविनियोगानां च श्रौतत्वेन सुत्यबलत्वात् । कचिच्च समानबलतया सकृत्प्रवृत्तस्य प्रातिस्विकविनियोगस्यावगुण्ठनाभावाद्भिन्नादिभिरपि मन्त्रविनियोगं सहते सर्वशब्दः । इह तु संनिधानाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वात्पारिप्लवार्थत्वमिति प्राप्ते, अभिधीयते—

मन्वाद्याख्यानमेवैतद्वचसा विनियुज्यते ।

यतोऽत्र सर्वशब्दोऽपि तदस्तत्रैव संकुचेत् ॥

'सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे अंसति' इत्यभिधाय पुनः 'पारिप्लवमाचक्षीत' इति विधाय, ततः 'मनुर्वैवस्वतो राजा यभूव' इत्यादि पठ्यते; तत्र पुनर्विधानं वाक्यशेषगतख्याननियममार्थम्; इतरथा वैयर्थ्यान् । अतः सर्वशब्दोऽपि तत्रैव

संकोच्यः । वाक्यशेषगताख्यानानामपि मध्ये एकव्यासविधा-
योपरमस्य ज्योत्स्नाफलतया च तत्स्यार्थवत्ता । पुनर्विधिभृत्या
चावच्छेदिकया सर्वशब्दश्रुतौ भग्नदोषायां निर्मयः संनिधिः
विद्यास्वेष्टोपनिषदाख्यानानि विनियुज्यते; प्रतिपत्तिसौकर्यं
च प्रयोजनम् ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ ५ ॥

ब्रह्मविद्या मोक्षे कर्मकृतोपकारमपेक्षते न वेति संशयः;
तदर्थं च यज्ञादीनां किं विद्याफलं मोक्षे अभ्यस्य, उत वि-
विदिषायामेवेति; इच्छाया यज्ञादिफलत्वासंभवसंभवाभ्याम् ।
पूर्वशाख्यानानां विद्यासंनिधेर्विद्याशेषत्वमुक्तम्, तर्हि विद्या-
श्रवणे 'यज्ञेन' इत्यादिवाक्येन यज्ञादीनां विद्यायां विनियो-
गात्तेषां ब्रह्मविद्याशेषत्वमिति प्राप्तम् ॥

न वेदनेच्छा विद्मिप्रवृत्तः

फलं भवेत्किं तु विमुक्तिरेव ।

ज्ञानेन तस्या उदयेऽद्य आर्म्भि

यज्ञादि कुर्वति फलोपकारम् ॥

इह हि यज्ञादीनां साधनभावस्यापूर्वत्वाद्विधिपरमिदं वा-
क्यम्; सविधिके च वाक्ये विध्यवच्छिन्नभावनारूपवाक्या-
र्थानुश्रवणपूर्वक एव पदानां परस्परसंबन्धः; अन्यथा द्वा-
होम इतिषट्त्रयव्यात् । सा च भावना मोक्षेणैव भाव्येनाव-
च्छेद्या, न तु विविदिषया, तस्या अपुमर्थत्वान् । न च विधि-

दिषा भावनायां करणम्; अविहितत्वात् । तस्मान्न तस्या
यज्ञादि द्रव्यदेवतावत्संनिपत्य, नापि प्रयाजादिवदारात्, उ-
पकरोति । तेन विविदिषया चेदनद्वारेण यत्कुर्यादित्यर्थप्राप्ते-
वानूद्य यज्ञादिभिरुपकृत्येति विधीयते, ततश्च ज्ञानस्य फलो-
पकार्यज्ञं यज्ञादिः, उपकारश्च कर्मक्षयः । ब्रह्मभावाभिध्य-
क्तिर्हि ज्ञानेन क्रियते कर्मभिश्च कर्मक्षयः; स च ध्वंसत्वा-
न्नित्यः; न चेच्छाकामस्य यज्ञादावधिकारः संभवति; अपुन-
र्यत्वात्, तस्यां कामानुपपत्तेः । न च ज्ञानसाधनत्वेन पुनर्य-
त्ता, साध्येच्छापूर्वकत्वात्साधनेच्छायाः साध्यज्ञानेच्छायाः
प्रागेव जातत्वेन पुनस्तस्याः कामनानुपपत्तेः । न च तद्वत्सा-
क्षात्कारपर्यन्तमिच्छानुवृत्तेरिष्टत्वाच्छाब्दज्ञानेच्छायां जाता-
यामपि साक्षात्कारावाविच्छाकाम्यत इति वाच्यम्; तत्रापि
साक्षात्कारादिकामनानुपपत्तेः; तदिच्छायां च जातार्था पुनः
कामानुपपत्तिरिति पूर्वोक्तादनिस्तारात् । किं चेच्छा विषयसौ-
न्दर्यजन्या, न यज्ञादिसाध्या । न च शुभुक्षादावस्ति साध-
नापेक्षेति वाच्यम्; तत्रापि जाठरानलपाटवस्य भैषज्यैः सा-
ध्यत्वात् । एवं प्राप्ते, अभिधीयते—

क्रमेण मोक्षहेतुत्वाद्भवेद्विविदिषा फलम् ।

ज्ञानात्कर्मक्षयः सिद्धस्तस्मिन्दृष्ट इति श्रुतेः ॥

रुचिकामनयोर्भेदात्कामेऽपि ब्रह्मवेदने ।

रुचिः क्रियाभिराधेया दुग्धे पित्तवतो यथा ॥

यदुक्तं भावनाभाष्यो मोक्ष इति ; तत्र घटते ; प्रज्ञाभाष्यो
 मोक्षो न भाष्यः, तस्य नित्यत्वात् । मोक्षगतः कर्मक्षयो न
 कर्मसाध्यः ; 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे'
 इति ज्ञानसाध्यत्वप्रवणत् । यच्च इच्छाया अपुमर्थताञ्च
 भाष्यत्वमिति ; तत्र ; ज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वेन पुमर्थत्वात् ।
 असुखस्वादफलत्वे प्राप्तादौ स्वभिचारात् । या चेच्छाया का-
 मनामुपपत्तिरुक्त, सापि न ; यतोऽन्या कामना, अन्या च
 रुचिः ; यथा पितृदूषितास्यो दुग्धपानं कामयते, न च तस्मै
 दुग्धं रोचते, तत्र सत्यामपि कामनायां रुचिः साध्या ; एवं
 परमपुरुषार्थसाधनत्वेन प्रज्ञाज्ञानेऽभिलाषेऽपि पापिनां विषय-
 रागापहृतचतसामरुची सत्यां यज्ञादयः पापक्षयद्वारेणारुचिमु-
 पगन्तो जनयन्त्यभिरुचिम् । एवं चास्यां विविदिपापराभिधा-
 नायां श्रुतभाष्यायां लभ्यमानायां ज्ञानद्वारा मोक्षसाध्यत्वक-
 र्त्तनां पीठवेद्यो वेदो न मूष्यते । न च तस्य भाष्यतेत्युक्तम् ।
 एवम् 'यद्येन' इति मुनिर्न मोक्षे कर्मणां समुच्चयमाह । 'वि-
 द्यां चाविद्यां च' इत्यत्र 'अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा' इत्यविद्यायाः
 कर्मणः पापक्षयहेतुत्वमुक्तम्, पापं च तत्र ज्ञानोत्पत्तिप्रति-
 पन्नकं विवक्षितम्, मोक्षगतपापक्षयस्य विद्यासाध्यत्वश्रुतेः ;
 मोहिततन्मयैकपुरुषाग्रयस्त्वमेव, नैककालत्वम् ; विरोधान्, न
 हि विद्याकाले कर्मास्तुष्टानं शक्यम्, नापि कर्मकाले विद्या ।
 किं च स्मृदिरपि कर्मज्ञानयोः 'कृपाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं
 प्रवर्तते' इति भिन्नकालत्वमाह । एवं समुच्चयविषयत्वेनावभा-

समानवचनान्तराण्यपि व्याख्येयानि ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ ६ ॥

ब्रह्मात्मैकत्वविद्या श्रोत्यस्तौ यज्ञादि नापेक्षते, उतापेक्षते इति संशयः; ज्ञानस्य प्रमाणप्रवृत्तां सत्यामन्यापेक्षाया अदर्शनात्, 'यज्ञेन' इत्यादिश्रुतेश्च । पूर्वत्र विद्याकले कर्मानपेक्षोक्ता, तर्ह्युत्पत्तायपि अनपेक्षा । ननु विविदिषा यज्ञादिना साध्या न मोक्षः, तत्र कर्मसाध्याभावादिति स्थिते, किमत्राशङ्क्यते ? उच्यते—

ब्रह्माप्तौ कर्मविध्वंसे याभूयसाद्यपेक्षणम् ।

अविद्यापनये विद्या यज्ञादिकमपेक्षते ॥

फलोपकारस्वसंभवे यज्ञादीनां न फल्गुनीच्छामात्रे विनियोगः कल्प्यते, संभवति च मोक्षे उपकारः कर्मणाम् ॥

ब्रह्मोपासनयाविद्याप्रतिबन्धनिरासतः ।

स्वरूपानुभवव्यक्तौ कर्मणामुपकारिता ॥

न तावच्छाब्दज्ञानोत्पत्तौ कर्मणामुपयोगः, तस्य विदितव्यवपदार्थसंगतिः समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वस्य पुंसः स्वरसत उत्पत्तेः । नापि तदभ्यासे यथापूर्वानुभवमुत्पत्तेः । साक्षात्कारोऽपि यथाभ्यासमुदेतीति न तत्राप्यस्ति कर्मापेक्षा । तस्मात्साक्षात्कारद्वारिकायां निपर्याप्तनिवृत्तिपूर्वकवस्तुतत्त्वाभिव्यक्तौ कर्मणामुपयोगः । औपाधिकभ्रमे हि निपर्याप्तनिवृत्तिः

यन्नान्तरसाध्यादुपाधिर्ध्वंसात्, न ज्ञानदेवः; द्विचन्द्रादिषु
तथा दृष्टत्वान् । न च वक्ष्यपरोक्षज्ञानमेव विपर्ययनिवर्तकम्,
विपर्ययनिवृत्तिमन्तरेण साक्षात्कारस्यैवानुदयात् । न खलु
तिमिरनिवृत्तिरव्यतिरेकेण चन्द्रैकत्वभावेना जनयति चन्द्रत-
त्त्वसाक्षात्कारम् । एवं प्राप्ते, अभिधीयते—

तिमिरं न बाधाकूमोहजं

क्रियया तद्विनिवारणं ततः ।

अपरोक्षमतिः परात्मना

तदबोधमभवं भवं नुवेत् ॥

यो हि साक्षात्कारो यद्विषयः स तद्विषयां निवर्तयस्तदु-
द्भवं भ्रममपि निवर्तयतीति ब्रह्मसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्ति-
त्वात् संसारभ्रमप्रदाह उपपद्यते । मल्यप्यविद्योपाधौ तले च
भ्रमे ब्रह्माहमस्मीति शब्दबोधभावनापरिपक्वं चेतसात्साक्षा-
त्कारं जनयेत्, सत्येव भेदभ्रमे चक्षुरिव भेदभ्रान्तिमिव-
र्तिकां ब्रह्मभिज्ञाम् । अन्तःकरणदेवपि अविद्योपादानत्वा-
च्चानिवृत्तौ निवृत्तिः; तिमिरादि तु न चन्द्राद्यज्ञानजम् । अतो
न चन्द्रादिज्ञाननिरस्थमिति न दृष्टान्तः । किं च,

‘‘ब्रह्मास्मीति मत्तौ साक्षात्कारमधिकारोपमर्दनात् ।

नेव कर्म कुतस्तेन भावनायाः समुत्पद्यः ॥

न च परोक्षनिर्णयेन बाधितस्यापि ब्रह्मण्यनाद्यदिमानस्य

तिक्तगुहादिप्रत्ययवदाभासरूपेणानुवर्तमानस्य कर्माधिकारहे-
तुत्वम्, चाधितेऽस्मिन्श्रद्धाविरहादश्रद्धानस्य च पुनः 'कर्म-
ण्यनाधिकारान् । यदुक्तं भगवता— 'अश्रद्धया द्रुतम्' इत्या-
दि । यस्वत्र केशव उवाच— भेदाभेदाभ्यां श्रद्धास्मीति च
कर्मण्यधिकृतोऽस्मीति चाभिमानावविरुद्धौ । 'अधिकारनि-
मित्तेऽपि न श्रद्धसे यदा नरः । अविद्वानिव पापेपहतचित्तो
प्रजत्यधः' इति, तदसाधु ; मुक्तानामपि भेदाभेदाभ्यामधि-
कारप्रसङ्गान्, शास्त्रकृते श्रद्धाविरहेऽधःपातानापसेः । मास्क-
रेण तु अत एवोद्धरेतःसु च विद्यादर्शनावग्रीन्वनावि गृहस्य-
कर्ममात्रं नापेक्षते मध्यविद्या, किं तु यत्यादिकर्माण्यपेक्षत
इति पूर्वसूत्रं व्याख्याय सर्वाश्रमकर्मापेक्षेतत्सूत्रं व्याख्या-
तम् । तत्र पूर्वसूत्रे मात्रपदाभ्याहारप्रसङ्गः । 'सर्वापेक्षा'
इत्यनेनैव सर्वाश्रमकर्मापयोगसिद्धेः पूर्वसूत्रवैयर्थ्यं चेति ।
तस्याह

अनागतिं प्रयुक्तत्वात्प्रहाद इव शङ्करे ।

कृत्या याति प्रयाङ्कारं सूत्राभिप्रायसंश्रुतिः ॥

सर्वाश्रानुमतिश्च प्राणात्यये न हर्शनात् ॥ ७ ॥

प्राणविद्यायाश्च— यदिदं किं चाश्रम्यः आक्रमिभ्यो भक्ष्य-
त्वेन श्रितम्, तद्धै प्राण नेऽन्नम्— इति प्राणेन जितैरिन्द्रियैः स-
र्वमन्नं प्राणाय इत्तमित्युपदिश्याम्रायते ; च्छान्देस्ये 'न ह वा
एवंविदि किञ्चनान्नं यवति' इति ; तथा पातसनेयकेऽपि—

‘न ह वा अस्थानस्रं जग्धं भवति’ इति । तत्र संशयः—
 किमिह सर्वमन्नमद्यादिति प्राणविद्याङ्गत्वेन, विधिः, उत प्रा-
 णस्य सर्वमन्नमिति चिन्तनरथ स्तुतिरिति; सर्वान्नभक्षणस्या-
 पूर्वत्वसंभवासंभवाभ्याम् । पूर्वत्र ‘विविचिषन्ति इति’ वर्त-
 मानापदेशोऽप्यपूर्वत्वात्पञ्चमलकारस्वीकारेण विधिः कल्पितः,
 एवमत्रापि ‘भवति’ इति वर्तमानापदेशोऽप्यपूर्वत्वात्पञ्चमल-
 कारापत्त्या विधिः ॥

न रागाद्वृक्षं प्राप्तं पञ्चायन्नतृणादिषु ।

भवतेर्भावनाल्लमादिविधिः सर्वान्नभक्षणे ॥

स्तुत्यर्थत्वाद्विध्यर्थत्वं न्याय्यम्, प्रशुचिविशेषकरत्वला-
 भात् । अवलयेन च भावना लक्ष्यते । न च तन्निरूपकधा-
 त्वर्थाभावः, ‘अन्नस्रं भवति’ इत्यन्नान्नशब्दस्य ‘अह भक्षणै’
 इत्यस्माद्धातोर्निष्ठायां निष्पन्नत्वेन भक्षणस्य भावनावच्छेदक-
 स्य भावात् । ‘अस्थानस्रं जग्धं भवति’ इत्यत्र ॥ भक्षणमुक्त-
 मेव । भक्ष्याभक्ष्याविभागशास्त्रेण च पुरुषार्थविषयेण न सर्वा-
 न्नभक्षणशास्त्रं विद्याङ्गविषयं; बाध्यते, गम्यागम्याविषयक-
 शास्त्रेणेन वामदेवविद्याङ्गभूतसर्वस्यपेरिहारवचनम् । न च
 करिकरयभक्ष्यस्य वटकाद्यशमीकरीरादेरशक्यत्वाद्भुं सर्व-
 न्नभक्षणविध्यसंभवः; पुरुषस्तत्त्वपेक्षस्य शास्त्रस्य योग्यवि-
 षयत्वात् । एवं प्राप्ते, अभिधीयते—

अशक्तेः कल्पनीयत्वाच्छास्त्रान्तरविरोधतः ।

प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति चिन्तनसंस्तवः ॥

अशक्तिरुक्ता । शक्यमात्रे संकोचे तु सकृत्प्रवृत्तस्यावकुण्ठ-
नाभावाच्छास्त्राविरुद्धमात्रे स ख्यात् । न च पुरुषार्थविषयो
भक्षणनिषेधः, विधिस्तु प्राणविद्यार्थ इति वाच्यम्; विधेर-
शाश्रवणम् । न चापूर्वत्वात्तत्कल्पना, अनदनीयेऽनुवादत्वात्
अनदनीये त्वशक्ये विध्ययोगात्, शक्ये कलुषादौ निषेध-
शास्त्रेण वैपरीत्यपरिच्छेदादपूर्वार्थत्वाभावात् । विषयव्यव-
स्थापि कलमस्य शास्त्रस्य । इह तु न कलमिः स्तुत्याप्युप-
पत्तेः ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ८ ॥

‘यज्ञेन’ इत्यादिवाक्यं विविदिषायां यज्ञादीनि विनियुक्ते,
न वेदि संशयः; नित्यत्वकाम्यत्वयोरेकत्र विरोधान्, विनि-
योगश्रुतेश्च । पूर्वज्ञं विविदिषार्थत्वं यज्ञादीनानुक्तं तदा-
क्षिप्यते, यथा शास्त्रान्तरविरोधात्सर्वान्नत्ववचनं स्तुतिः,
एवं यज्ञादीनां नित्यत्वश्रुतिविरोधाद्विविदिषार्थत्ववचनं स्तु-
तिरित्यनन्तरसंगतिः ॥

अवश्यत्वानवश्यत्वे नैकज्ञ स्तां विरोधतः ।

यस्तुनिष्ठविरोधो न वचनेनापनीयते ॥

आश्रमकर्माणि यावज्जीवादिश्रुतिभिर्नित्यसमीहितोपात्तदु-
रितक्षयहेतुत्वादवश्यकर्तव्यानि विहितानि, ‘विविदिषन्ति’
इति च इच्छार्थतया विनियुक्तानि, विविदिषायाश्चानवश्य-

भावात् तत्साधनानां नावश्यकर्तव्यता, तस्माद्विरोधः ।
न च वस्तुगतो विरोधः शक्यो वचनाभ्यां निवर्तयितुम्;
एतेन 'एकस्य तूभयत्वे' इत्येतदप्याक्षिप्तम्; तस्मादनध्यव-
साय इति प्राप्ते, अभिदध्महे—

मिद्वे हि स्याद्विरोधोऽयं न तु साध्ये कथंचन ।

विभ्रष्टाणात्मलाभेऽस्तिन्यथाविधि मता स्थिताः ॥

सिद्धं हि वस्तु विकृत्यमयोगेन बाध्यते, सस्य नित्यत्वा-
नित्यस्य वा व्यवस्थितत्वं नान्यथाकर्तुमशक्यत्वात्; साध्य-
रूपं तु विधितः कर्तव्यमित्यभ्यवसाय गन्धाविधि निष्पाद्यते;
अतएव रूपं विधित एव ज्ञातव्यम् । विधिवन्नाग्निहोत्रादे-
रावश्यकत्वान्नावश्यकत्वप्रतीतेर्न विरोधः । न च विधिविपर्य-
योनास्यानावश्यकत्वेन नित्यत्वाभावात् प्रत्यवायपरिहाराय
नित्यप्रयोगोऽपि प्रथकर्तव्यः, न चेन्नित्यप्रयोगस्यानित्यत्वं स्या-
त्, तच्च विकृत्यमिति वाच्यम्; नित्यप्रयोगं विकृत्य अनित्य-
प्रयोगनिवेशात्सामान्यस्य कर्मण व्रतयत्ताभ्यामप्यविशेषेणानित्यप्रयोगे-
ऽपि नित्यस्य प्रसङ्गसिद्धेः नित्यविधेः पृथक्प्रयोजकत्वाभावात् ।
ततश्च न प्रयोगावृत्तिप्रसङ्गः । ननु 'वाचजीवगामिहोत्र जुहु-
यात्' 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इति वाक्ययोरैकत्र प्रक-
रणे भवणात्तुल्य एकस्य कर्मणः काव्यत्वेन नित्यत्वेन च प्रयो-
गः; गन्धादिवाक्यस्य तु भिन्नप्रकरणत्वाच्च विनियोगान्तरादे-
तुल्यम् । किं तु चौण्डपायिनामथनवत्कर्मन्तरविधायकत्वमे-
वेति, तत्र; यतो न प्रकरणान्तरं साक्षात्कर्मभेदकम्,

किं तु यत्र कर्मैव धातुनोपादायाख्यातेन विधीयते, तत्र कर्मविधायकत्वं स्वभावमपरित्यजन्विधिः कर्मान्तरं विद-
 ष्यादित्युत्तराः; प्रकरणैक्ये तु स्फुटतरप्रत्यभिज्ञानादज्ञात-
 ज्ञापकत्वाभावात्कर्मानूय गुणादिपरो भवति । गुणाद्यश्र-
 वणे तु कर्मैव विधत्ते, यथा समिवादिषु । प्रकरणभेदे
 तु बुद्धिविच्छेदाद्विषयितप्रत्यभिज्ञानः स्वरसमजहत्कर्म विद-
 यन्निति, यत्रानुपादेयसंबन्धः— यथा 'मासमग्निहोत्रं जु-
 हति' इत्यत्र कालोपबन्धात् । उपादेययोगे तु कर्मानुवादेन
 गुणविधिरेव यथा 'आहवनीये जुहोति' इत्यत्र होमानुवादेन
 आहवनीय उपादेयां विधीयते । तदाहुः— 'उपादेयो गुणो
 यत्र भवेत्प्रकरणान्तरे । तत्राकर्मान्तरं शुक्तमुद्देश्ये त्वन्यकर्म-
 ता' इति । इह तु सत्यपि प्रकरणान्तरे सत्यपि चानुपादेयवि-
 विदिपासंबन्धे न कर्म भिन्नति, यज्ञादौ विधेरश्रवणेन पृथगु-
 त्पत्त्यप्रतीतेः, विविदिपायां तु विधिः श्रूयते, सा च फलत्वा-
 द्विधेयेति तत् उत्तीर्णो यज्ञादौ संक्रामन्नपि न तदुत्पादकः,
 उत्पत्तां विनियोगे च विधिभ्यापारे गौरवप्रसङ्गात्; अतो-
 ऽन्यत्रोत्पन्नान्यवाक्यातापरतन्त्रैर्यज्ञादिशब्दैरुपस्थापितानि य-
 ज्ञादीनि विविदिपायां विनियुक्ते । सूत्रोक्तसदकारित्वं च
 विद्योत्पत्तिप्रतियन्धकदुरितनिवर्तकत्वेन विद्यामाधनश्रवणा-
 दीनां यज्ञादीनि महकारीणीत्येवमभिप्रायम्; न प्रयाजादिव-
 द्विष्टाकलोपकारकत्वपरम्; 'अत एव चार्पान्धनादि' इत्यत्र
 तद्विषेधादिति ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ९ ॥

अनाश्रमिकर्माणि विद्याया असाधनं साधनं वेति संशयः ;
आश्रमिकर्मणां विद्यायां विनियोगात्, अनाश्रमिकर्मणां धर्म-
त्वप्रतिपक्षे । पूर्वत्र नित्यानां यज्ञादीनां विद्यायां दृढगति-
योगात् नित्यानित्यसंयोगविरोध इत्युक्तम्, तर्ह्यनाश्रमिभिर-
तुष्टितानां वर्णमात्रधर्माणां विद्यायां विनियोगादर्शनात्तेषां वि-
द्यासाधनावाभ्युपगमे नित्यानित्यत्वविरोधः । अपि च

अप्यनाश्रमिकर्मभ्यो ब्रह्मविद्या भवेद्यदि ।

ब्रह्मायासेषु वैयर्थ्यं स्यात्तदाश्रमकर्मसु ॥

तस्माद्विद्यासाधनाश्रमकर्मणामभावाद्विद्यासाधनाश्रमिणा-
मनधिकार इति प्राप्ते, उच्यते—

तपोऽनघनदानेभ्यो जपाच्च ब्रह्मबोधनम् ।

महान्तरीयवज्राच्च स्यादनाश्रमिणामपि ॥

दानादिषु प्रत्येकं तृतीयाश्रमेनिरपेक्षं विविदिषामाधनाव-
मयगतम् । न च दानादीन्याश्रमकर्माणीत्यत्र प्रमाणमस्ति ;
यज्ञमन्त्रिभिस्तु श्रुतिभिरविशेषप्रवृत्ताभिर्याज्यवे । तेन यज्ञर-
हितानामप्यनाश्रमिणां दानादिभिः अन्यन्तरकृतवज्रादेस्तु वि-
द्याधिकारः । न च द्रव्ययज्ञ एव यज्ञः, तपोयज्ञादेरपि गीतासु
वर्शितत्वात्, आश्रमिणां तु कर्मभूयस्त्वादचिरेण विविदिषा,
अन्येषां चिरेण, सत्याश्रमपरिग्रहनामर्थ्यं च न वर्णमात्रादि-

विदिषोदय इत्याश्रमकर्मणामर्थवत्ता ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि निय-
मातद्रूपाभावेभ्यः ॥ १० ॥

ऊर्ध्वरेतसामाश्रमिणां प्रच्युतानां पुनर्गार्हस्थ्यमापन्नानां
ये यज्ञादयस्ते किं विद्यासाधनानि न वेति मंथयः; प्रत्यव-
रोहस्य निषिद्धत्वात्प्रत्यवरुह्य कृतकर्मणां यज्ञादिष्वप्रसिद्धेऽथ ।
यद्यप्याश्रमाधिकरणानन्तरमियं चिन्तोचिता, तथाप्येषान्त-
रसंगविलोभादिह क्रियते । पूर्वप्रानाश्रमिकर्मणामपि विद्या-
साधनत्वमनाश्रमिष्वपि विद्योपलब्धेरित्युक्तम्, तर्हि प्रच्युत-
कर्मणामपि विद्यासाधनत्वं नैष्ठिकत्वप्रच्युतस्यापि वेदव्यास-
स्य ब्रह्मविश्वरूपत्वदृष्टेः । किं च

प्रच्युतेः प्रतिषिद्धत्वमनाश्रमितया समम् ।

प्रायश्चित्तं समं चात्र निषेधस्याविलङ्घने ॥

यथा हि 'अरण्यमियान् . . . ततो नेयात्' इति प्रत्यवरोहं
निषेधस्तथा 'अनाश्रमी न सिध्येत' इत्यनाश्रमित्वेऽप्यस्ति ।
यथा वा अनाश्रमित्वनिषेधातिक्रमे 'संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा
कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत्' इति प्रायश्चित्तं स्मृतम्, तथा प्रच्यु-
तिनिषेधोऽविलङ्घनेऽपि स्मर्यते—'ये प्रत्यवमिता विप्राः प्रप्रज्या-
मिजलादितः । आर्द्राशुकादि मलयज्य गृहस्थत्वं चिकीर्षवः ॥
तांश्चारयित्वा श्रीकृच्छ्रान्श्रीणि चान्द्रायणानि च । जातक

मादयः कार्यं मतेनाङ्घ्रिसेन तु' इति । अग्निजलादिशब्देन
 वानप्रस्थं लक्ष्यते । 'प्रीत्ये पञ्चाभिमध्यस्थः' 'आर्द्रनासाश्च
 हेमन्ते' इति तद्धर्मविधिः । अत्र च चिकीर्षितगार्हस्थ्योपायसं
 कृष्टादेरवगम्यमाने उत्प्रतियन्धकप्रच्युतिनिषेधातिक्रमकृ-
 तपापनिवर्तनेन ; अन्यथा साक्षादुपायत्वासंभवात् । 'चण्डा-
 लाः प्रत्यवसिताः परित्राजकतापसाः । तेषां जातान्यपत्यानि
 चण्डालैः सह वासयेत्' इत्यादिनिन्दाश्चाकृतकृच्छ्रविषयाः ॥

सिद्धान्तस्तु—

चकृतः स्वापवेद्धर्म इति यो नियमः स्मृतः ।

राक्षो तद्वाक्यगोपोऽयं चारयित्वेति शिष्टमुतेः ॥

नात्र प्रच्युतस्य गार्हस्थ्यप्राप्त्यर्थं प्रायश्चित्तं विधीयते ;
 किं तर्हि यस्मादाश्रमाच्च्युतिस्तत्रैव पुनः स्थित्यर्थं प्रायश्चित्तं
 राक्षो कारयितव्यम् । 'गृहस्थत्वं चिकीर्षवः' इति तु पूर्वधर्मेण
 अनुष्ठानचिकीर्षया च्युताविद् प्रायश्चित्तमिति ज्ञापनार्थम् ।
 परंतु रागाश्रयत्वात्प्रच्युतः सम्यक्तादाश्रमे पुनः ग्यातुमिच्छति,
 न प्रत्युक्तम्— 'प्रव्रज्यावसितो राक्षो वास आमरणान्तिष्ठम्'
 इति । प्रच्युतस्य पुनर्गार्हस्थ्यं अनुष्ठायाम् 'चण्डालाः प्रत्यव-
 सिताः' इत्यादिनिन्दातिशयो न स्यात् । न चास्यानाचरित-
 कृच्छ्रादिविषयत्वम् ; को हि कृच्छ्रमासायासाद्धीवः स्वस्य च-
 ण्डालतां स्वापत्वानां च चण्डालैः सह वासं सहते ? तस्मात्प्र-
 त्यवरोहस्यादाश्रयित्वात्पणितकृतकर्मणां न विश्रामाधनत्वम् ;

व्यासादीनां तु वेजोविशेषाच्च प्रत्यवायः; तैश्च न रागात्प्रवृत्तम्; नैष्टिकादिभाव एव च पुनर्व्यवस्थितमिति वैषम्यम् ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद-
योगात् ॥ ११ ॥

ऊर्ध्वरेतसा योनौ निषिक्तेतसामुपकुर्वाणव्यातिरिक्तानां प्रायश्चित्तमस्ति न वेति संशयः, योनौ रेतोनिषेकश्चावकिरणम् । 'खण्डिते प्रतिना रेतो येन स्याद्ब्रह्मचारिणा । कामतोऽकामतोबाहुरवकीर्णीति त ध्रुवाः' इति जातुकर्मेनाविशेषेणोक्तस्य याज्ञवल्क्येन विशेषितत्वात्— 'अवकीर्णी भवेद्ब्रह्मचारी तु योषितम् । गर्दभं पशुमालभ्य नैर्भूतं स विशुध्यति' इति । तत्र विशेषस्य स्त्रीसंगमस्योपलक्षणत्वाभयणाद्वरं सामान्यस्य रेतःखण्डनस्य संकोचः, शब्दार्थबाधाभावात् । ततः सूक्तम्— योनौ निषिक्तेतसाम् इति । उपकुर्वाणं तु न संदेहः, तस्मिन्निन्दातिशयादर्शनेन गर्दभालम्भस्य निश्चयात् । अवकीर्णिमात्रे प्रायश्चित्तस्य विहितत्वात्, नैष्टिके तदभाववचनाच्च संशयः; आभरणाद्ब्रह्मचर्यसंकल्पभङ्गस्य तुल्यत्वान्नैष्टिकग्रहणं स्मृतौ यतिवनस्थयोरुपलक्षणार्थम् । पूर्वत्र प्रत्यवरोहे शास्त्राभावात्स न कार्यं इत्युक्तम्, इहापि नैष्टिकस्य वचनाभावाच्च प्रायश्चित्तम् ॥

प्रायश्चित्तनिषेधस्य विशेषविषयत्वतः ।

सामान्यविषयं शास्त्रमुपकुर्वाणगोचरम् ॥

‘आहूदो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं
न पश्यामि येन क्षुभ्येत आत्महा’ इति नैष्ठिकविषये वि-
शेषतः प्रायश्चित्तमात्रः स्मर्यते; यत्तु पूर्वोदाहृतयाज्ञवल्क्य-
वचनम्, या च भुविः—‘अक्षधर्मवकीर्णं नैर्ऋतं गर्ह्यमा-
नमेत’ इति; तत्र स्पृष्टिः सामान्यविषया न विशेषस्पृष्टि-
वाचते ॥

भुतेस्तु विषयो दत्तो मनुना दुपपातकी ।

प्रायश्चित्तनिषेधात् पतनं नैष्ठिकस्पृष्टिः ॥

मनुर्हि गोवधप्रायश्चित्तमभिधाय, ‘एतदेव व्रतं कुर्यु-
दुपपातकिनो द्विजाः । अवकीर्णवर्जं शुद्धपर्यं चान्द्रायणम-
यापि वा’ इति दुपपातकिषु सदतिदिश्य, पुनरवकीर्णितदुप-
पातकिस्त्वेन सिद्धवत्कृत्य ‘वर्जम्’ इति गोवधप्रायश्चित्तं
प्राचर्य, ‘अवकीर्णं तु कानेन गर्ह्यमेतं चतुष्पदे । पाकप-
क्षविधायेन यजेत निर्ऋतिं मिशि’ इति प्रायश्चित्तान्तरं विद-
धाति; तेन ज्ञायते दुपपातकमवकिरणमिति । नैष्ठिकादि-
स्पृष्टितस्तु प्रायश्चित्तादर्शनस्पृष्टिस्तामर्घ्योदुपपातकादधिकेति व-
चनम् । तस्मादुपपातकमृतोपकुर्वाणस्पृष्टिविविधं प्रायश्चित्तं
न पतनरूपनैष्ठिकच्यवनविषयमिति सिद्धं इह प्रायश्चित्त-
शास्त्रात्मात्रः ॥

अत्रोच्यते—

इह दर्शनवारणादभावात्

दृशिविषयस्य ततोऽस्य कार्यता म्यात् ।

श्रुतिरिह च विशेषबोधने तु

श्रुतिवचसो व्यवधायिका तु जातिः ॥

‘प्रायश्चित्तं न पश्यामि’ इति स्मृतौ प्रायश्चित्तदर्शनाभावोऽवगम्यते, न ॥ प्रायश्चित्ताभावः, स तु दर्शनाभावात्कल्प्यः । न चाभावमात्रबोधान्निरुक्तिः प्रायश्चित्तस्य ; प्रागभावादिषां चैव दर्शनान् । अतो न कुर्यात्प्रायश्चित्तमिति निषेधविधिरुपेतव्यः । तत्र स्मृतेर्मूलमूला श्रुतिः कल्प्येति त्रिभिर्न्यवधानम् । श्रुतेस्तु नैष्टिकविशेषोपसर्पणे अवकीर्णत्वसामान्यमात्रं व्यवधानम् । ततश्च यावत्स्मृतिः प्रायश्चित्तदर्शनाभावद्वारा प्रायश्चित्ताभावं नैष्टिकस्य विपर्ययकरोति तावच्छ्रुतिः सामान्यद्वारेण तस्य प्रायश्चित्तमवगमयतीति स्मृतिकृता श्रुतिकल्पना आमलूनसत्त्ववदन्तरा विलीयते । तथा प्रायश्चित्तस्मृतेरपि सामान्यस्मृतिकल्पना चेति द्वयन्तरितत्वात् व्यन्तरितप्रायश्चित्ताभावस्मृतेः सकाशात्प्रायस्यम् । एवं च प्रायश्चित्ताभावादिनैष्टिकच्युतिरुपपातिकेति, मनुवचनस्य नोपकुर्वाणमात्रविषयत्वम् ; प्रायश्चित्तादर्शननिर्देशस्तु ‘उपकुर्वाणो हि यत्कुर्याद्ब्रह्मचारी तु नैष्टिकः । तदेव द्विगुणं कुर्यात्’ इति हारीतेन द्विगुणप्रायश्चित्तम्योक्तत्वात् एकगुणं न पश्यामीत्येवमर्थः यक्ष्यमाणासंख्यवहाररूपप्रयत्नगौरवार्थश्च । भिक्षुवनम्यविशेषे तु ‘वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्षयेत्’ कक्षा लतासमूहः । ‘भिक्षुर्वा नप्रत्यवत्तमो मशुद्धिवर्जम्’ इत्यवकीर्णत्वसामान्यप्राप्त्यदर्शनालम्बबाधेन प्रा-

याश्चित्तं विहितम् । सोमवृद्धिर्लतावर्द्धनम् । यत्तु 'वानप्र-
त्यो यातिश्चैव स्रण्डने सति रेतसः । पराकथयसंयुक्त-
मवकीर्णितं चरेत्' इति ज्ञाण्डस्त्वचनम्, तदभ्यासवि-
षयम्; प्रयोजनं तु पूर्वपक्षे अवकीर्णिना भिक्षुणां कुर्मं प्राणा-
यामप्रमथजपादि न विद्यासाधनम्; सिद्धान्ते तु कृतप्राय
श्रित्तेनानुष्ठितं विद्यासाधनमिवि । अत एव कक्षणसंगतिः ॥

यत्तिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ १२ ॥

कृतप्रायश्चित्तैरवकीर्णिभिर्व्यवहृतम्यम्, न वेति संशयः;
तेषां कृतप्रायश्चित्तत्वात् निन्दतिप्रयस्मृतेष्व । पूर्वश्रवकीर्णि-
नां प्रायश्चित्तमस्तीत्युक्तम्, तर्हि प्रायश्चित्ते पापनिर्हरणाव्य-
वहार्यत्वम् ॥

दोषादव्यवहार्यत्वं प्रायश्चित्तेन नास्तिम् ।

तथाप्यव्यवहार्यत्वे प्रायश्चित्तमनर्थकम् ॥

सिद्धान्तस्तु—

प्रायश्चित्तेनिरस्तेन पारलौकिकवशुयता ।

नैहिकी बन्धनाभ्यागबाधो बालवधादिवत् ॥

निषिद्धकर्मानुष्ठानजनितं पापं लोकद्वयेऽप्यशुद्धिमापाद-
यति । तत्र कस्यचित्पापस्य तु लोकद्वयेऽप्यशुद्धिः प्रायश्चित्ते-
रपनीयते, कस्यचित्तु परलोकशुद्धिमात्रमपनीयते, ऐहलौकि-
की त्वशुद्धिः पापजन्या न शक्या प्रायश्चित्तेरपनेतुम्— यथा

बालवधादौ । नदाह मनुः—' बालघ्नांश्च कुतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः । शरणागतहन्तृश्च स्त्रीहन्तृश्च न संविशेत् ' इति । न भोजनादिमर्त्यव्यवहारमाचरोदित्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि— ' प्रायश्चित्तरूपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतोऽन्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ' अज्ञानेन कृतं कामतश्च कृतमेनः प्रायश्चित्तरूपैति, बालघ्नादिस्त्वव्यवहार्यो जायत इत्यर्थः ; ' बालघ्नांश्च ' इत्यादि वचनम् । ततश्च कृतप्रायश्चित्तस्य बालघ्नादेरिहाव्यवहार्यत्वेऽपि न प्रायश्चित्तवैवर्ध्यम् ; पारलौकिकनरकपातपरिहारात् । न च यस्य प्रायश्चित्तं कृतं तत्कृतमशुद्धत्वं सर्वात्मना निवर्तत इति न्यायविरोधः ; अस्य प्रायश्चित्तात्पापनिवृत्तिरिति प्रतिपादकवचनमूलत्वात्, वचनेन कृतप्रायश्चित्तस्य बालघ्नादेरिहाव्यवहार्यत्वप्रतिपादकेन न्यायस्य बाधात् । एवमिहापि ' नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां चावकीर्णिनाम् । शुद्धानामपि लोकेऽस्मिन्प्रत्यापत्तिर्न विद्यते ' इति कौशिकवचनेनासंख्यवहार्यत्वम् । न च निवृत्तपापे कथं तत्कृताशुद्धेरनुवृत्तिरिति वाक्यम् ; निमित्तनिवृत्तावपि कार्यानुवृत्तेर्बहुलमुपलम्भादिति ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्याश्रेयः ॥ १३ ॥

' आमित्येतदक्षरमुद्गीयमुपासीत ' इत्येवमादीन्यङ्गाभितोपासनानि याजमानानि, उतात्विज्यानीति संशयः ; फलस्य कर्तृगामित्ववचनात्, ऋत्विजां परिक्रयवचनात् । पूर्वप्र

कृतप्रार्थितः संन्यवहार्य इत्युत्सर्गस्य वचनाद्वाध उक्तः,
एवमिहापि आशयाङ्गानुष्ठातुरेवाभितोपास्तिकर्तृत्वमित्युत्सर्ग-
स्य 'वर्षति ह्यस्मै य उपास्ते' इति वचनात्फलभाज एव यज-
मानस्य साधने कर्तृत्वप्रतिपादकाद्वाधः । 'पवितैर्व्यवहारे हि
कदाचित्सुक्तं भगवित्जः । आर्विष्यत्वादुपास्तीनां तत्संपर्कं
तत्तत्त्यजेत्' इति सिद्धान्तप्रयोजनं प्रकृतोपयोगश्च ॥

फलस्य कर्तृगामित्वाद्याजमानमुपासनम् ।

परिक्रयाम कर्तृत्वं तस्याङ्गविषयत्वनः ॥

'वर्षति ह्यस्मै य एवं विद्वान्दृष्टौ पञ्चविधं मामोपासने'
इत्यादिवचनानि कर्तुः फलमवगमयन्ति ; अधिकारिणाञ्च फ-
लभाक्त्वमिति फलमोक्त्युर्वजमानस्यैवोपासनेषु कर्तृत्वम् । न
चोद्गातृकर्तृकेऽप्युपासने अत्रि परिक्रयद्वारा यजमानस्य क-
र्तृत्वमिति वाच्यम् ; परिक्रयस्य साङ्गप्रधानविषयत्वात् । न
चोपासनाद्भित्युक्तम् 'पृथगप्यप्रतिबन्धः फलम्' इत्यत्र ; न
चैवं तौदोहमादेरपि याजमानत्वशङ्का ; अप्यवयवादेरङ्गत्वा-
वश्यमृत्विग्भिर्निर्बन्धत्वेन तदाधितृत्वाद्यापाररूपस्य पृथक्प्र-
योगोपादान् । उपास्तीनां ॥ क्रियात्वाद्भवति पृथक्प्रयोगः ।
शक्यते सूत्रीयाङ्गेषु अतिविधिरनुष्ठापमानेषु यजमानेन ते-
त्यादिव्यादिदृष्टिरप्यमितुम् । उपास्तीनामोद्गातृममाद्या, 'तं ह
यज्ञो दातव्यः' इत्याद्यन्वयदर्शनं च, अधिकारिण एव कर्तृ-
त्वप्रतिपादकमुक्तेः न्यायाच्च वाच्यत इति ज्ञानं, अभिधीयते—

साक्षात्परिक्रयाद्वा स्याद्यजमानस्य कर्तृता ।

नान्यथा गतिरस्त्यत्र वाक्यशेषसमाख्ययोः ॥

तदनुग्रहसिद्धयर्थमुपासनविधिस्ततः ।

परिक्रयेण कर्तृत्वं कांस्यभोजिवदाभयेत् ॥

यजमानगामिता हि फलस्य तन्मात्रकर्तृकत्वे परिष्कीतश-
त्विष्कर्तृकत्वे च संभवति ; ततः कांस्यभोजिन्यायेन लिङ्गदर्शनं
समाख्यां चानुग्रहोक्तं फलश्रुतिः परिक्रयद्वारकं कर्तृत्वमाभय-
ति । न चेदमन्यार्थदर्शनमात्रं लिङ्गदर्शनम्, अपि तु वाक्य-
शेषः ; अतश्च न प्रापकान्तरापेक्षा समाख्यवाक्यशेषाभ्यां
यजमानगामिफलसाधनानामपि उपास्तीनामृत्विष्कर्तृकत्वे सिद्धे
तदर्थमपि ऋत्विक्परिकेतव्यः । एवं च कर्तुरेव फलमिति
न विरोधः यजमानस्यापि द्वारकर्तृत्वादिति ॥

सहकार्यन्नरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो

विध्यादिवत् ॥ १४ ॥

‘तस्माद्वाहणः पाण्डित्यं निर्विद्य वात्येन तिम्रासेद्वात्यं
च पाण्डित्यं च निर्विद्याय मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याय
वाहणः’ इति श्रूयते । तत्र संशयः— मौनं न विधीयते, उत
विधीयत इति ; मौने विधेरश्ववणात्, वात्ये श्रुतस्य तस्य मौने-
ऽप्यनुपपन्नसंभवाच्च । पूर्वत्र ‘तं ह वक्रः’ इति वाक्यशेषाद-
ङ्गोपासनमृत्विष्कर्तृकमित्युक्तम्, एवमिहापि ‘अथ वाहणः’

इति विधिविधुरवाक्यशेषात् 'अथ मुनिः' इत्येषोऽपि न विधिः ॥

एकवाक्यवत्त्वलाभेन प्राप्तेः पाण्डित्यशब्दतः ।

वाक्ये स्तोतुमनूद्यते मुनिता न विधीयते ॥

मुनिशब्दो हि ज्ञानवाची, मनवान्मुनिरिति व्युत्पत्तेः । सं-
न्यासं वा वेदेत्, 'मौनें वानप्रस्थम्' इति स्मृतेः । ज्ञानप्रकर्षं वा
दूषात्, 'मुनीनामप्यहं व्यासः' इति दर्शनात् । चार्त्तियम-
वाचको वा, 'मयूरा मौनितस्तस्थुः' इति दर्शनात् । अथ पूर्व-
विप्रत्ययद्वये ज्ञानं पाण्डित्यशब्देन प्राप्तम्, संन्यासश्च 'व्यु-
त्पाप मिक्षार्चय परन्ति' इति प्राप्तः । उत्तरस्वर्पद्वयमप्राप्तम् ।
तत्र धनरत्नमन्त्राद्यैः मुनिशब्दस्य प्राप्त्यर्थता न एवावयवीयः,
'अथ मुनिः' इति भाषाहूनिर्देशप्रतीतिकवाक्यत्वरभणाय वि-
ध्यनुव्रजप्रदिशाय च ; तस्माद्व्यासमुच्यते मौनमनूद्यते ; यदा
पाण्डित्यशब्देन मौनता प्राप्तः, तर्प विधीयमानस्य वाक्य-
स्य प्रदर्शना, न हि पाण्डित्यं स्वरूपेण ज्ञानं भवति ; अपि तु
वाक्येऽनुष्ठिते भ्रमस्तर् मौनारपयोर्वा पाण्डित्यं कृतं भवे-
त्, तस्माद्व्यासं प्रज्ञानमिति । यदा तु मौनमवोक्तवाक्यस्य
मानवानुवादः, तदा वाक्यस्यानुष्ठानवानुष्ठानमर्थमित्येव न्यु-
च्यत इत्येवं प्राप्ते, अभिधीयते—

ज्ञानातिशयरूपस्य मौनतावाशान्निसोऽन्यतः ।

मयानवर्तुकावाच पाण्डित्येन विधेयता ॥

ज्ञानतत्त्वज्ञानानु दि दशगतिदियु मुनिताभ्यः प्रपुत्रये, न

शास्त्रीयज्ञानमात्रवत्सु ; तेषु हि पाण्डितोपाध्यायादिशब्दा एव प्रयुज्यन्ते । या तु ज्ञानमात्रे व्युत्पत्तिः, सा गच्छतीति गौः इतिवन्न शब्दार्थ व्यवस्थापयति; संन्यासे च वृत्तिः गार्हस्थ्यविस्मयविद्याहारात् । वाङ्नियमे तु मुनिधर्मत्वलक्षणया मौनशब्दस्य वृत्तिः; सा च निरुद्धेति मुख्यवत्प्रतीतिः; न वाचकत्वमेव, अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । वाङ्नियमे तु मुख्यत्वे स्मृतिकल्पना स्यात् । ज्ञानातिशये तु योगस्यैव नियतप्रयोगवशात्संकोच इति लाघवम् । तेन पाण्डित्यशब्देन ज्ञानमात्रवाचिना मौनस्याप्राप्तत्वाद्विधेयपाण्डित्येनैककर्तृकत्वनिर्देशाच्च विधिः । न तु पाण्डित्यं श्रवणम्, बाल्यं मननम्, मौनं निदिध्यासनम्, ब्राह्मण्यं साक्षात्कारः । सत्र साक्षात्कारः फलत्वाच्च विधेयः । उपायास्तु अन्वयव्यतिरेकसिद्धसाधनतया न विधेयाः । अवघातादिवैषम्यं च कल्पतरादुपपादितम् । तत्र कथं मौनविधिः ? दृश्यते—

विधिवन्निगदैः शब्दैः प्राप्तार्थस्यानुवादिभिः ।

प्रवृत्त्यतिशयोत्पादात्तुत्यामी विधयो मताः ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ १५ ॥

‘वात्स्येन विष्ठासेन्’ इत्यत्र बालभावस्य इच्छया संपादयितुमशक्यत्वाद्बालस्य कर्म तद्वितार्थः । तर्हि कामचारवदभक्षणना भावशुद्धिर्वेति सशयः; उभयोरपि बालकर्मत्वात् ।

श्वेत्तं मौनशब्दस्य ज्ञानातिशये शसिद्धिमाप्तिर्यापामौनविधि-
राश्रितः, एवमत्रापि बाल्यशब्दस्य कामचारादौ प्रसिद्धेः,
तदेव बाल्यम् । न हि मुदमावेऽपि तपस्विनि बालशब्दं
वृद्धाः प्रयुज्यते ॥

सकलं बालचरितमसंकोचाद्विधीयते ।

अविद्वद्विषयत्वेन न निषेधैर्विरुद्धत्वा ॥

सामान्यविषयं हि शौचादिनियमविधानं निषेधशालं
यानेन विशेषविधानेन अविद्वद्विषये व्यवस्थाप्यमिति ज्ञाते,
अभिधीयते—

ज्ञानाङ्गत्वेन बाल्यस्य विधिः शेष्याविरोधिनी ।

शास्त्रान्तराविरुद्धा च भावशुद्धिर्विधीयते ॥

‘बाल्यं निर्दिष्टं मुनिः’ इति स्त्वापत्येन ज्ञानातिशये
पति बाल्यमङ्गत्वेनावगतम् । न च यथेष्टचेष्टायां प्रयानमिद्धिः ;
तस्माच्छब्दपुनरावृत्त्या भावशुद्धिरेव बाल्यम् । एवं च नियमशा-
स्त्रमपि न संकोच्यम् । यद्यपि केषलायां भावशुद्धौ बाल्यश-
ब्दो न प्रसिद्धः, तथापि कामचारादिमति बाले भावशुद्धि-
रस्ति ; तावन्मात्रपरवशा बाल्यशब्द उक्तं ह्युपपत्त्यन्तर्को-
च्यः ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतमतिषन्धे न दर्शनात् ॥

विद्याभाषणं निरूपितम् । इदानीं उत्तरं विद्या किमेति-

क्येव उतामुष्मिक्यपीति विचार्यते, कारीरीफले ऐहिकत्व-
नियमदर्शनात्, चित्राफले चानियमदर्शनात् ॥

वेदनेच्छोपयोगित्वाद्यज्ञादेरविधानतः ।

श्रवणादेश्च तत्साध्या विद्या ह्यत्रैव संभवेत् ॥

न तावत् यज्ञादेः साक्षाद्विद्यासाधनत्वम्, येन तस्य विधे-
यत्वेन तत्फलस्य विद्यायाः साक्षात्कारस्य इह वागुन्न वा जन्म
भवेत्; किं तु विविदिषायाम् । सा च ज्ञातैव; अन्यथा
श्रवणादौ प्रवृत्त्ययोगात् । श्रवणादि च न विधेयमित्युक्तम्;
तस्माद्भुजिफलवृत्तिवन्श्रवणादिफलं विद्या ऐहिक्येवेति प्राप्ते,
अभिधीयते—

श्रवणादेः फले विद्याजन्मनि प्रतिबन्धकम् ।

अद्य निहन्ति यज्ञादि प्रतिबन्ध्यस्ति तस्य च ॥ .

तद्धुमानियतत्वेन यज्ञाद्यनियतं फले ।

तत्सापेक्षत्वतो विद्या नैहिक्येव नियोगतः ॥

इह हि 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि
बहवो यं न विद्युः' इति शास्त्राद्यथा श्रवणादिस्वरूपनिष्प-
त्तये सत्त्वशुद्धिद्वारा विद्यायामभिरुचिः श्रवणादिप्रवृत्तिप्र-
तिबन्धकत्वापनिरासश्च यज्ञादिभिः कर्तव्यौ, एवं श्रवणा-
दिभिः साक्षात्कारोत्पत्तौ च यज्ञादिभिस्तौ कर्तव्यौ; एवं
च यज्ञादिभिः सत्त्वशुद्ध्यादिना श्रवणादिपूर्व्यादितेष्वपि

विरोधिकर्मन्तरैः प्रारब्धफलैः विद्याफले प्रतिबन्धाप्रति-
बन्धौ संशान्येते । न चैवं प्रतिबन्धकनिवर्तकस्यापि प्रतिबन्ध-
कान्तराभ्युपगमे तत्रिदृश्यव्यभिचयि कर्मन्तरमनुप्रेयमित्यनवस्था,
कृतप्रतिबन्धिदिरपि वा फलप्रतिबन्धविगमाय यज्ञाद्यनुप्रेयमा-
पयेत्तेति वाच्यम् ; विरोधादे यज्ञादिप्रतिबन्धकस्य पाप्मनो
भोगद्वारेण प्रतिबन्धकस्याभयणाग्नेयानिष्टौ वल्लभे यज्ञा-
दिभिः फलसिद्धयर्थसत्त्वशुद्धयारम्भसंभवाम् । कथञ्चानियत-
फलयज्ञादिसाधेयत्वाच्छ्रवणादेरुचिषेयत्वाप्यनियतफलत्वमिति
निरुद्धम् ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थायधृते-

स्तदवस्थायधृतेः ॥ १७ ॥

मुक्तिः सातिशया न वेति शेषः ; वत्साधनस्य साति-
शयत्वान्, मद्यन एकरूपत्वाच्च । पूर्वत्र भवणारिमाध्यदि-
द्यायाः प्रमाणजन्यत्वेनैकरूपत्वेऽपि यज्ञाद्युपकृतभवणारिबी-
धविशेषात्फलविद्यायामेहिकामुत्थिकत्वरूपविशेष उक्तः, तर्हि
सातिशयोक्त्याप्यतन्मोक्षोऽपि सातिशयः ; कर्मफलम् ।
न च मद्योपामनापरिपाकजन्यमाश्रयकारनान्तरीयकारणं मुक्तिं
येहिकामुत्थिकत्वविशेषमभवः इति स्वस्वत एव मुक्तिगतकर्म-
निरूपो भवताम् ; तथा च कर्ममाप्यतन्मापि भवतान्
'पुरुषार्थोऽतः' इत्यस्माद्वेदः ॥

मुक्तिः साविज्ञया साविज्ञयसाधनसाध्यतः ।

विद्याफलत्वतश्चैवं विमुक्तिः सगुणा यथा ॥

उत्तरम्—

प्राये सव्यभिचारित्वं द्वितीये सगुणत्वतः ।

सोपाधितोभयत्रापि श्रुतिभिर्वाधितार्थता ॥

नेदिकामुष्मिकस्वरूपाविशयवत्त्वाद्दिशाया मोक्षेऽविशय-
साधनम्, एतज्जन्मजन्मान्तरानुष्ठितयागमाध्यस्वर्गैरनैकान्ति-
कम्; विद्यास्वरूपमताविशयस्य हेतुत्वे त्वमिद्धिः; वेद्यप्रस-
ङ्गरूपेण तस्या अप्येकरूपत्वान् । विद्याफलत्वं तु सगुणत्वेन
सोपाधिकम् । न च साधनव्याप्तिः, भाष्योदाहृतश्रुतिभिर्मुक्ते-
निर्गुणत्वावगमान्; अत एव कालात्ययापदेशश्च । न चाविद्या-
निवृत्तावपि रूपतोऽविशयः; अभावत्वान्; प्रतियोगिकृत्वमु-
प्यान्; स च न मुक्तः; निःशेषाविद्योच्छेदेन विना मुक्तेरेवा-
भावादिनि ॥

मत्यादिभिः प्रवृत्तैः समीरणैः

रजस्तमोघनमिवहे नियारिते ।

शमादिभिर्विधितमले हृद्भरं

मग्नारके विन्दमनि योषषन्तृप्ताः ॥

इति श्रीमत्परमहंसशिवाग्रकाचार्यश्रीमदनुभवानन्दपूरण-

वादशिष्यभगवदमरानन्दविरचिते शास्त्रदर्पणे

तृतीयाध्यायस्य अनुपमः पादः ॥

इति तृतीयाध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

इह साधनकल्योर्द्वेन्दुपुमस्त्वकृतं शब्दे 'मुख्यकमेण बाह्या-
नाम्' इति चत् तद्विचारमोराभित्य साधनविपादानन्तरं फल-
विचारः क्रियते— नन्विद्वैकवचनपरिमहो नास्ति; सत्यम्;
अत एव तद्विस्तृप्तम् । न च सोऽनर्थकः; सम्यग्ज्ञानस्य सप-
रिहरस्य प्रादोक्षसाधनत्वेनोक्तस्य बाधिरपरिकल्पितमोक्षेण्यो-
ग्यवामवधार्य साधनभासात्पञ्चक्यायां तन्निरसनप्रयोजनत्वान्,
सगुणविष्णुफलस्य चिन्तनीयत्वाच्च । जीवन्मुक्तिनिरूपणमाय-
पदार्थः । तत्प्रयोजनं च तदधिकरणे वक्ष्यते । आवृत्त्यादिसा-
धनानामत्र विचारेऽभिप्रायो वर्ण्यते—

शास्त्रनिश्चयसामग्री विहिता चिन्विता पुरा ।

साक्षात्कारफलाक्षिसा चिन्त्यते फलसंनिधौ ॥

'आत्मिनि' इत्याद्यधिकरणचतुष्टयस्य प्रसङ्गिकम् । प्रथमं
तादृशगुणवर्णनार्थं प्रहोषामनानि बोद्धव्यं विचार्यते— कि-
मानि सकृदप्रयोजनव्यापि, असकृदेति; अरहाद्येत्वरहादेत्य-
संभवाभ्यां संशयः ॥

अदृष्टा श्रवणादीनां मोक्षसाधनतोचिता ।

घोदनालक्षणा चेति स्यात्प्रयोगः सकृत्सकृन् ॥

न तावत्परोक्षावभासविज्ञानफले शास्त्रयुक्ती प्रत्येकं मिलिते च अनादृष्टे आदृष्टे वा साक्षात्कारं प्रत्यक्षप्रमाणकष्टं प्रसोदु-
महेतः; अतिप्रसङ्गान् । न च भावनामात्रजन्यपरोक्षमपि
ज्ञानं प्रमाणम्, प्राप्तिमत्त्वान्; अतः दृष्टद्वारासंभवान्, मुक्ति-
फलस्य चात्यन्तपरोक्षत्वाच्चर्थाणि श्रवणमननध्यानानि चो-
त्थमानानि यावद्विषयमनुष्ठेयानि नाधिकमावर्तनीयानि ।
मोक्षस्य ज्ञानमात्रमाप्यत्वश्रुतवः स्युः कथंचिद्व्याख्येयाः ।
उपासनानां तु उपासनशब्दार्थनिश्चितिपर्यन्तमावृत्तिरिति प्राप्ते,
अभिधीयते—

दृष्टोऽर्थः श्रवणादिभ्यः साक्षात्कारप्रमोदयः ।

मुक्तिर्यज्ज्ञानवरीयेति तत्प्रयोगः कल्यारविधिः ॥

न तावच्छ्रवणादीनां दृष्टे संभवति अदृष्टार्थः कल्प्यः;
दृष्टार्थमवयवमोक्षस्य माप्यत्वश्रवणाद्या, सिद्धेऽपि त-
स्मिन् श्रवणादिजन्यमात्रात्कारम्यानुपयोगाद्वा, तस्य भवणाद्य-
जन्यत्वाद्वा, जन्यत्वेऽप्यप्रमाणत्वाद्वा, तच्च तादृशविषयव्यभि-
चारदर्शनाद्वा, प्रमाद्वरणजन्यत्वाद्वा । नाद्यः, मुक्तः मयाम-
नाविषोऽहं देनात्मनः स्वरूपावस्थानलक्षणायाः श्रुतिभिद्व-
त्त्वान्; युतञ्च संभवन्मुक्त्यायोयाः म्युनिलक्षणाव्यवसायान् ।
न द्वितीयः, अतोऽत्रममवापरोभावनुत्तमानेन विना निरु-

त्पभावोत् । न वृत्तीयः, गान्धर्वशास्त्रप्रवणाद्यभ्याससचिव-
श्रेणेण पद्म्यादिसाक्षात्कारोपजनदर्शनेन अक्षात्मत्वसाक्षा-
त्कारस्य वेदान्तप्रवणाद्यभ्याससचिवमनोयोनित्वस्यानुमान-
सिद्धत्वात् । न चाप्रामाण्यशङ्का, विषयतयात्वस्य मौलिकप्र-
माणसंवादात् । न च संवादाधीनं प्रामाण्यम्, प्रतिवन्धनि-
राज्ञार्यत्वात्तस्य । न चाकरणजन्यत्वम्, मनोजन्यत्वात् ।
अतो ह्युपार्थत्वाच्छ्रवणादेः, उपासनानां च 'यस्य स्यादक्षा'
इत्यादिसाक्षेण साक्षात्कारद्वारा फलप्रवणात्साक्षात्कारपर्य-
न्तमावृत्तिरिति सिद्धम् ॥

आत्मेति तृपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ २ ॥

'तत्त्वमासि' 'अहं मय' इत्यादिसामानाधिकरण्यं गौणम्,
मुख्यं चेति विरोधपरिहारासंभवसंभवाभ्यां संशयः ॥

मित्यापरोक्षो जीवात्मा परोक्षः सर्वदा परः ।

कस्यापरोक्षसिद्धयर्थमावृत्तिः भवणादिषु ॥

इत्याक्षेपही संशयः । तथाहि—

विरुद्धधर्मयोगित्वात्समारोपानिरूपणम् ।

सामानाधिकरण्यादि गौणं जीवपरात्मनोः ॥

पुरोपार्थानि द्रष्टव्ये सामान्यस्वपेणालोभिते विशेषेणागृहीते
विशेषान्तरसमारोपः; आत्मनस्तु निर्विशेषसामान्याय नागृ-
हीतमिति किंचिदुपमिति समारोपासंभवात् औत्पत्तिकविरु-

द्वगुणसंसर्गो जीवमद्वयणी भिनत्ति इति तयोः सामानाधिकर-
ण्यं गौणं प्रतीकोपदेशपरमिति प्राप्ते, उच्यते—

न मुख्ये संभवत्यर्थे जघन्यः परिगृह्यते ।

विरुद्धधर्मवस्त्वं प्रागध्यासेनोपपादितम् ॥

पूर्वपूर्वाध्यासोपायेः सामान्यरूपेण स्फुरणाद्विशेषतोऽस्फु-
रणाच्च विरुद्धधर्माध्यास इति इह वक्तव्यस्य प्रागेवोपपादित-
त्वान्मुख्यं सामानाधिकरण्यमिति ॥

न प्रतीके न हि सः ॥ ३ ॥

‘मनो ब्रह्मेत्युपासीत’ इत्यादि अग्रद्वयि ब्रह्मट्टिद्युपदेशप-
रेषु वाक्येषु संशयः— किं मनआदिषु ब्रह्मट्टिद्वारा तदभि-
भर्तृवद्विष्टिरपि विधितिमता, किं वा मनआदीनां ब्रह्मविका-
राणां कद्वारा जीवात्मत्वमानीयाहंमहोपासने विधितिमत्तम्,
तथा च प्रतीकोपदेशानामर्थान् ‘इदं सर्वं वदयमात्मा’ इति-
बन् मनआदिविद्ययायंत्वमपीति, किं वा ब्रह्ममात्रट्टिविधि-
रिति; जीवमद्वयमेदस्य प्रागुक्तत्वान्, अहं मन इत्यभवनाच्च ।
तत्र—

प्रामाण्यमविशेषेण मतं श्रुतितर्कयोः ।

ततः प्रतीकेऽहंट्टित्वस्य चाहंमहोऽर्थतः ॥

अत्रोच्यते—

युक्ते वाचनिकार्थेषु यावदुक्तसमाश्रयः ।

अर्थात्तत्ताधिको वादः स्यादाकाङ्क्षाविरोधयोः ॥

सतीरिति शेषः । श्रुताधिकोऽर्थः श्रुतेनाविरुद्धः श्रुतोपपा-
दकश्च कल्पनीयः । प्रतीकेष्वहंदाष्टैः प्रतीकानां वाहंमहं
प्रज्ञामेदास्कल्प्यमानः श्रुतं विहन्ति; सकलस्यैव प्रज्ञामेदेना-
तिप्रसङ्गात् । मनआदिविषयविवक्षायां च श्रुतं किं बोधास्ये-
तेति । अतो ब्रह्मदृष्टिर्मनआदाविति ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ४ ॥

यथावचनं वाचनिकोऽर्थ इत्युक्तम्; प्रकृतोदाहरणेषु सा
मानाधिकरण्यमाश्रयणात्को वाचनिकोऽर्थ इत्याकाङ्क्षायां
विचार्यते । किं मनआदिदृष्टिर्ब्रह्मवि कर्तव्यम्, तद्दृष्टिर्वा
चेदिति ॥

फलमत्र प्रधानं च संस्कार्यमिति वैदिकम् ।

न्यायान्निश्चित्य शास्त्रार्थमुपेक्ष्यो लौकिको नयः ॥

ब्रह्मणः फलप्रसादसामर्थ्येन फलमन्वात्; अत एव प्रधान-
त्वाच्च ब्रह्मवादित्यादिदृष्टिभिः संस्कर्तव्यम् । ब्रह्मदृष्ट्या तेषामु-
पासने अभ्युपास्यमन्यत्फलं ददातीति वैयधिकरण्यादतिप्रस-
ङ्गाच्च प्रधानशब्दे च न दृष्टिब्रह्मणा युक्तेति शास्त्रीयन्याया-
जिगीति वाच्यार्थे, निरुद्धदृष्टिर्नोत्कृष्टे इति लौकिको न्यायः ना-
दरणीय इति प्राप्ते, उच्यते—

स्वपरोपासने तुल्या नक्षणः फलदातृत्वा ।

कांक्ष्यभोजितयेनातो लोकन्यायोऽनुगृह्यताम् ॥

नक्षणः सर्वकर्माभ्यक्षतया स्वपरोपासनयोः फलदातृत्वा-
विशेषान् प्राधान्याविधानाच्च शास्त्रार्थसंदेहे लौकिकन्याया-
भिर्णयः क्रियते ब्रह्मवादित्यादावारोप्यमिति ; तथा च तस्या-
र्थतः प्रधानस्यापि शब्दतो गुणत्वाच्चरमश्रतत्वादितिपरत्वाच्च
तच्छब्दस्य दृष्टिलक्षणार्थत्वं युक्तमिति ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ५ ॥

‘य एवासौ तपति तमुद्गीयमुपासीत’ इत्याद्यद्वावयवद्वयोपा-
सनेषु पूर्ववद्भूतकर्मनिकर्षविशेषाभावात्संशयः किंदृष्टिः क वि-
धित्सितेति ॥

कूटदृष्ट्या क्रियाभावात्संस्कार्यस्त्वक्रियात्मकः ।

प्राथम्यादुपचाराच्च सामाधारत्वकीर्तनान् ॥

यद्यपि ‘यदेव विंशया करोति’ इति विधायाः क्रियासह-
कारित्वश्रुतेः अनुपकारिण्याच्च सहकारित्वाद्योगाज्ज्ञानस्य स्व-
गोचरे प्रकाशाख्यमंस्कारजनकत्वस्य दृष्टचरत्वात्समारोप-
पण्यापि विंशज्ज्ञानस्य कथंचिदन्त्येव गार्हपत्यमंस्कारः क्रि-
याद्वारा पल्लवत्वं गम्यते, तथाप्युद्गीयादेरादित्यादिदृष्टिदृष्टस्य
रज्जेतदृष्टिदृष्टस्येव पुरोपातेनमनत्वं क्रियात्वमेवाभिभूयते; आ-
दित्यादेः पुनरुद्गीयादिक्रियादृष्ट्या मंस्क्रियमाणस्य क्रियात्वो-

द्रवात् न क्रियैवं संस्कृता स्यात् । मथमभुवाश्चादित्यादयः
 'एतस्याभुव्यप्युहं माम्' इति पुथिष्यन्त्योः भ्रक्तसामशब्दो-
 पचारः तदुष्टिविषयत्वसादृश्याद्भवति । 'लोकेषु सामोपासीत'
 इति च लोकाणां सामाधारत्वं संकीर्त्यते । उष्मादनद्रेष्वङ्ग-
 दृष्टिरिति प्राप्ते, उच्यते—

फलवतिक्रयमाणं च निर्दिष्टं च द्वितीयम् ।

आदित्यादिधिषोपास्वमुद्गीयाद्यङ्गमिष्यते ॥

स्वतो गीयैवतः क्रियमाणस्य विद्यासंस्कारार्थत्वमथनात्
 उद्गीयादेश्च तथासावात् गीणञानस्य च तत्क्रियात्वात्तिरोभाय-
 कत्वात् 'माम्' 'उद्गीयम्' इति च कर्मत्वनिर्देशात् अत एव
 यन्मध्यपातिभ्याः 'लोकेषु' इति सप्तम्यास्तृतीयायत्वात् 'इय-
 मेय' 'अह' इति नैवकारमेवमुक्तश्रुतिभ्यां विधेयत्वावगमेन मा-
 धम्यस्याकिञ्चित्करत्वात् पुथिष्यन्त्योः भ्रक्तसामशब्दस्याधि-
 ष्ठानारोप्यसंबन्धेन लाक्षणिकत्वोपपत्तौ गीणत्वकल्पनायाश्चा-
 न्याप्यत्वादुद्गीयादिभ्यादित्यादिरिति सिद्धम् ॥

॥ आसीनः संभयात् ॥ ६ ॥

अङ्गावबद्धोपासनेषु अनियतशरीरस्थितिसाध्याङ्गपारत-
 न्यात् शरीरस्थितरनिवमः प्रामाण्यसिद्धः । परिशिष्टोपासनेषु
 ब्रह्मध्याने च संशयः— भासनं नियतं न वेति; स च मा-
 नसत्वेनोन्नययापि तेषां संभयात् ॥

विद्यासु नासनस्मास्ति श्रुत्यादि विनियोजकम् ।

नापेक्षा मानसत्वेन यादृच्छेष्टानपेक्षणात् ॥

‘शिरुभ्रतम्’ ‘समं काय’ इति च धारणायोगार्थमासनविधानम् ; अतो नोपासनादावासननियम इति प्राप्ते, उच्यते—

चित्तैकाग्र्यं विना ध्यानं नेति तत्तदपेक्षते ।

तच्चासनं विना नेति विध्यादृतमिहासनम् ॥

ततश्च प्रयोगविधिरविशेषप्रवृत्तोऽप्यासनविषये संकोचमनुमन्यत इति ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ७ ॥

तेष्वेवोदाहरणेषु दिगादिनियमोऽस्ति न चेति वैधत्वाग्नानसत्त्वाच्च संशयः । नियतमर्थं निरूप्य तत्प्रत्युदाहरणत्वेनानियतनिरूपणात्संगतिः ॥

पुण्यदिग्देशकाला ये विहिता वैधर्म्यसु ।

मामान्यतस्ते नापेक्ष्याः कथं नैधैरुपासनैः ॥

यथा ‘समं शुचं’ इत्यादिनियमो विहितत्वादाभितः, एवं मामान्यशास्त्रविहितपुण्यदेशादिनियमोऽपि आश्रयितव्य इति ; अत्रोच्यते—

नियमो देशकालादेर्नेष्यते तत्प्रतीक्षणे ।

शेषिषाधमङ्गः स्यादैकाग्र्यानियमादिवः ॥

यदा शुभदेशादिप्रतीक्षणं तदा चित्तैकान्त्यस्य पाक्षिक-
त्वेन शेषिष्यान्वयाधमसङ्गात् जातिष्टाविव जन्मानन्तर्यं देशा-
दिनियमस्त्यज्यते । 'समे शुचौ' इत्यादि तु मनोनुकूलत्वाद्-
क्षत इति ॥

आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ ८ ॥

अग्राह्यमहोपासनान्युदाहरणम् ; तेषां साक्षात्कारद्वारा क-
लभ्यत्वात् तामत्पर्यन्ता आवृत्तिः प्राक्सिद्धा । इदानीं आते
साक्षात्कारे प्रयोगः समापनीयः, किं वा आप्रायणात्कर्तव्य
इति पारलौकिकफलस्यान्त्यप्रत्ययापेक्षत्वात् तस्य चान्यतः
सिद्ध्यसिद्धिभ्यां संदिह्यते । प्रतिप्रयोगारम्भकालविचारस्य
महाप्रयोगावधिकाकालविचारस्य च विषयद्वारं पौर्वापर्यम् ॥

अश्रुतत्वाददृष्टेनाप्यन्त्यप्रत्ययसंभवात् ।

आप्रायणप्रयोगोऽहंमहाणां निष्प्रमाणकः ॥

उच्यते—

दृष्टेऽर्गे नियते लभ्ये नादृष्टो नापि पाक्षिकः ।

कल्प्यते लभ्यते चायमाप्रायणमुपासने ॥

यशुपासनाजन्यमदृष्टं फलमिष्टान्ताप्रत्ययमाक्षिपेत्स पाक्षि-
कः स्यात्, अदृष्टान्नरप्रतिबन्धसंभवात् ; आप्रायणमुपासना-
नुश्रुतां दृष्टद्वारेण जायमानो नियतः स्यादिति आप्रायणमुपा-
सनानुश्रुतिरिति ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ

तद्व्यपदेशात् ॥ ९ ॥

इह पूर्वोक्ताप्रायणानुष्ठानस्य ब्रह्मध्यानेऽपवादसिद्धयर्थं स-
गुणविषया तत्कलविरोधिकर्मणां समानन्वायतया निवृत्तिसि-
द्धयर्थं च ब्रह्मविदो निवृत्तसकलदुरिततया कृतकृत्यता प्रति-
पाद्यते । ब्रह्मसाक्षात्कारः सर्वपापाश्लेषविनाशको न वेति
श्रुतिद्वयविरोधशङ्कया संदेहः ॥

श्रुत्यर्थानुपपत्तिभ्यो ज्ञानस्याघविनाशिता ।

न प्रसिध्यति तद्वाधानिपेधेन बलीयसा ॥

ज्ञानस्याघविनाशकता श्रुतत्वाद्वा स्यान्, तद्वृत्ताज्ञानतत्कार्य-
नियर्तनसामर्थ्याद्वा, तस्य श्रुतमोक्षसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या
वा । नाद्यः ; प्रायश्चित्तस्यैव ज्ञानस्य दोषसंयोगेनाश्रुतत्वात् ;
'पापं कर्म न श्लिष्यते' 'पाप्मनः प्रदूयन्ते' इति चार्थवादस्य
पापगतानिष्टसाधनत्वबोधियलवन्निपेधविधिविरुद्धस्याप्रमाण-
त्वात् । न द्वितीयः ; निपेधविरोधादेव कल्पनीयज्ञानसामर्थ्य-
स्याप्रारब्धविषय इवापापविषये व्यवस्थापनान् । नापि तृती-
यः, योगसामर्थ्यलब्धवद्दुःशरीरेष्वपर्यायमेवोपभोगेन क्षपितस-
कलदुरितस्य ज्ञानं मोक्षसाधनमित्यपि निपेधविरोधादेव कल्प-
नीयत्वान् । अतो ज्ञानस्याप्यघविनाशित्वे प्रमाणामावादेव
तदभाव इति प्राप्ते, उच्यते—

शक्तिमत्त्वं सतोऽप्यस्य नाशं तस्यैव चान्यतः ।
प्रमिष्वतां प्रमाणानां क विरोधः क बाधनम् ॥

सति हि विरोधे बलवता दुर्बलं बाध्येत ; श्रुत्यर्थानुपपत्त-
यस्तु सति ज्ञाने दुरितस्यैव समूलनाशं प्रमिष्वन्त्यः सति
दुरिते तस्य कलसामर्थ्यमात्रयोधिना निषेधेन विषयभेदाद-
विरुद्धा इति सिद्धं तैर्ज्ञानस्यापविनाशित्वामेति ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १० ॥

ज्ञानस्य सुकृतनिवर्तकत्वसंदेहे

श्रुत्यर्थयोरिहासिद्धिमधिकां सुकृतक्षये ।

आशङ्क्य तन्निरासार्थं पूर्वन्वयायोऽतिदिश्यते ॥

‘सर्वे पाप्मानोऽहो निवर्तन्ते’ इति पापमात्रनिवृत्तिश्रव-
णान्, प्रत्युत विशेषविधानेन शेषपयुंदासात् सुकृतक्षयभय-
णम् ; ‘कमे ह्येव एते तरति’ इति तरणस्य ज्ञाननिमित्त-
त्वाभावणाद्यथासंभवं भोगेन सुकृतं ज्ञानेन दुष्कृतमिति क-
ल्प्यम् । सामर्थ्यमपि ज्ञानस्य स्वविरोधिनिवर्तने स्यात् । न
च शास्त्रीयस्य ज्ञानस्य शास्त्रीयेण कर्मजा विरोधोऽस्ति ; अतः
श्रुत्यर्थयोरभावादयोपात्तिमात्रं पूर्वबदन्यथायितरूपमिति भवि-
काशङ्क्यायाम्, उच्यते—

अविनिष्टे हि सामर्थ्यं ज्ञानस्याज्ञानभूमिषु ।

अत्रिन्यायेन पापस्य तरणं विदुषः भुजम् ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ

तद्व्यपदेशात् ॥ ९ ॥

इह पूर्वोक्ताप्रायणानुष्ठानस्य ब्रह्मध्यानेऽपवादसिद्धयर्थं स-
गुणविद्यया सत्फलविरोधिकर्मणां समानन्यायतया निवृत्तिसि-
द्धयर्थं च ब्रह्मविदो निवृत्तसकलदुरिततया कृतकृत्यता प्रति-
पाद्यते । ब्रह्मसाक्षात्कारः सर्वपापाश्लेषविनाशको न वेति
श्रुतिद्वयविरोधश्चङ्कया संदेहः ॥

श्रुतार्थानुपपत्तिभ्यो ज्ञानस्याप्यविनाशिता ।

न प्रतिष्यति तद्भाषात्रिपेधेन वर्ज्यता ॥

ज्ञानस्याप्यविनाशकता श्रुतत्वाद्वा स्यात्, तद्रसाज्ञानतत्कार्य-
निवर्तनसामर्थ्याद्वा, तस्य श्रुतमोक्षसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या
वा । नाद्यः ; प्रायश्चित्तस्यैव ज्ञानस्य दोषसंयोगेनाश्रुतत्वात् ;
'पारं कर्म न श्लिष्यते' 'पाप्मनः प्रदूयन्ते' इति चार्थवादस्य
पापगतनिवृत्तसाधनत्वयोधिवल्यत्रिपेधविधिविरुद्धस्याप्रमाण-
त्वात् । न द्वितीयः ; निपेधविरोधादेव कल्पनीयज्ञानसामर्थ्य-
स्याप्रारब्धविषय इवापापविषये व्यवस्थापनात् । नापि तृती-
यः, योगसामर्थ्यलब्धबहुशरीरेष्वपर्यायमेवोपभोगेन क्षपितस-
कलदुरितस्य ज्ञानं मोक्षसाधनमित्यापि निपेधविरोधादेव कल्प-
नीयत्वात् । अतो ज्ञानस्याप्यप्यविनाशित्वे प्रमाणाभावादेव
तदभाव इति प्राप्ते, उच्यते—

काम्यजातिविरुद्धाग्नेः काम्यादुत्पत्तिदर्शनात् ।

ज्ञानं च नित्यकर्मोत्थं स्याच्च तज्जातिनाशकम् ॥

ततो नोक्तदोषद्वयमिति ॥

अथवा सगुणज्ञानान्नित्यानामपि कर्मणाम् ।

अश्लेषनाशवाशङ्क्यावविशेषभ्रूतेरिह ॥

‘तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते’ इत्याविशेषश्रवणात्सगुणविद्यातो
नित्यानामप्यश्लेषविनाशाविति ॥

विद्याफलस्य साध्यत्वात्तद्विदां कर्मदर्शनात् ।

सुकृतस्य च काम्यत्वान्नित्यानां सगुणेऽन्वयः ॥

सगुणविद्याफलस्य साध्यत्वान् ‘यद्व्यमाणो ह वै भगवन्तो-
ऽहमस्मि’ इति सगुणविदः कर्मसंबन्धलिङ्गान् नित्यानां सत्त्व-
शुद्धपतिशयापानद्वारेण विद्याफलोपकारकत्वसंभवान् ‘तत्सु-
कृतदुष्कृते’ इति सुकृतशब्दस्य काम्येऽप्युपपत्तेः, नित्यकर्मणां
‘विद्यया सह तत्फले ममुच्चयः न निवृत्तिरिति ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १३ ॥

इहाङ्गावयवदोषास्तीनां किं नित्यकर्मवत्तत्कार्यत्वम्, उत
काम्यकर्मवद्विद्यया निवृत्तिरिति कर्माङ्गत्वानङ्गत्वाभ्यां संदेहे,
पूर्वन्यायापवादात्मंगतिः । अङ्गत्वानङ्गत्वसंदेहश्चैतदर्थो भाष्ये
दर्शितः । यद्यपि ‘तन्निर्धारणानियमः’ इति अङ्गत्वं निराकृ-
तम्, तथापि,

निन्दानिवेषौ कल्प्येते विद्यावत्त्वप्रशंसया ।

कर्मणः केवलस्यात उन्मज्जत्यङ्गता पुनः ॥

अङ्गत्वे च प्रधानैः सह वत्कार्यत्वाच्च काम्यवद्विद्याया निवृ-
त्तिरङ्गावयवोपास्तीनामिति प्राप्ते, उच्यते—

कर्मणः साङ्गविद्यस्य तरप्येन संस्तवात् ।

शुद्धमप्यभ्यनुज्ञातं नाङ्गोपास्त्यङ्गत्वा वतः ॥

यदि विद्यावतो वीर्यवत्त्वेनैव स्तुतिः स्यात् तर्हि इतरमि-
न्दितं निषिद्धं च स्यात्; इह तु विद्यावतः तरप्येन स्तुते-
रितरदपि वीर्यवत्त्वेनानुज्ञातम्; ततश्चाङ्गोपासनानामकर्मा-
ङ्गतया स्वतन्त्रत्वात्काम्यकर्मभिः सह विद्याया निवृत्तिरिति ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १४ ॥

यस्मिन्देहे विद्योत्पत्तिस्तत उपरितनप्रारब्धकर्मनिमित्तदे-
हान्तरोपाजितमुकृतदुष्कृतयोर्विद्याया नाश्लेषः, किं वा अश्लेष-
इति तेषु देहेषु विद्यानुवृत्त्यसंभवसंभवाभ्यां संशयः । आमु-
ष्मिकविषयत्वेनागन्तुकत्वादन्ते निवेशोऽस्य विचारस्य ॥

मृतिजन्मान्तरायेण विद्याविस्मृतिसंभवात् ।

विद्वद्देहान्तरोपात्तकर्माश्लेषो न विद्याया ॥

न चान्यवस्तन्निवृत्तिरिति तन्निमित्तः पुनः संसारप्रवाहप्र-
सङ्गः प्रारब्धकर्मक्षयेऽपीति प्राप्ते, उच्यते—

अप्रमुष्टस्मृतिः प्राचां स्मर्यतेऽनेकजन्मसु ।

अवधारणसामर्थ्यादन्येषामपि कल्प्यते ॥

प्राक्तनविदुषां जन्मव्यवधानेऽपि ज्ञानाप्रमोषभरणान्,
'तावदेव' इत्यवधारणाच्च कल्प्यते प्रारब्धकर्मनिमित्तदेहान्त-
रेष्वप्यनुवर्तमानज्ञानान् तत्रोत्पन्नकर्मणामन्तेव इति । ततः
प्रारब्धकर्मक्षये मोक्षनियम इति प्रयोजनम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमदनुमवानन्दपूज्य-

पादशिष्यभगवद्मल्लानन्दविरचिते शास्त्रदर्पणे

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः ॥

वाक्यानसि दर्शनाच्छन्दाश्च ॥ १ ॥

पूर्वपादे मुक्तिविरुद्धानारब्धकार्यकर्मनिवृत्त्या जीवन्मुक्तत्व-
म्, आरब्धनिवृत्तौ तु मोक्ष इति सगुणमिर्गुणविधयोः फलं
सामान्येन निरूपितम् । इदानीं आरब्धकर्मक्षयानन्तरभावि-
नि मोक्षे विशेषप्रदर्शनाय पादत्रयमारभ्यते । तत्र उत्क्रान्त्य-
पेक्षानपेक्षाकक्षणाविशेषोऽस्मिन्पादे प्रदर्श्यते, उत्क्रान्तिपूर्वक-
त्वाद्वैतः । गत्यपेक्षाविशेषो गतेरयं वस्त्वमित्येतदाक्षेपसमाधाना-
भ्यामनन्तरे; गतिपूर्वत्वात्फलमयं । फलस्वरूपविशेषस्तदनन्तरे ।
गत्युत्क्रान्तिसरूपनिरूपणं तु प्रसङ्गात् सगुणविदध्विस्तार्थ-
म् । उत्क्रान्तिविसिद्धयर्थं च वागादिवृत्तिजन्यविचार इति । इह
'वाक्यानसि संपद्यते' 'इन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः' इति चो-
दाहृत्य विचार्यते । वागादीनां मनसि स्वरूपलयां वृत्तिलयां
वेति वागादिशब्दात्, तेषाममनोविकारत्वाच्च संशयः ॥

स्वरूपलयपक्षे हि वागादिभूतिरात्रसी ।

तेन स्वप्रकृतिन्याय इह भुत्यापवाध्यते ॥

यद्यपि प्रकृतावेव विकारस्य लय इत्यस्ति न्यायः, तथापि

वागादिश्रुतिस्तेषां स्वरूपलयापक्षे मुख्यार्था सती न्यायबाधिका । ततश्च करणलयाञ्च तदुपाहितकर्तृरुत्क्रमणमिति प्राप्ते, उच्यते—

सिद्धानुवादरूपत्वादुत्क्रान्तिकथनश्रुतिः ।

प्राप्तं वृत्तिलयं न्यायात्प्रत्यक्षाच्चानुमन्यते ॥

लोके तावदुत्क्रान्तौ मनोवृत्तौ सत्यां वागादिवृत्तिमात्रोपसंहारदर्शनात्स्वप्रकृतिन्यायाच्च स्वरूपलयाभावात् वागादिवृत्तेर्मनसि संपत्तिर्गम्यते; न तयोः श्रुतिर्वाधिका; तस्याः सिद्धानुवादरूपतया तदर्थानुमोदनात् । ततो वागादिशब्दस्त्वृत्तिषु लाक्षणिक इति उत्क्रान्तिसंभव इति ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ २ ॥

‘मनः प्राणे’ इत्यनन्तरवाक्ये मनसः प्राणे स्वरूपलयो वृत्तिलयो वेति तद्विकारस्वसंभवासंभवाभ्यां संदेहे, पूर्वन्यायोऽतिदिश्यत इत्युपदेशानन्तर्यम् ॥

अयामकस्य प्राणस्य विकारोऽग्रमयं मनः १)

तेन स्वप्रकृतिन्यायात्स्वरूपेण मनोलयः ।

इत्यधिकाशङ्कायाम्, उच्यते—

विकृतेरिष्यते तावत्साक्षात्स्वप्रकृतौ लयः ।

न साक्षात्प्रकृतिः प्राणो मनसो नापि दूरतः ॥

अव्यवहितप्रकृतौ हि विकारलक्ष्य इज्यते, अन्यथातिप्रस-
ङ्गात् । व्यवहितप्रकृतौ विकारलक्ष्येऽभ्युपगते मनसोऽसप्रकृति-
ष्वप्यु लयः स्यात् न प्राप्ते; तस्मान्नप्रकृतिरित्यात् । अतो
मनसोऽपि प्राप्ते वृत्तिलय इति ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ३ ॥

अप्रकृतौ विकारस्य वृत्तिलय इति स्थितम् । सति चैवम्
'नामसंज्ञसि' इत्यत्र प्राणस्य तेज उपलक्षितभूतेषु वृत्तिलय-
श्रवणात्, 'इममात्मानं ममे पाया अभिसमायन्ति' इत्या-
दिना आत्माभिगमनश्रवणात् एकत्र साक्षात्परभाष्यद्वारा
वृत्तिलय इति श्रुतिद्वयसामर्थ्यादवगतम् ; तत्र संदिश्यते—
एतदविशेषादर्शनात् किं तेजसि साक्षात्तिलीनवृत्तिः प्राणः
सह तेजसा एकादात्मनि लीयते, किं वा आत्मानि तिलीन-
वृत्तिलक्षणा तेजसीति । अस्य विचारस्य पूर्वयोश्च विषय-
कमाद्भेदः । तत्र

प्राणस्य साक्षात्संपत्तिस्तेजस्याधारनाश्रुतेः ।

आत्माभिगमनं समाप्तेर्ज्ञाद्वारावकल्पते ॥

तेजस आधारत्वनिर्देशादात्मानं प्रत्यागमनमात्रनिर्देशात्ते-
जसि तद्वारा चात्मानि प्राणवृत्तिलयः तेजसः परदेवतासंपत्ति-
रपि आत्मसंपत्तिरेवेति उपस्थापनामात्मपारतन्त्र्यात् स्वतः ना-
प्युपाधितआत्मनो देहादुरज्यवन्निति ॥

अत्रोन्यते—

तेजसः परसंपत्तेस्तद्वारा नात्मसंगमः ।

प्राणस्यात्मप्रणादद्या स्यात्संपत्तिस्वेजभादिषु ॥

यथा नौसंपन्नस्तद्वारा पारमेव संपद्यते न नाविकम्, संपन्नं तु वस्त्रादि नान्तरीयकतया नावमपि संपद्यते; तथा तेजःसंपन्नः प्राणः तद्वारा परमेव देवतां संपद्यते नात्मानम्; आत्मोपाधितया तेजसः साक्षादेवतासंपत्तिभूतेः । तस्मादात्मसंपन्नः प्राणस्तदुपाधिभूतेष्वपि निर्लीयते । अतो भूतद्वारा उत्क्रमणं संभवतीति ॥

समाना चासृत्युपक्रमादभृतत्वं

चानुपाप्य ॥ ४ ॥

सैवमुत्क्रान्तिः सगुणब्रह्मविदो नास्ति, उतास्तीति समृतत्वफलधुतैर्गतिधुतैश्च संशयः । पूर्वं तत्रात्मोपाधेस्तेजसो ब्रह्मण्येवोत्क्रान्तेरात्मन्यभावान्न तद्वारा प्राणस्यात्मसंपत्तिरित्युक्तम्; तद्य भवत्वेवमविदुषः, विदुषस्तत्क्रान्तिप्रतिषेधादुपाधिरप्यात्मन्येव प्रलीयत इत्यपवादमाशङ्क्य निरस्यते । सगुणब्रह्मविदो नोत्क्रान्तिः । यतः—

परब्रह्मविदम्यावदुत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यते ।

सगुणापि परा विद्या ब्रह्मृतत्वफलभूतेः ॥

तथा च गतिः स्तुत्यर्थेति ॥

अथवा सगुणस्यापि व्यापित्वाद्ब्रह्मणो न सत् ।

शाश्वतगुत्कान्त्यपेक्षेति पूर्वपक्षोऽत्र वास्तवः ॥

सिद्धान्तस्तु—

विषे परापरे तावद्भिन्ने स्थादिभेदतः ।

तत्परस्यां निषेधेऽपि ह्यपरोत्क्रान्त्यपेक्षिणी ॥

अमृतत्वस्य गौणत्वादेशान्तरफलत्ववतः ।

गतिश्रुतेऽप्यभिप्यक्तिगुणानां नास्त्वैकिकी ॥

सगुणमक्षणः सर्वव्यवहारेऽपि उपासकं प्रसि गुणाभिप्यक्तिः
परलोके इति मन्वते एतेरेव हेतुभिः ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

‘तेजः परमं देवतायाम्’ इत्यत्र ब्रह्मापि तेजसः स्वरूप-
लयः, वृत्तिरूपो वेति, तयोः प्रकृतिविकारभावात्, ब्रह्मा
संपन्नस्य पुनः संसारमवगाढ संशयः ॥

परमं देवतायां हि तेजसादेः स्वकारणे ।

सत्यां निःशेषसंपत्तामुत्क्रान्तिर्विदुषः कथम् ॥

इयं च तेजःसंपत्तिर्विदुष एव नाविदुषः ; ततश्च तत्सुत्क्रा-
न्तिमवगणं पुनः संसारमवगणं च नदिष्यते अभिप्यनीति ॥

अत्रोच्यते—

अविशेषेण संसारमुतेः शास्त्रार्थवत्त्वतः ।

अनिवृत्तेरविद्याया नात्यन्तं तेजसो लयः ॥

‘योनिमन्ये प्रपद्यन्ते’ इति विद्वद्विदुषोरविशेषेण पुनः-
संसारश्रुतेः कर्मज्ञानशास्त्रार्थवत्त्वादविद्यायाश्चानिष्टतेर्नात्य-
न्तिको ब्रह्मणि तेजआदिरस्य इति समानैव सगुणविदोऽप्यु-
त्क्रान्तिरिति ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ ६ ॥

‘न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति’ ‘न तस्मात्प्राणा उत्क्राम-
न्ति’ इति च निर्गुणविद् उत्क्रान्तिर्निषिध्यते न वेति, निषे-
ध्यस्य देहापादानत्वेदेहापादानत्वाभ्यां संदेहे, पूर्वापवादात्सं-
गतिः । सप्र

पञ्चम्यन्ताद्धि तच्छब्दात्प्रधाने प्रकृतात्मनि ।

मिद्ध उत्क्रान्त्यपादाने पक्षी तत्रैव वत्स्यति ॥

‘न तस्मान्’ इति तच्छब्देन प्रकृतदेहदेहिनोर्देही प्रधानं
परामृश्यते । पञ्चम्या च तस्य निषिध्यमानेत्क्रान्त्यपादान-
त्वमुच्यते । तथा च ‘तस्य’ इति पक्षपक्षि संबन्धसामान्य-
वाचिनी अपादानमबन्धे वत्स्यति । तथा चायं वाक्यार्थः—
विद्वत्प्राणाः न ततो विदुष उत्क्रामन्ति, किं तु स एव मह
प्राणैर्देहादुत्क्राम्य ब्रह्मलोकं गत्वा सप्र विधूतलिङ्गदेहो मुच्यते
इति भेदाभेदिनः ॥

अत्रोच्यते—

निषिद्धोत्क्रान्त्यपादानं मुच्यप्रकरणान्तरे ।

वाक्यशेषेण निर्णीतो देहोऽत्रापि न गृह्यते ॥

समानप्रकरणे 'स उच्छ्रवयत्याध्मायति' इति वाक्यशेषे
उत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्रवयनाद्यनन्यसंभविधर्मकीर्तनेन देहत्वनिश्च-
यात्प्रकृतवाक्ययोरपि देहस्यापादानत्वं गम्यते, सत्यपि अप्रा-
धान्ये प्राप्तप्रतिषेधाच्च देहापादानैवोत्क्रान्तिर्गर्ह्यविदः प्रतिषि-
ध्यत इति ॥

तानि परं तथा स्याद् ॥ ७ ॥

उत्क्रान्तिं प्रतिषिध्यानन्तरवाक्ये 'अत्रैव समवलीयन्ते'
इति विद्वत्प्राणानां छयः उक्तः ; स किं भूताधारो ब्रह्माधारो
वेति, 'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः' इति, 'कलाः पुरुषा-
यणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति' इति च श्रुतिद्वयविरोधेन सं-
देहे, विनिगम्यते ॥

मौक्तिकत्वालुमानेन भूताधारः कलाछयः ।

पूर्णत्वात्पूरकत्वाद्वा भूतानि पुरुषो यतः ॥

भूतायनत्वमर्थोऽतः पुरुषाययताभूतेः ।

ततश्च तेषां भूतेभ्यः पुनरुत्थानसंभवात् ॥

ज्ञानाग्निः श्रेयसावाप्तिर्नेति प्राप्तेऽभिधीयते ।

विद्वद्दृष्ट्या समूतानां कल्पनां पुरुषे छयः ।

भूतेष्वविद्वद्दृष्ट्येति न विरोधः श्रुतिद्वये ॥

ततश्च नोक्तपरिषादीति ॥

अविभागो वचनात् ॥ ८ ॥

स एव कलाप्रलयः शक्तिशेषः, अनवशेषो वेति, 'भिद्येते चासां नामरूपे' इति शक्तिशेषविवक्षाविवक्षाभ्यां संशये, समानविषयत्वात्संगतिः ॥

कलालयत्वसामान्याच्छक्ययोर्नामरूपयोः ।

भेदश्रुतेश्च विदुषः शक्तिशेषः कलालयः ॥

उच्यते—

ज्ञानेन साधितेऽज्ञाने सत्कार्यं नावशिष्यते ।

लक्ष्येते नामरूपाभ्यां तच्छक्तिश्च पुनः भूतेः ॥

ज्ञानेन मायाक्षतेर्निवृत्तत्वात्कलाप्रलयमुक्त्वा पुनः 'भिद्येते चासां नामरूपे' इति नामरूपभेदकथनस्य तच्छक्तिलय-परत्वाच्च निःशेषो विदुषः कलालय इति ॥

तदोक्तोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारे विद्या-

मामर्श्यास्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च

हृद्दानुगृहीतः ज्ञाताधिकया ॥ ९ ॥

परिममाप्त्वापवादचिन्तां निर्गुणविषयां प्रकृतगुणविद्या-
चिन्ताम् अनुवर्तयन् 'आस्त्युपक्रमान्' इत्युक्तं सत्युपक्रमं
दर्शयतीति तेनास्य भवन्त्यः । मगुणविद्यायानुक्रममाणः
किम् मनियगनाह्योत्क्रामति, ग्राहनाह्यैव वेति, 'अक्षुष्टो
वा मूर्ध्ना वा न्येभ्यो वा शरीर्येभ्यः' इति जन्तुमात्रविषयो-

त्क्रान्तिनाडीविकल्पस्य 'तयोर्ध्वमायन्' इत्यनेन व्यवस्थासं-
भवसंभवाभ्यां संशये,

नाडीविकल्पशास्त्रात्स्याद्विद्वाननियतोत्क्रमः ।

तयोर्ध्वमित्यपूर्वाथात्परिसंख्या न वेप्यते ॥

'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' इति सत्या अमृतत्वसाधनत्वरू-
पापूर्वार्धप्रतिपादकं वचो न नाड्यन्तरपरिसंख्यापकम्, भेदा-
पातात्; येन विकल्पवाक्ये विद्वान्मूर्धन्यया अन्याभिरन्ये उ-
त्क्रामन्तीति व्यवस्था कल्पेत; अतो विद्वाननियतनाडीको-
त्क्रम इति प्राप्ते, भण्यते—

विद्याप्रकरणान्नात्तयोर्ध्वमिति वाक्यतः ।

ब्रह्मनाडीसमाख्यानाद्विद्वत्स्वेष्टा नियम्यते ॥

विद्याया नियतफलवान् सत्कलप्राप्त्यर्थं च वाक्यप्रकरण-
समाख्यानैर्मूर्धन्यनाडीनियमवत्फलाद्योत्क्रान्तावपि सैव वि-
दुषो नियम्यत इत्यर्थाग्नाड्यन्तरपरिसंख्येति ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १० ॥

'अथ यत्नैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामति अथैतरेव रश्मिभि-
रूर्ध्व आक्रमते' इति मूर्धन्यनाड्योत्क्रमनो रश्मिद्वारा ब्रह्म-
लोकगमनं श्रुतम्; तत्र रात्रिप्रेतो विद्वान् रश्मिभार्गं प्राप्नोति
न वेति, रात्रौ रश्म्यभावमावाभ्यां संशये, मार्गपर्वणोर्नाडी-
रश्म्योः क्रमात्तदनुषङ्गविचारयोः क्रमः ॥

तत्र,

रश्म्यभावाग्निशि प्रेतो ब्रजेदूर्ध्वं विनापि तम् ।

नैव बोर्ध्वं प्रजेचक्षा प्रतीक्षेताहरागमम् ॥

आद्ये रश्मिभिरेबोर्ध्वं आक्रमत इत्यवधारणं दिवाप्रेतवि-
पयमिति पूर्वः पक्षः । तत्फलं चानियतमार्गपर्वत्वाद्ब्रह्मयो न
ध्येया इति । द्वितीयतृतीययोर्विद्याया नियतफलत्वानुपपत्तिः ।
मृतेरनियतकालत्वाद्हरागमात्प्राग्देहोपघातसंभवाच्च । तृतीये
स्वरावचनानुपपत्तिश्चाधिकेति प्राप्ते,

उच्यते—

औष्ण्यादिदर्शनात्प्रागौ सौत्वाचन्द्रसंविषाम् ।

राशौ रश्म्यनुसारित्वं तांभ्योऽनुपपत्तिभिः ॥

पूर्वपक्षोक्ताभिरित्यर्थः ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ ११ ॥

दक्षिणायने प्रेतो विद्वानुत्तरायणदेवताधिष्ठितदेवयानं प्रा-
प्नोति न वर्तते, तद्योत्तरायणदेवतासंभवासंभवाभ्यां संशये,
पूर्वातिदेशत्वादुपदेशानन्तर्यम् ॥

दक्षिणायन उत्क्रान्तो नोत्तरायणदेवताम् ।

प्राप्नोति मामाभावे तदेवताया अमावस्यतः ॥

देवतायाः स्थितत्वेन मामाभावेऽपि संभवात् ।

प्रागुक्तानुपपत्तिभ्यां नामेष प्रतिपत्तये ॥

इति पूर्ववत्पूर्वपक्षसिद्धान्तौ । अधिकाशङ्का तु
 मरणस्य प्रशस्तस्य प्रसिद्धेरुत्तरायणे ।
 भीष्मोद्दीक्षणाच्चास्य तदपेक्ष्यं सृताविति ॥

उत्तरम्—

प्रशस्तिरतिदेशेनाविदुष्येवेति कल्प्यसे ।
 भीष्मस्योद्दीक्षणं वैद्यमाचारपरिपालनम् ॥

इति भीष्मपरमहंसपरिप्राज्ञकाचार्यभीमदनुभवानन्दपूज्य-
 पादशिष्यभगवदमलानन्दविरचिते शास्त्रदर्पणे
 चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः ॥

अर्चिरादिना नत्प्रथिनेः ॥ १ ॥

इहोत्क्रान्तस्य विदुषो देवयानं पन्था निरूप्यते । म च
श्रुत्यन्तरेष्वनेकधा श्रूयते— ‘अर्थतरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्र-
मते’ इति कचित्, ‘तैर्ऽर्चिपमभिसंभवन्ति आर्चिपैऽहः’
इति कचिन्, कचिच्च ‘म मन् देवयानं पन्थानमापद्याप्रिलो-
कमागच्छति’ इत्यादि; तत्र किं परस्परभिन्ना एते पन्थानः,
किं वा एक एवानेकविशेषण इति, भिन्नप्रकरणम्यत्त्वान्,
एकदेशप्रत्यभिज्ञानाच्च मंशयः ॥

भिन्नप्रकरणस्थत्वाद्विभ्रोपामनयोगतः ।

अनपेक्षा मिथो मार्गास्त्वेरातोऽवधूतेरपि ॥

गतीनामामां विभ्रोपामनशेषत्वान्, एकोपासनशेषत्वेऽपि
पञ्चाग्निविशदां भिन्नप्रकरणम्यत्त्वान्, ‘स यावत्क्षिप्येन्मन-
सावदादित्यं गच्छति’ इत्येकस्य क्षेप्यनिर्देशस्य विलम्बि-
तमार्गान्तगभावमूषकत्वान्, ‘एतरेव रश्मिभिः’ इत्यवधार-
णस्य पाठ्यन्तर्गद्यदच्छेदकत्वान् परस्परानपेक्षा एवैते प-
न्थानः प्रसङ्गोक्तप्राप्त्युपायाः विकल्पेनेति प्राप्ते, उच्यते—

एकत्वेऽपि पथोऽनेकपर्वसंगमसंभवात् ।

मौरवान्नैव नानात्वं प्रत्यभिज्ञानलिङ्गतः ॥

किमेते रश्म्यहर्षायुसूर्यादयोऽध्वनः पर्वणि सन्तोऽध्वना एकेन युज्यन्ते, आहो यथायथमध्वानमपि भिन्दन्तीति संदेहे भेदेऽत्यध्वनो भागभेदोपपत्तो गुणानुरोधेन प्रधानभेदक-
क्षणायोगात् कल्पनाल्लापघात् एकदेशप्रत्यभिज्ञानाच्च बहु-
स्वपर्वमार्गोणां च विकल्पानुपपत्तेः आहवनीयादिष्वदभिज्ञ-
त्वेऽत्यध्वनो भिन्नशेषत्वोपपत्तेः पितृयाप्तेन चन्द्रगमनस्ये-
क्ष्वापि देवयानेनादित्यगमनस्य त्वरावपनोपपत्तेः, एकस्य च
वाक्यस्य रश्मिप्रापकस्वमार्गान्तरव्यवच्छेदकत्वायोगेनावधार-
णत्वा रश्मिशब्दप्राप्तायोगव्यवच्छेदस्तुबाधकत्वादेकस्यैवाध्वनो
विशेषणान्वेगानीति । अयं तद्विचारस्य प्रयोजनम्— गतिवि-
शेषणानामधिराश्वानि संनिवेशविशेषोऽधिकरणद्वयेन वि-
न्यसे परस्परं च तयोर्विषयपाठकृमात् क्रमः ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥ ...

‘स एतं कथानमासाद्यामित्येकमागच्छति स वायुलोकं
स ब्रह्मलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकम्’ इति कौवी-
रतकिवाक्यस्यो वायुः आरभ्य उपरि निवेशयितव्यः, किं वा
आदित्यादयस्तदिति मंशयः; ‘स च वायुमागच्छति तस्मै स
तत्र विजिहीते ह्यारं करोति तेन स इत्थं आक्रमते स आदि-

त्यमागच्छति' इति वाक्यान्तरे 'तेन' इति पदस्यादित्यमा-
गच्छतीत्यनेन असंबन्धसंबन्धाभ्याम् ॥

श्रुत्याद्यभावे पाठस्य क्रमं प्रति नियन्तृता ।

ऊर्ध्वाक्रमणमात्रे च श्रुता वायोर्निमित्ता ।

'तेन' इति श्रुतिर्वायुकृतावकाशस्य ऊर्ध्वदेशमात्रप्राप्ता द्वे-
तुत्वमाह नादित्यगमने; तस्या अनन्तरक्रियया संबन्धनिराका-
ङ्क्षाया व्यवहितसंबन्धाभावान्; 'स आदित्यमागच्छति'
इति च पदानां परम्परसंबन्धेन निराकाङ्क्षत्वान् । तस्माद्वा-
य्वादित्ययोः श्रौतक्रमभावान् पाठक्रमादधिरनन्तरं वायुः
अन्यार्चिषोरमेदादिति प्राप्तं, उच्यते—

ऊर्ध्वगच्छो न लोकस्य कस्यापिप्रतिपादकः ।

तद्देशपेक्षया युक्तमादित्येन विशेषणम् ॥

अथोर्ध्वादित्यशब्दयोर्विशेषणविशेष्यवाचितया विशिष्टादि-
त्यर्हाक्रममर्पकत्वान् 'तेन' इति श्रुत्या वायुदत्ताछिद्रस्यादित्य-
गमनं प्रति हेतुत्वकथनात्तस्य च नियतप्राक्सत्तात्मकत्वान्
वाय्वादित्ययोः श्रौतक्रमनियमे सति पाठक्रमः पदार्थमात्र-
प्रदर्शनार्थः न क्रमार्थ इति सिद्धम् ॥

मदिनोऽधि धरुणः संबन्धात् ॥ ३ ॥

धरुणेन्द्रयज्ञापर्वीनां वाय्वनन्तरपाठस्य श्रुत्या बाधे सति
च निषेध इति पूर्ववद्विशेषप्रदर्शनाभावात्तमेदे,

यत्र काचिन्निवेशो वा निवेशो वार्षिकरादिके ।

वरुणादेरिति प्राप्तं मानामावेन तत्कमे ॥

उच्यते—

तादृशन्तेऽर्षिराद्यध्वन्यन्यविस्तहितः परः ।

तत्समं च न्यास्येन्द्रादिरप्यतेः पर इत्येते ॥

आगन्तूनां निवेशोऽन्ते स्थानाभावात्प्रमापितः ।

उथा चेन्द्रादिरागन्तुः पश्यते चाप्यतेः परः ॥

विशुद्धमन्तरभावित्वाद्दृष्टिरूपाणामर्षापतेः वरुणस्य तत्सं-
न्ययः । इन्द्रमजापत्याः आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्याया-
त्पाठकमावाप्यतेरुपरि निवेशः ॥

आतिवाहिकास्तादृक्तात् ॥ ४ ॥

तेष्वेवार्षिरादिषु संज्ञयः— किमेतानि मार्गविहानि, उत
भोगभूमयः, किं यातिनेतारो गन्तूणामिति; स च 'आर्षिषो-
दरह आर्ष्यमाणपक्षम्' इत्याद्युपदेशस्य गच्छ इत्यस्यममुं
गिरिं ततो नदीमित्यादिमार्गोपदेशमस्त्वत्वात्, 'अमिलोकम्'
इत्यादिलोकशब्दान्, अन्तिमे पर्यन्ति 'तत्पुरुषोऽमानयः' इति
पुरुषस्यामानशब्दविशेषणेन सर्वेषां पुरुषत्वमिदं वत्कारात् ।
तद्विद्वज्जनसंबन्धवादिह स्यात्संबन्धव्याख्यामार्गविहोपदेशश्चमिति
संगतिः ॥

मार्गेचिद्वसरूपत्वाच्चिदान्येवार्चिरादयः ।

भर्तृभोगभुवो वा स्युर्लोकत्वाभ्रातिवाहिकाः ॥

भर्ता जीवः । न चामानवस्य पुरुषस्य विशुदादिषु बो-
द्धत्वदर्शनावर्चिरादीनामपि बोद्धत्वं पुरुषत्वं वा उन्नेयम्; क-
चिच्छ्रुतस्यान्यत्र संचारेऽतिप्रसङ्गात् । विशुदादेर्बोद्धत्वे च
विशुद्धोपादमानवस्य बोद्धत्वाभावप्रसङ्गात् । तस्माभ्रातिवाहि-
का इति प्राप्ते, उच्यते—

संपिण्डकरणानां हि सूक्ष्मदेहवतां मतौ ।

न स्वातन्त्र्यं न चाग्न्याद्या नेतारोऽचेतनास्तु ते ॥

अयमर्थः— चेतनस्य स्वप्रयत्नशून्यस्य नियतोर्ध्वदेशग-
मनं चेतनान्तराधीनमिति न्यायः अमानवस्वविशेषणलङ्घने-
नोपोद्बलितः अर्चिरादीनां बोद्धत्वं गमयतीति सामान्यवति
शब्दे विशेषापेक्षिणि स्फुटं यद्विशेषपदं तेन तत्सामान्यं निय-
म्यते । 'तेऽर्चिराद्यभिसंभवन्ति' इति संबन्धसामान्यवचन-
शब्दः 'स एनात्मा गमयति' इति वाक्यशेषादुच्यगमयि-
तृत्वमपन्धविशेषे नियम्यत इति ॥

कार्यं चादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

गतिनिरूपणानन्तरं तद्विषयं गन्तव्यं निरूपयति । 'म
एतान् भक्ष्य गमयति' इत्यत्र किं परमशुद्धं भक्ष्यं गमयति,

आहो विकृतं कार्यमिति, अविकृतस्य गतिकर्मत्वसंभवासंभवाभ्यां संशयः ।

मुख्यत्वादमृतत्वात्तः परप्रकरणादपि ।

गन्तव्यं जैमिनिर्मेने परमेवार्धिरादिना ॥

मपुंसकान्तमक्षय्यस्य परस्मिन्मुख्यत्वात् 'तयोर्ध्वमाय-
नमृतत्वमेति' इति गतिफलत्वेनावगतस्य वामृतत्वस्य कार्य-
मक्षय्यसंभवात् परप्रकरणे च 'प्रजापतेः समां वेदं प्रपद्ये'
इति प्रतिपक्ष्यभिसंध्यादिश्रवणात् प्राप्तत्वापि पुनर्वैशान्तराधि-
शिष्टस्य प्राप्तिसंभवात् मक्षलोकेष्विति बहुवचनस्य पैकस्मि-
व्याज्यसाधुत्वमात्रार्थत्वात् लोकज्यस्य लोकं लोक इति
सौगिकत्वात्, अर्धिरादिमार्गेण सत्यलोकमतिक्रम्य परं का-
रणं मक्ष प्राप्तस्य तत्रैव लिङ्गशरीरप्रलयात्मनोऽह इति प्राप्ते,
वच्यते—

कार्यमप्राप्तपूर्वत्वाद्प्राप्तप्राप्यी गतिः ।

प्राप्येद्ब्रह्म न परं प्राप्तत्वाजगदात्मकम् ॥

जीवस्तावद्विद्योपाधिविभागो ज्ञानादविद्यानिपुष्पाचात्म-
भूतमेव मक्ष आप्नोतीति तत्र तत्र सुतिस्मृतिन्यायैरुपपादि-
तम् । तथा च न गतिपूर्विका मक्षप्राप्तिः । अप्रपञ्चमक्षवादे-
ऽपि जगदात्मकं मक्ष जीवैर्विकारैरवयवैरत्यन्ताविभिन्नैर्वा नि-
त्यप्राप्तमिति न गत्यपेक्षा । न च देशान्तरादिभिर्गन्तव्यम् ;
विकारावयवपञ्चयोन्यनः स्थिरत्वेन तद्विभक्तयोस्तदयोगात् ।

मेदाभेदपक्षस्य निरस्तत्वात् । अत्यन्तभेदपक्षे संयोगानित्य-
तया मोक्षानित्यत्वम् । अतः कार्यं ब्रह्मलोकं गमयति अमा-
नवपुरुषः इति स्थिते, ब्रह्मपदं स्वार्थस्य वाक्यार्थेऽन्वयाभावा-
दानर्थक्यपहतं गौणम्; असूतत्वं चापेक्षिकम्; प्रतिपत्त्यभिसं-
ख्यादेष्टव्यं वाक्यादिना प्रकरणादुत्कर्षः अर्थवादता वा । तथा
च लोकशब्दादि बहु समन्वयं स्वादिति ॥

अप्रतीकालम्बनाश्रयतीति चादरायण

उभयधादोषासम्भक्तुश्च ॥ ६ ॥

‘म गतान् ब्रह्म गमयति’ इति ब्रह्मशब्दार्थनिरूपणानन्तरं
गन्तारं निरूपयति, एकवाक्योपादानसंयन्धान् । गन्तव्य-
माधम्यम् ईप्सिततया प्राधान्यात् । प्रतीकोपासका ब्रह्मलोकं
गच्छन्ति न वेति, तेषामग्रद्व्यक्तत्वात् तादृशमपि पञ्चाग्नि-
विदां ब्रह्मलोकगमनदर्शनाच्च संशयः ॥

अमद्यक्रतवो यान्ति यथा पञ्चाग्निविद्यया ।

ब्रह्मलोकं प्रयास्यन्ति प्रतीकोपासकास्तथा ॥

‘ये धामी अरण्ये भद्रां मन्यामित्युपासते तेऽर्चिरभिसंभ-
वन्ति’ इति विद्यान्तरर्णीलितामपि पञ्चाग्निविद्भिः समान-
मार्गधवनान् तत्कमुन्यायस्य च तेष्वेव ध्याभिधाराण् तत्तत्प-
रविशेषस्य च ब्रह्मलोकेऽप्युपपत्तेः प्रतीकोपासका अपि ब्रह्म-
लोकं गच्छन्तीति प्राप्ते, वक्ष्यते—

प्रतीकोपाक्षिफलानाम्

वचरोत्तरमूयस्त्वाद्वल्लङ्घनमाधतः ।

प्रतीकोपासकान्मल्लङ्घने नासानवो नवेत् ॥

भवतु पञ्चाग्निविदामब्रह्मकतूनामपि ब्रह्मलोकगमनम्, 'तं यथा यमोपासते' इति सामान्यवचनस्य 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति विशेषवचनेन याधात् । प्रतीकभाजां तु 'वे चामी अरण्ये' इत्यनेन पञ्चाग्निविक्रिः समानमार्गे समुद्ये-
ऽप्यप्राधान्यात् 'स एनान्' इत्येतच्छब्देनापरामर्शान् ब्रह्म-
प्राप्तिः । एतच्छब्दस्य प्राधान्येन प्रकृतपरमशक्तत्वात्पञ्चा-
ग्निविदामेष्वप्रकरणवशेन तथाभावात् । एवं च फलोत्कर्षो-
ऽवाच्यसः स्यादिति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीपदनुमवानन्दगुरुप-

पादशिष्यभाग्यदयलानन्दविरचिते शान्मदर्पणे

चतुर्थोऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यमानो ब्राह्मेण रूपेण निष्पद्यत इति स्थितम् । इदानीं तद्वाच्यं रूपं सविशेषं न चेति संदिह्यते; 'य आत्मापहतपाप्मा' 'स तत्र पर्येति' 'सर्वज्ञः सर्वेश्वरः' इति चोपन्यासविधिव्यपदेशेभ्यः, 'प्रज्ञानपन एव' 'नेति नेतीत्यस्यूलम्' इत्यादिवाक्येभ्यश्च ॥

तात्त्विकं सविशेषत्वमुपन्यासादिहेतुभिः ।

विशेषप्रतिषेधाः स्युरमेदाद्धर्मधर्मिणोः ॥

निषेधश्रुतीनां प्राप्तिसापेक्षत्वेन दुर्बलत्वादिति ॥

अत्रोच्यते—

नानाधर्मैरभिमतत्वे भक्ष मिश्रं प्रसज्यते ।

भेदाभेदौ विक्रध्येते न भेदे धर्मधर्मिता ॥

अतो निर्विशेषत्वं स्वाभाविकम्, सविशेषता त्वौपाधिकी-
ति । इमां च व्यवस्थां सिद्धां कृत्वा 'न स्थानतोऽपि' इत्यत्र
सौपाधिकानामपि विशेषाणां सत्यताशङ्का निराकृता ॥

संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

अथ सगुणविदः प्राप्तविद्याफलस्य तत्तद्भोगोपकरणसंपत्तौ
संकल्पातिरिक्तमाधनापेक्षास्ति, उत नास्तीति संशयः; 'सं-
कल्पादेवाम्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादिश्रुतेः, यद्भोगोप-
करणं तत्संकल्पातिरिक्तसाधनसंपाद्यं विमतं भोगोपकरण-

मित्यनुमानाच्च । पूर्वत्र ब्रह्मणि विशेषासंभवादविशेषप्रवृत्ता-
पि सविशेषत्वश्रुतिरौपाधिकविषये व्यवस्थापिता; न तथे-
हाविशेषप्रवृत्तमनुमानमयोगिविषये व्यवस्थापनीयम्; योगि-
न्यपि संकल्पातिरिक्तसाधनसंभवादिति प्रत्यक्षस्यानात्संगतिः ॥

यन्नामपेक्षः संकल्पो लोके वस्तुप्रसाधनम् ।

न दृष्टः सोऽत्र यन्नस्य लाघवाद्बधारितः ॥

पदपदार्थज्ञानेऽनुमानसापेक्षत्वात् तद्विरुद्धम् 'संकल्पा-
देव' इत्यवधारणं यत्रलाघवापेक्षं व्याख्येयम् । न च संक-
ल्पमात्रजस्य अज्ञपानादेराशामोदककल्पस्य दृष्ट्यादिहेतुत्व-
संभवः ॥

अत्रोच्यते—

पित्रादीनां समुत्थानं संकल्पादेव तच्छ्रुतेः ।

न चानुमानबाधोऽत्र श्रुत्या तस्यैव बाधनात् ॥

पदपदार्थविज्ञानेऽनुमानसापेक्षापि वाक्यार्थावबोधे प्रमा-
णान्तरानपेक्षा श्रुतिर्मानान्वरेणाशङ्क्या याधितुम्, अनुमान-
मेव तु तथा बाधितविषयमङ्गाभावाद्गोदेति । अयोगिजत्वेन
सोपाधिकं च । तथा च

संकल्पमात्रजन्यानां नाशामोदकतुल्यता ।

अर्थक्रियासमर्थत्वमपि संकल्प्यते यतः ॥

अन्नाद्यं वादरिराह ह्येवम् ॥ ५ ॥

प्राज्ञैश्वर्यस्य विदुषो मनोतिरिक्तेन्द्रियाणां शरीरस्य च
भावाभावो अनियमेन भवतः, नियमेन वान्यतरः, सोऽप्य-
भावो भावो चेति द्विस्कन्धः संशयः; 'स मनसैवैतान्पश्य-
न्मते', 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' इति च वाक्य-
द्वयं यथाप्रतीतार्थं ग्राह्यम्, किं वा एकानुसारेणैकं नेयम्;
तदापि किमनुसारेण किं नेयमित्यनिश्चयात् । तत्र न तावन्नि-
यमे संभवति अनियमो निकल्परूपः अष्टदोषयुक्तः । तत्रापि
पूर्ववदवधारणात्,

अन्ययोगव्यवच्छित्त्या मनसेति विशेषणात् ।

देहेन्द्रियवियोगः स्याद्विदुषो वादरेर्मते ॥

अनेकधाभावश्च विदुषो मनोभेदाद्वा भूमविद्यास्तुतये
अस्य अविद्यमानो वा कीर्त्यन्त इति ॥

शरीरेन्द्रियभेदे हि नानाभावः समञ्जसः ।

न चार्थसंभवे युक्तं स्तुतिमाज्ञमनर्थकम् ॥

न च मनोभेदमात्राज्जाग्रदोगयोग्योऽनेकधाभावः संभ-
वति; न च सगुणावस्थायां फलमनेकधाभावो निर्गुणाया-
मपि भूमविद्यायां प्रशंसार्थमुच्यत इत्यर्थसंभवे निराहम्बन-
स्तुतियुक्तः । ततश्च 'मनसा' इति विशेषणमयोगव्यवच्छेदार्थं
चैत्रो धनुर्धर इतिवदित्यपरं मतम् ॥

सिद्धान्तस्तु— कामेषु रममाणस्य तावन्मनोवियोगश-
ङ्काभावात् 'मनसा' इति विशेषणं देहादिपरिसंख्यार्थम् ।
तथा च

देहादेस्तुल्यमानाभ्यां स त्रिधा मनसेति च ।
भावाभावौ विकल्पेन भवेतां विद्वदिच्छया ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयानि ॥ ६ ॥

पूर्वत्र 'स त्रिधा भवति' इति चाफ्योदाहरणेनानेकैः शरीरैर्विदुषः सशरीरत्वमुक्तम्; तदुपपादनाय विचार्यते—
योगनिर्मितशरीराणि दारुयक्षबनिरात्मकानि, यत सात्मका-
नीति; अन्तःकरणावच्छिन्नस्यात्मनो युगपदनेकत्र संनिधा-
नासंभवात्, आत्मभोगायतने एव शरीरत्वप्रमिद्वेध ॥

आत्मान्तःकरणोपाधिसत्त्व प्रादेशिकत्वतः ।

युगपद्भिन्नदेशस्थान्देहाग्रावेष्टुमर्हति ॥

अन्तःकरणान्तरसर्गेऽर्थोत्पत्तिकान्तःकरणावच्छिन्नस्य न
तैरवच्छेदो युक्तः; तज्ज्ञादारुयक्षसमानि योगजशरीराणि
गौणानीति ॥

अथोच्यते—

शरीरत्वं न जातु स्यान्नोपाधिप्रधानतां विना ।

स त्रिषेति शरीरत्वमुक्तं युक्तं च तद्विभौ ॥

... 'स त्रिधा' इत्यादिका युतिर्विदुषः सुदुतरं बहुप्रकारता-
निर्माणमाचक्षणा भिन्नशरीरेन्द्रियोपाधि विना तदयोगान्
शरीरभेदानिर्माणमेवापष्टे; शरीरत्वं च भोगायतनेषु प्रसि,

द्वयं, भोगायतनत्वं चात्मावच्छेदकस्यैवेति सात्मकत्वासिद्धिः । तेषां यद्यप्यौत्पत्तिकमन्तःकरणं परिच्छिन्नम्, तथाप्येकाविधोपादानानि अनेकानि शरीराणि सान्त्वःकरणानि सृष्ट्वा सान्त्वैकपदे योगी प्रविशति । न चान्तःकरणमेवे जीवभेदः; अविद्योपाधेरैकत्वात् ॥

जगद्भवापारयज्ञे प्रकरणादसंनि- हितत्वाच्च ॥ ७ ॥

मनःशरीरसंसर्गोद्देश्यं यदुपासितुः ।
जगत्सर्गं तदुत्सृष्टमिह मानादुपोचते ॥

समुष्णविद्यया सायुज्यादि श्रान्तात् निरङ्कुशमैश्वर्यम्, जगत्सर्गादिर्वर्जं चेति संशयः; 'आप्नोति स्वाराज्यम्' इत्यादि-श्रुतेः, ईश्वराधीनसिद्धित्वाच्च ॥

स्वाराज्यकामचारादिभुविभ्यः स्वान्निरङ्कुजः ।
स्वकार्यं ईश्वराधीनसिद्धिरप्यय साधकः ॥

यद्यपि विदुषामीश्वराधीना मिद्वयुत्पत्तिः, तथापि सिद्धिकार्यं तेषामीश्वरानपेक्षमिति निरङ्कुशं भवति । न च यदधीनं परैश्वर्यम्, तन् वदैश्वर्यान्न्यूनमिति व्याप्तिः; द्रष्टृसामन्तादौ व्यभिचारः । अतः सिद्धयुक्ताकालं पूर्वसिद्धेश्वरादविशेषात् विदुषां जगत्सर्गादावपि कर्तृत्वमिति ॥

अत्रोच्यते—

नित्यत्वादनपेक्षत्वाच्छ्रुतेस्तत्त्वकमादपि ।

एकमत्याश्च विदुषां परमेश्वरतन्त्रता ॥

प्रश्नो हि नित्यसिद्धं कारणत्वम्, अन्यानपेक्षत्वात् । विदुषां तु मूलकारणापेक्षं साध्यम्; तत्र जगत्सर्गलक्षणं कार्यं मूलकारणस्यैवास्तु, आहो साध्यकारणत्वानामपीति विशये, मूलकारणस्यैवेति युक्तम्; तस्य कल्पशक्तित्वात्, इतरेषां कल्पशक्तित्वात्, ईश्वरस्यैव 'आत्मन आकाशः' इत्यादौ जगत्सृष्ट्यश्रुतेः, 'तेजोऽमृजत' इत्यादौ च जगत्सर्गे 'सदेव सोम्येदम्' इत्यादिना तस्यैव प्रक्रमात्, ईश्वराधीनत्वाभ्युपगम एवैकमत्याभावात् । अतो यावन्मात्रं विदुषामैश्वर्यं श्रुतम्, तावदेव तेषाम्, न सर्वेश्वरवन्निरुद्धमिति सिद्धम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिजाजकान्तार्थश्रीमदनुभवानन्दपूज्य-

पादशिष्यभगवदमलानन्दविरचिते शास्त्रदर्पणे

चतुर्थोऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

